

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

Т. В. Михайліна

**РОЛЬ ІНТЕГРАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРАВОСВІДОМОСТІ
У РЕФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ**

Монографія

Вінниця
ДонНУ імені Василя Стуса
2018

УДК 340.116(477)

М69

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Донецького національного університету імені Василя Стуса
(протокол № 9 від 02.04.2018 р.)*

Рецензенти:

Рогач О. Я., доктор юридичних наук, професор, проректор з науково-педагогічної роботи Державного вищого навчального закладу „Ужгородський національний університет”;

Биков О. М., доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, вчений секретар Інституту законодавства Верховної Ради України;

Ортинська Н. В., доктор юридичних наук, доцент кафедри адміністративного та інформаційного права ІНППП Національного університету „Львівська політехніка”.

Міхайліна Т. В.

М69 Роль інтегративного потенціалу правосвідомості у реформуванні правової системи: монографія / Т. В. Міхайліна. – Вінниця, 2018. – 312 с.

ISBN

Монографію присвячено дослідженню шляхів реформування правової системи з використанням інтегративного потенціалу правосвідомості. Актуальність теми обумовлено кризовими явищами в українському суспільстві та пошуком шляхів позитивних трансформацій правової реальності. Наукове значення праці полягає в тому, що правосвідомість розглядається як відносно самостійний елемент правової системи, через який відбуваються всі інтеракції між усіма елементами правової системи, так і взаємозв'язки правової системи з іншими підсистемами соціуму. У монографії досліджено роль правосвідомості у межах кожного компоненту правової системи, а також точки взаємного впливу усіх правових феноменів через правосвідомість. Розроблено механізм опосередкованого правосвідомістю руху правової системи у позитивному чи негативному напрямі. На основі проведеного аналізу запропоновано комплекс заходів, спрямованих на підвищення темпу та якості реформ, що базуються на цілеспрямованому або непрямому підвищенні рівня правосвідомості населення України.

Монографія розрахована на науковців, викладачів, аспірантів, студентів, юристів-практиків.

Відтворення всієї книги або будь-якої її частини без посилання на автора забороняється.

Комерційне використання всієї книги або будь-якої її частини будь-якими засобами без письмового дозволу автора забороняється.

УДК 340.116(477)

© Міхайліна Т. В., 2018

© ДонНУ імені Василя Стуса, 2018

ISBN

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА.....	5
1. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ДОКТРИНАЛЬНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІЙ МОДЕЛІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА.....	7
1.1. Загальнотеоретична характеристика феномену правової системи та місце в ній правосвідомості.....	7
1.2. Концептуальний підхід до видів, рівнів та форм правосвідомості як інтегративного базису компонентів правової системи.....	17
1.3. Типологізація правових систем у контексті форм правосвідомості.....	41
1.4. Правосвідомість як основа інтеграції правової системи з іншими підсистемами соціуму.....	58
1.5. Реформування правової системи суспільства через трансформації правосвідомості: еволюційний та революційний шлях.....	83
Висновки до розділу 1.....	92
2. РОЛЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ПОБУДОВІ ТА ЕВОЛЮЦІЇ СИСТЕМИ ПРАВА.....	102
2.1. Правосвідомість як базис нормотворчого процесу.....	102
2.2. Зовнішній та змістовний вираз системи права у зв'язку з теорією правосвідомості.....	113
2.3. Формування та буття джерел права в контексті інтегративної правосвідомості.....	124
Висновки до розділу 2.....	152
3. ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ЯК КОНЦЕНТРОВАНИЙ ВИРАЗ КОЛЕКТИВНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ.....	159
3.1. Правосвідомість як один із детермінуючих чинників типології праворозуміння.....	159
3.2. Механізм формування аксіології права через трансформації правосвідомості.....	177
Висновки до розділу 3.....	189
4. ДІАЛЕКТИКА ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА.....	194
4.1. Рівноспрямованість векторів правосвідомості в юридичній практиці.....	194
4.2. Конверсія правосвідомості правотворця в якість нормативно-правових актів.....	199
4.3. Акцентуалізація правосвідомості у площині правової герменевтики.....	208
4.4. Реалізація права та правосвідомість її суб'єктів: аспекти співвідношення.....	216

4.5. Підвищення ефективності правозастосування та юридичної відповідальності через позитивні трансформації правосвідомості	223
4.6. Правосвідомість суб'єктів юридичної практики як засіб подолання дефектності законодавства	235
Висновки до розділу 4	246
ВИСНОВКИ.....	254
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	256

ПЕРЕДМОВА

Вибір теми монографічного дослідження спирається на необхідність якісних трансформацій правової реальності, яких на сучасному етапі потребує українське суспільство. Така необхідність назріла вже досить давно, але до сьогодні все обмежується точковими змінами, не задовольняючи суспільного запиту до проведених реформ. Детальний аналіз проблем реформування правової системи України яскраво продемонстрував, що абсолютна більшість навіть цілком раціональних та корисних ідей залишилися не реалізованими або реалізованими в доволі незначній частині, в той час як інші країни пострадянського табору (зокрема, країни Прибалтики, Грузія) внаслідок проведених реформ суттєво випереджають нашу країну за показниками довіри до судових, правоохоронних органів, ступенем захищеності права власності тощо. Під час дослідження причин настільки незадовільного результату реформування різних правових інститутів їхній спектр виявився досить широким та різномірним. Разом з тим, у якості „постійної величини” неодмінно спостерігалася правосвідомість осіб, пов’язаних з певним правовим явищем чи процесом.

Можна з упевненістю зазначити, що правосвідомість належить до категорій, доктринальне та практичне значення яких складно переоцінити. Це відбувається в силу того, що вона завжди „балансує на межі” всіх без винятку правових явищ, тобто забезпечує функціонування правової системи. Більше того, вона розкриває взаємозв’язок юридичних феноменів з оточуючими явищами, які виходять далеко за межі юридичної сфери. Сукупність зазначених точок впливу створює підґрунтя для руху правової системи, її розвитку або ж її регресу. Отже, правосвідомість переміщується з категорії другорядних правових феноменів, – оскільки тривалий час вона розглядалася виключно усередині системи права, – до відносно самостійного елементу правової реальності, який, на додачу, опосередковує функціонування усіх інших, тобто інтегрує усі елементи правової системи, надає їй власне якостей системності та функціонального спрямування.

Це наукове дослідження покликане розкрити механізм руху правової системи, як частини соціальної, через правосвідомість учасників усієї сукупності юридичних процесів. Буде прослідкована рефлексія осіб на окремі видозміни як базових, так і внутрішніх, структурних елементів правової реальності. Стратегічним завданням роботи є концептуалізація позитивних форм правосвідомості та її деформацій, які у колективному, суспільному вимірі виступають як наслідок певних соціально-правових чинників і, разом з тим, як відправна точка всіх позитивних чи негативних змін у соціумі. Цілеспрямоване та опосередковане формування високого рівня правосвідомості населення України може стати ключем для реального втілення стандартів сучасної демократичної та соціальної держави.

Також намаловажним вбачається й те, що інтегративний потенціал правосвідомості може бути в повній мірі використаний не просто для якісних трансформацій правової системи, а й для адекватного сприйняття відповідних змін громадськістю, чого наразі так не вистачає українському суспільству.

1. МІСЦЕ ТА РОЛЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ДОКТРИНАЛЬНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІЙ МОДЕЛІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ СУСПІЛЬСТВА

1.1. Загальнотеоретична характеристика феномену правової системи та місце в ній правосвідомості

Правова система у загальній теорії права є екзистенціальним уособленням різного роду правових явищ, які, тим не менше, для систематизації та зручності сприйняття можуть бути відтворені в єдності її елементів, що у комплексі відображає не просто множину юридичних феноменів, а місце й роль кожного з них, функціональні зв'язки між окремими елементами, а рівно – і у межах всієї правової системи.

Поняття „правова система” стало результатом запровадження у правову науку системного аналізу [1, с. 6], але системний підхід, у тому числі у праві, за Б. П. Ганьбою є тільки своєрідною конкретизацією об'єктивно існуючого закону загального зв'язку, свідомим використанням у практичній та науковій діяльності його проявів та можливостей. Основною заслугою системного підходу є те, що він дає змогу зберегти принцип цілісності у вивченні суттєвих державних ознак, охопити не тільки основні, але й усі супровідні явища і, таким чином, установити та проаналізувати всю систему якісних ознак права та держави в їх неподільній єдності, встановити глибинні зв'язки між ними, зони впливу тощо [2, с. 8].

Для усвідомлення місця інституту правосвідомості у правовій системі доцільно піти шляхом дедукції, охарактеризувавши у першу чергу систему як ціле і поступово просуваючись до ролі кожного з її структурних елементів, зокрема і правової свідомості. Виходячи з обраного дедуктивного підходу, насамперед необхідно визначитись з розумінням самої категорії „система”, зважаючи на те, що як у кібернетиці, так і в теорії права загальна теорія систем є розробленою достатньо фундаментально.

А отже, система (з грецької *systema* – складене з частин, з'єднане) визначається здебільшого як сукупність елементів, що знаходяться у відносинах і зв'язках між собою та утворюють певну цілісність, єдність. Поняття системи відіграє важливу роль у сучасній науковій думці, оскільки більшість явищ сучасного світу розглядаються з позиції теорії систем. Категорія „система” органічно пов'язана з поняттями цілісності, елемента, підсистеми, зв'язку, відношення, структури та інших. Для системи характерним є наявність не лише зв'язків та відносин між елементами, що її утворюють (певна організованість), а й нерозривна єдність із середовищем, у взаємовідносинах з яким система виявляє свою цілісність. Кожна система може бути розглянута як елемент системи більш високого порядку, в той час як її елементи можуть виступати системою більш низького порядку [3, с. 427–428; 4, с. 16–17; 5, с. 15; 6, с. 81–82].

Варто зазначити, що наведене вище визначення формувалось та трансформувалось протягом десятиліть, а його підґрунтя деякі дослідники теорії систем знаходять ще в працях філософів античності. Ознаки системи також обґрунтовувались послідовно і не одразу визнавались в офіційній доктрині, тим не менше, наразі є можливість виділити загально визнані характеристики систем, які виступають базисом для здійснення досліджень в усіх без винятку галузях наукового знання. Тому, визнаючи, що усе в світі має ознаки системності, звернімося до них як до основи функціонування, в тому числі й комплексу правових явищ.

Першою незаперечною ознакою будь-якої системи виступає її цілісність, яку в узагальненому вигляді можна подати як стійкий взаємозв'язок елементів, що надають певній окремій системі лише їй властивих ознак. Цілісність також може визначатися як узагальнююча характеристика складноорганізованої, структурованої системи, яка виражається у внутрішній її єдності й невідимості, стійкій взаємозалежності та взаємоузгодженості частин, відносній автономії щодо оточуючого середовища і виявляє себе в циклічно-динамічних процесах розвитку і функціонування [7, с. 13], але слід констатувати, що у цьому визначенні цілісності її ознаки вже певним чином виводяться через інші характеристики системи та переплетені з ними. Д. А. Керімов також слушно зазначає, що цілісність – це єдність компонентів, пов'язаних сутнісно-змістовним характером [8, с. 15–22].

Із розглядом системи як цілісного об'єкта дослідження кореспондується її онтологічна ідентифікація, у комплексі зовнішніх і внутрішніх зв'язків на основі ідеї єдності всього сущого, а гносеологічна – коли система розглядається як модель відношення уявних явищ, виділених самим дослідником [9, с. 7]. Внаслідок цього правові явища можуть подаватися у вигляді цілісної системи через їхню сутнісну єдність, а саме – наявність юридичного змісту; натомість слід визнати їх певну уявність і відносну класифікованість, що породжує ідеальну модель правової системи, хоча вона у будь-який проміжок часу не здатна відобразити вичерпний перелік елементів правової системи з їх абсолютно однозначною характеристикою.

Деякі автори навіть характеризують правову систему як складне утворення в єдності всіх його можливих складових, але водночас з їх певною надмірністю. За твердженням М. Г. Хаустової, до правової системи не можуть належати виключно всі правові явища, оскільки це суперечить її основній функції щодо навколишнього середовища – спрощення складності правової реальності [10, с. 33], проте тоді виникає логічне питання, до якої системи повинні включатись ті правові явища, які не увійшли до системи правової, і за якими критеріями одні правові явища будуть входити до складу правової системи, а інші – ні. Тому для досягнення дійсно змістовного аналізу правової системи якраз є логічним віднесення до правової системи абсолютно усіх правових явищ, оскільки у іншому

випадку вона втратить свою цілісність. Але складність зазначеного процесу обумовлюється необхідністю виведення за межі правової системи тих феноменів, які належать до суміжних систем (економічна, інформаційна) або систем більш високого порядку (соціальна).

Двома тісно пов'язаними характеристиками системи є її якісна визначеність та структурованість (інколи замінюється терміном „організованість” [4, с. 18]), першу з яких можна розкрити як якісне „наповнення” системи, сукупність саме таких елементів, які здатні передавати свої властивості системі в цілому та внаслідок взаємодії забезпечувати її новими характеристиками, не властивими її окремим структурним елементам. Але визначеність елементів аж ніяк не означає їх однорідність, навпаки, комплексні великі системи (на кшталт правової) здебільшого є неоднорідними за своїм складом. Причому ці елементи існують не хаотично (тобто не є простою сукупністю), а фактично чи умовно розділені між собою на види, групи, класи, рівні, підсистеми, які, у свою чергу, можуть мати свою внутрішню структуру. Особливого значення структуралізація набуває під час характеристики різнорівневих комплексних систем з умовними компонентами, які найчастіше спостерігаються в науках філософського чи соціального спрямування.

Наступною парою системних характеристик можна назвати відокремленість системи від оточуючого середовища та одночасний взаємозв'язок із цим середовищем. Про відокремленість будь-якої системи, навіть надширокої, свідчить наявність в неї у будь-якому разі меж, а отже, кожна система має властивість вичерпуватись, закінчуватись, але це не виключає її обов'язкову здатність взаємодіяти з іншими систематися світу чи їх окремими елементами. Більше того, лише під час цього процесу відбувається певна ідентифікація систем, тобто не лише їх розрізнення і співіснування, а обопільний вплив одна на одну, що й породжує наступну групу характеристик системи, а саме: наявність мети та функціональної спрямованості. І хоча в теорії систем ці характеристики були обґрунтовані найпізніше, вони є визначальними у розумінні як усієї системи, так і її структурних складових, оскільки „у складному переплетенні частин цілісного правового утворення виникає своєрідний комплекс функціональних зв'язків, характерний лише для цього цілого і поза ним не існуючий. Саме ця своєрідність цілого видозмінює характер його складових, перетворюючи їх з окремих правових явищ на організовану правову систему [11, с. 121]. А отже, без наявності мети будь-яка система втрачає свою динаміку, необхідність та здатність до розвитку, що врешті-решт призведе до її деградації. Напрями ж діяльності, за допомогою яких відбувається рух до мети, визначаються як функції системи, і саме через свої специфічні функції екзистенціальність певної системи набуває сенсу.

Тобто, якщо мова йде про правову систему, то її функціональна цілісність – це інтегративна властивість правової системи, яка обумовлюється системним

характером правової дійсності і є результатом високого рівня організованості, сполучення та упорядкованості внутрішніх (між елементами) і зовнішніх (із суспільством) функціонально-структурних зв'язків правової системи конкретного суспільства, котра в процесі еволюції і розвитку досягає максимуму структурно-організаційної упорядкованості і здатності до самоорганізації. Таким чином, не структура обумовлює функції правової системи, а, навпаки, функції системи обумовлюють її структуру. Остання розглядається як результат функціонального синтезу, тобто синтезу цілісних властивостей елементів і рівнів системи [7, с. 14, 15]. Зважаючи ж на те, що основною метою правової системи є впорядкування суспільних відносин, то нею повинні охоплюватись усі елементи, які у своїй функціональній єдності здатні забезпечити найоптимальніший варіант регуляції, причому в цьому контексті слід абстрагуватись від того, що власне регулятивне начало закладене саме у правовій нормі, адже воно нічого не варте без наукового обґрунтування самої сутності права, а також специфіки його реалізації у тій чи іншій правовій системі, що повертає нас до тези про необхідність віднесення до правової системи всіх елементів юридичного змісту.

Використовуючи загальнодоктринальний комплекс знань про системність та системні утворення, з'являється можливість перейти до аналізу ознак правової системи, яку Т. Огаренко характеризує як „каркас, на якому існує правова держава” [12, с. 12], що насправді правильно лише частково, оскільки на каркасі правової системи існує без винятків будь-яка держава, але характерні ознаки „каркасу”, рівно як і держави, будуть змінними одиницями залежно від їхньої типології та взаємно здійснюваного безперервного впливу.

Як наслідок, більшість концептуальних версій поняття правової системи побудовані на виокремленні або юридичних (спеціальних), або соціальних (загальних) ознак, що й кладуться в основу її аналізу як інтегративної категорії. Так, наприклад, до юридичних (спеціальних) ознак Л. А. Луць, зараховує: 1) наявність єдиних елементів – суб'єктів права; 2) їхню структурну впорядкованість; 3) забезпечення постійних зв'язків між суб'єктами завдяки правовим засобам, зокрема нормам права; 4) забезпеченість зв'язків завдяки діяльності суб'єктів та прояв їх через правові відносини; 5) спрямованість на досягнення такої мети, як правопорядок, що є необхідною умовою існування соціальної системи у цілому [13, с. 19]. І подібна позиція є нічим іншим, як уособленням загальних рис системи та системного підходу, які були викладені вище і які, безумовно, властиві системі права. Але з точки зору визнання елементами правової системи лише суб'єктів права, конструкція видається певним чином незакінченою, бо, враховуючи неоднорідність елементного складу складних соціо-спеціальних систем, поруч із суб'єктами права в якості елементів слід згадати правові норми та джерела права як їх уособлення, акти реалізації права, юридичну відповідальність, діяль-

ність державних органів та посадових осіб із застосування права, множину наукових течій та підходів до розуміння права, – з повним усвідомленням того, що цей перелік все одно є невичерпним. І більше того, внаслідок розвитку суспільних відносин збагачується елементний склад правової системи, а її межі цілком природно розширюються.

Тому можна беззаперечно погодитися з М. Г. Хаустовою, що поняття „правова система” дає додаткові аналітичні можливості для комплексного аналізу сутності правової сфери життя суспільства [14, с. 9], що активно реалізується науковцями-правниками з моменту формування самої конструкції правової системи з більшим чи меншим ступенем конкретизації її складових.

Еволюцію підходів до розуміння правової системи (змістовну, а не хронологічну) можна проілюструвати, починаючи від „сукупності правових норм, що регулюють суспільні відносини, і комплексу взаємопов’язаних та узгоджених юридичних засобів, спрямованих на реалізацію цих норм, а також юридичних явищ, що виникають внаслідок правового регулювання і реалізації норм права” [15, с. 6], що видається дещо неповним через виключення з правової системи явищ, які передують створенню правових норм у суспільстві або обумовлюють їх.

Другою групою доктринальних підходів до правової системи (правової реальності) є її визначення в якості „правової організації суспільства, сукупності усіх юридичних інститутів та засобів, що існують та функціонують в державі” [16, с. 251], або „сукупності усіх правових явищ, що виникають у суспільстві” [17, с. 118; 18, с. 409], з включенням у себе системи права, правової ідеології та юридичної практики [19, с. 77], або „історично обумовленої, взаємопов’язаної та взаємозалежної, ієрархічно структурованої правової цілісності, що включає право, пануючу правову ідеологію, юридичну практику та правову культуру, що здійснює регулятивний вплив на суспільні відносини з метою їх впорядкування” [20, с. 315–316], – які дуже близькі за своїм змістовним наповненням та майже стандартним виділенням ключових компонентів. До цього ж напряму, виходячи з єдності складових, можна віднести таку характеристику: „правова система має закріплення у законодавстві і виявляється в юридичній практиці та існуючій в державі правовій ідеології” [21, с. 6].

Також достатньо близьким до вищенаведених є розуміння поняття правової системи як складного державно-правового явища, що полягає в єдності інституційного, нормативного (регулятивного), ідеологічного і функціонального компонентів [22, с. 9], оскільки насправді також відображає усі складові правової реальності з акцентом на їх групування за призначенням та місцем у правовій системі.

Крім того, на хвилі популяризації природно-правових ідей виділяються підходи до правової системи як такого соціального феномену, що базується на

принципах природного права, політичного плюралізму, пріоритету прав людини, відповідальності держави перед особою, забезпечення політико-правових процесів на основі компромісу і співробітництва [1, с. 6], а до методологічних основ розробки поняття правової системи у цьому контексті відносять: 1) широке застосування системно-цілісного підходу до правових явищ; 2) затвердження соціологічного підходу до права; 3) розвиток порівняльного правознавства; 4) становлення і зміцнення в юридичній науці руху за багатоаспектне бачення права [23, с. 14]. І це є абсолютно правильним, якщо йдеться про правову систему демократичної, соціальної держави, з орієнтацією на гуманістичні цінності, але навряд чи є прийнятним для узагальненої характеристики моделі правової системи.

І нарешті, підходи до визначення правової системи останніх років характеризуються виділенням у ній, поряд із класичними, таких елементів, які раніше „розмивалися” дослідниками, включалися до інших груп. Так, згідно з Т. Огаренко, правова система виступає як відносно самостійне цілісне, впорядковане соціальне утворення правових суб'єктів (осіб, організацій, держави) й інститутів, соціально-правових відносин і процесів, власне права (норм, принципів), що ґрунтується на джерелах права, зумовлюється специфічними особливостями правосвідомості нації як результату історично-суспільної діяльності, культурного розвитку та функціонує завдяки законодавчій системі і юридичній практиці з метою забезпечення та утримання правопорядку [12, с. 8]. Нескладно помітити, що це визначення є достатньо універсальним, оскільки дійсно включає розуміння правової системи незалежно від її типу, а крім того, виділяє в якості базового елементу правосвідомості, як такий, що зумовлює усі інші компоненти правової реальності.

Визнаючи переваги наведеного вище підходу, звернімося до ролі правосвідомості та її місця у функціональній єдності складових правової системи, тим більше, що теорія правосвідомості, будучи загальноновизнаною та фундаментально розробленою, зі стрімким розвитком суспільних відносин та тенденціями глобалізації, останніми десятиліттями розкривається в новому аспекті.

Так, головною рисою правосвідомості та такою, що ставить її у специфічне положення серед усіх інших елементів правової реальності, ще за твердженням І. Фарбера у редакції С. Алексеева, є те, що вона виступає „чистою” формою соціальної свідомості [24, с. 200; 25]. Абстрагуючись від такого надприродного значення правової свідомості, тим не менше, можна констатувати її дійсно визначальну роль у порівнянні з іншими видами та формами свідомості людини, оскільки саме множина вхідних та вихідних чинників, стикаючись на межі правосвідомості, трансформується в іншу множину: передумов існування права, його фактичного буття та наслідків цього. Певний уявний ідеал правової системи наявний у свідомості значної кількості людей і тому не може бути змінений з волі окремих індивідів; отже, має самобутнє онтологічне буття, існує об'єктивно [26, с. 6].

Правосвідомість як феномен соціокультурного світу є сукупністю поглядів на ідеї, що виражають ставлення до законності й правопорядку та уявлення про те, що є правомірним або неправомірним. Правосвідомість особистості є, з одного боку, одним з елементів її правової культури, а з іншого – правової культури суспільства в цілому (поряд з такими елементами, як: право, правові відносини, правова наука, правові установки, правотворча діяльність тощо) [27, с. 8], а, крім того, правосвідомість формує уявлення про бажане право, що суттєво розширює її межі у порівнянні із визначенням поведінки як правомірної чи неправомірної.

З позиції представників юридичної науки (С. Алексєєв, О. Скакун, Ю. Тихомиров та ін.) [24, с. 201; 28; 29, с. 93] правосвідомість визначено як систему відображення правової дійсності в поглядах, теоріях, концепціях, почуттях, уявленнях людей про право, його місце й роль у забезпеченні свободи особистості та інших загальнолюдських цінностей. І саме останні якості, що ними виділяються, на наш погляд, є визначальними щодо місця правової свідомості у правовій дійсності, оскільки такі її властивості характеризують правосвідомість не лише як уособлення знань та відчуттів щодо правових явищ, а рушійну силу змін як у правовій системі, так і в суміжних підсистемах соціуму.

І враховуючи, що кожній цивілізації притаманна власна соціорегулятивна система, яка має у співвіднесенні з іншими загальні та відмінні властивості, причому її своєрідність зумовлюється домінуючим соціальним регулятором (правом, релігією, звичаями, традиціями) [30, с. 22], правосвідомість виступатиме одночасно як засіб формування зазначених регуляторів, засіб їхнього сприйняття та трансформацій, іншими словами, можна стверджувати факт відсутності правосвідомості як такої, натомість вона існує лише відносно інших правових явищ чи категорій і розвивається паралельно із ними.

У повній мірі визнаючи те, що генеза правосвідомості обумовлена спонтанними соціальними процесами, пов'язаними з конструюванням правил, зразків, норм та вибором тих або інших варіантів поведінки, засобів комунікації, самопрезентації, побудови мікросвітів соціально-правової реальності на основі горизонтальних, а не вертикальних зв'язків, і те, що правосвідомість виявляється не стільки в намірах, побажаннях та настановах, скільки в конкретних діях різноманітних соціальних суб'єктів [31, с. 8]; для конкретизації уявлення хотілося б додати складність відслідковування руху правосвідомості виключно у горизонтальному чи вертикальному напрямі, оскільки горизонтальні зв'язки будуть властиві правосвідомості під час циклічного та безперервного сприйняття інших елементів правової реальності, але елемент вертикальності з'являється тоді, коли через правосвідомість відбувається взаємозв'язок із системою більш високого порядку (а саме, соціальною), або коли різні чи відносно різні прояви характеризують різні рівні правосвідомості (соціальний, груповий, індивідуальний).

Звідси випливає, що для результативної оцінки місця та ролі правосвідомості у правовій системі будь-якої держави слід визнати її динамічний характер, схильність до розвитку або інволюції разом з іншими складовими правової дійсності, але навіть при істотному динамізмі правосвідомості вона здатна створити атмосферу, в якій діє право, забезпечити стійкість правової системи, що трансформується, завдяки наявності в її підставі якоїсь константи [32, с. 611–612], насамперед моральних установок – справедливості, обов'язковості, солідарності, взаємодопомоги, толерантності, колективізму та ін. [33, с. 86–87]. Особливого значення наведене твердження набуває в розрізі сучасної суспільної орієнтації у більшості розвинених країн світу на формування інституцій правової держави та громадянського суспільства, які у своєму підсумку спираються на процеси рефлексії у правосвідомості.

У правовій доктрині в цілому не знаходить заперечень підхід що, взаємодія між громадянським суспільством і правовою державою носить паритетний характер при домінуванні громадянського суспільства, причому останнє розуміється як вільна асоціація (союз) рівноправних, свідомих громадян та їх об'єднань, які в рамках правової системи, поза втручанням держави, самоорганізовано реалізують свої приватні і суспільні інтереси [34, с. 11]. Ключовим у цій дефініції вочевидь є посилення на свідомість суб'єктів громадянського суспільства, що передбачає їх включення у правову систему з власними уявленнями про право та власною мотивацією на його реалізацію чи трансформацію. Причому їх розумово-психологічні установки щодо бажаного та дійсного права не є простою сукупністю, виводячи правосвідомість на інший рівень за вертикальним виміром. Тому вагомий вплив у механізмі формування закономірності зростання прогресивної ролі права як загальносоціального феномена здійснює не тільки самосвідомість індивідів, а й суспільна правосвідомість [35, с. 30]. Вона набуває узагальнюючих, більш чи менш об'єктивних характеристик, тому що охоплює більшу площину правової реальності, переводячи у підсумку кількісні сприйняття та уявлення в якісні. Але ця характеристика аж ніяк не свідчить про якісні позитивні зміни у правовій системі (хоча у демократичних державах найчастіше обумовлює їх), вона здебільшого належить до репрезентативності сторонньої оцінки та аналізу специфіки юридичних феноменів, які відбиваються у свідомості осіб чи їх груп.

Для орієнтації на окреслення об'єктивної ролі правосвідомості та її місця серед інших правових явищ уваги заслуговує теза І. І. Коваленка про те, що феноменологічна редукція полягатиме у фіксації меж традиційних уявлень про право та заданні напряму пошуку предметного смислу права. Такий смисл виникає у свідомості правового суб'єкта при безпосередньому сприйнятті та освоєнні правових явищ [36, с. 107]. Але, конкретизуючи зазначений підхід, можна констатувати виникнення уявлення про певні юридичні феномени не окремо, а в

комплексі, або відносно інших, причому трансформація кожного елементу спричинятиме видозміну не лише його, а й інших компонентів правової реальності у свідомості особи. Виходячи з цього, подібне сприйняття правосвідомості чітко вписується у теорію інтегративного (або синтезованого) праворозуміння, яке було фундаментально обґрунтовано у докторській дисертації М. М. Цимбалюка.

Знову звертаючись до загальної теорії систем, їхньої цілісності й одночасно неоднорідності елементного складу, справедливою видається ідея оцінки основних напрямів сучасного „синтезованого” праворозуміння, в межах яких правові явища вивчаються з позиції їхньої „різновимірності”. Причому для побудови інтегральної теорії правосвідомості необхідним є комплексне дослідження структури, функцій та динаміки останньої в плані багаторівневого її вивчення: філософсько-правового (що включає онтологію, логіку, гносеологію, антропологію та аксіологію осмислення й реалізації права), соціологічного, психологічного, культурно-історичного, теоретико-правового, системно-динамічного та ін. [37, с. 13]. А для достовірності окреслення місця та ролі правосвідомості у правовій системі у будь-якому разі видається необхідним визнання не лише її діалектичного характеру, а й інтегративних властивостей, інакше кажучи, інтегративне праворозуміння актуалізується не саме по собі, а через правосвідомість. Усі елементи правової реальності набувають балансу та взаємоузгодженості, преломлюючись у свідомості законодавця, судді, пересічного громадянина як суб’єкта права, тим самим надаючи правовій реальності ознак самоуправління. Абстрагуючись від регулятивної ролі права щодо суспільних відносин та виходячи з продемонстрованих ознак правосвідомості, які власне і визначають її місце серед інших елементів правової системи, не варто обмежуватись лише констатацією інтегративності усіх правових феноменів у суспільстві, а слід звернутись до законів кібернетики, через призму якої можна конкретизувати місце та роль правової свідомості.

Кібернетика (з грецької *kybernetike* – мистецтво управління) – наука про загальні риси процесів та систем управління в технічних пристроях, живих організмах та людських організаціях [3, с. 196]. Причому, чим складніший об’єкт, що управляється, чим більшою є множина його можливих станів, тим складніше слід будувати систему управління [38, с. 93–94]. Відзначаючи ж різновимірність та різновекторність юридичних процесів у суспільстві, які знаходяться у постійному русі та взаємодії, тим самим виходимо на синергетичність правової системи, оскільки „синергетика вивчає механізми самоорганізації окремого класу систем (а саме, відкритих та нелінійних) найрізноманітнішої природи” [39, с. 28].

Теза про синергетичність правової системи не є новою у вченні про право та державу. Так, І. С. Кривцовою фундаментально досліджувався аспект синергетики при здійсненні компаративного аналізу, під час якого було виявлено, що „ефект самоорганізації” на рівні правової системи залежить від ступеня самоор-

ганізації на рівні її компонентів і є результатом прояву тенденції ієрархічного керування внутрішньосистемними самоорганізаційними процесами. Самоорганізація на рівні правової системи в цілому, і на рівні її компонентів, зокрема, тобто правова самоорганізація, виявляє своє джерело в соціальній самоорганізації. Цим же автором вперше обґрунтовано, що правова система є комплексом порядків, які самоорганізуються, перебувають у погодженій взаємодії під впливом внутрішньосистемного детермінанта – правосвідомості, яка визначає форму правової самоорганізації і є квінтесенцією самоорганізації правової системи, в можливостях якої забезпечити когерентність самоорганізаційних процесів і „алгоритм” саморуху правової системи в цілому [40, с. 5, 11]. А Ю. Ю. Калиновський, у свою чергу, концептуалізує роль громадянського суспільства у соціальній самоорганізації. Він аргументовано відстоює позицію, що громадянське суспільство виступає певним фундатором правової держави, коли суб'єкти соціальних відносин створюють механізми самоорганізації й самореалізації в межах існуючого правового поля. Якість їхніх рішень та характер вчинків залежить від ступеня розвиненості правосвідомості. Громадянин повинен усвідомити цінність права як невід'ємного атрибута демократичної правової держави, а суспільна правова свідомість має сприймати і визнавати інструментальну функцію права як засобу вирішення існуючих протиріч [31, с. 20–21], виходячи з чого автор поступово підводить до думки про ефективність трансформацій правової системи через правосвідомість, високий рівень якої, за загальноновизнаним в юридичній науці твердженням, є невід'ємною ознакою громадянського суспільства.

А отже, синергетика правової системи виявляється у її самоузгодженні, саморозвитку, які відбуваються за рахунок безперервної взаємодії правової ідеології, системи права та юридичної практики. Але зазначений взаємозв'язок виникає не сам по собі. Логічно передбачити певні пов'язуючі ланки, що відіграють роль „провідника”, забезпечуючи взаємопроникнення та взаємовплив усіх елементів правової системи. І однією з таких ланок, безумовно, виступає правосвідомість, яка формує можливість утвердження концептуальних підходів до права, втілення їх у самій сутності правових приписів з наступним відбиттям форми і змісту цих приписів на фактичній поведінці особи. Таким чином, визнаючи синергетичність правової системи, як відкритої та нелінійної, і розкривши роль у ній правосвідомості, можна акцентувати увагу на праксеологічному аспекті цього дослідження завдяки виявленню інтегративно-синергетичної ролі правосвідомості [41, с. 142]. Використовуючи висвітлену концепцію та використовуючи ефективні механізми впливу на правову свідомість, тим самим можна забезпечити позитивні зміни в інших складових правової реальності, що за законами системності приведе до якісних змін у системі в цілому. Тому цілком природно, що трансформації ідеологічних уявлень про значення й роль права у конкретній

державі будуть відбиватися як у самій сутності правових приписів, так і на рівні юридичної техніки. Поліпшення ж або погіршення стану законодавства відбиватиметься на ефективності реалізації правових норм. Це складається у безперервний і циклічний процес та вимагає тонких механізмів впливу для удосконалення функціонування правової системи. І особливо слід враховувати можливість збоїв у функціонуванні правової системи у разі застосування помилкових, неефективних, науково необґрунтованих методів впливу.

Синергетичну роль правосвідомості у правовій системі держави легко прослідкувати, заглибившись в онтологічні та функціональні особливості всіх її уявних компонентів. Оскільки правова норма без її відбиття у свідомості особи залишиться лише словами на папері, а відповідно, не виконуватиме свого регулятивного призначення. І лише будучи сприйнятим особою, цей припис створює внутрішній імператив, який може суттєво варіюватися залежно від позитивного чи негативного його сприйняття, що у кінцевому результаті втілюється у фактичній правовій поведінці особи. З наведеного очевидним стає висновок про фундаментальну роль правосвідомості у правовій системі будь-якої країни. Правосвідомість виступає у вигляді пов'язуючої ланки, що збалансовує роботу елементів правової системи, забезпечує її самокерованість, передає зміни у кожному компоненті правової системи на наступний рівень [42, с. 308].

Виходячи із вищезазначеного, поряд із традиційно визначеними складовими правової системи (система права, правова ідеологія та юридична практика), функціонує відносно самостійний елемент правової реальності – правосвідомість, який не можна у повному обсязі включити до будь-якого з перелічених базових елементів через постійний вихід правосвідомості за їх межі. Також не є можливим повноцінне виділення досліджуваної категорії в окремий компонент, оскільки у будь-який момент часу через правосвідомість забезпечується уся множина зв'язків, які відбуваються всередині системи права. Тому можна констатувати існування правосвідомості як розумово-психологічної категорії, в якості відносно незалежного елемента правової системи, що забезпечує її інтегративно-синергетичні властивості та відображає сукупність знань, уявлень та емоцій щодо фактичного і бажаного стану правових феноменів.

1.2. Концептуальний підхід до видів, рівнів та форм правосвідомості як інтегративного базису компонентів правової системи

Акцентуючи увагу на неоднорідності структури правової реальності, тим самим підкреслюється і різновимірність правосвідомості як явища, в якому перетинаються усі елементи системи права, юридичної практики та правової ідеології, у зв'язку з чим передбачається виділити та класифікувати її рівні, види та

форми, які відрізняються суттєвою варіативністю залежно від форми держави та її суспільного устрою.

Складність аналізу правосвідомості виявляється навіть при первинному зверненні до наукової літератури із теорії держави і права, де прослідковується не послідовність оцінок та змішування рівнів, видів, форм та структури правосвідомості. З огляду на це, базовим завданням виступає формування синтезованого знання про зазначений комплексний юридичний феномен.

Майже вичерпний перелік ознак досліджуваного явища запропонував О. Є. Проць, який аргументував, що правосвідомість:

- є однією із форм суспільної свідомості, об'єктом пізнання та відображення якої є право та правова реальність;

- включає ідеї, теорії, почуття, уявлення, цінності, очікування, настрої, що формуються в суспільстві, різноманітних соціальних групах та в індивідів у процесі їх включення до правового життя;

- визначає здатність людини існувати у правовому просторі, виконувати правові приписи, реалізовувати свої права та свободи, нести відповідальність;

- забезпечує здійснення одночасно і рефлексії, і пізнання;

- саморефлексія, відображення правової реальності крізь призму індивідуального інтересу, тому правосвідомість виступає як елемент мотивації дій індивіда, соціальних груп відповідно до вимог права;

- є результатом і одночасно процесом відображення та освоєння правової реальності;

- слугує підставою для розвитку права і праворозуміння [43, с. 39].

У світлі функціональної спрямованості всіх систем та їх компонентів, М. Є. Черкас обґрунтовує виокремлення таких функцій правової свідомості:

- 1) пізнавальної, сутність якої полягає в тому, що завдяки правосвідомості забезпечується отримання, накопичення, систематизація й оновлення знань про правові явища, розуміння їх змісту й сутності;

- 2) прогностичної, що виявляється у формуванні обґрунтованих уявлень про подальший розвиток правових явищ;

- 3) оціночної, змістом якої є сприйняття відповідних правових явищ з точки зору їх корисності (некорисності), справедливості (несправедливості), ефективності (неефективності) і т. д. Ця функція характеризує критичне ставлення до різних правових явищ;

- 4) творчої, яка означає створення предметних форм, що не існують у природі. Вона виявляється у таких підфункціях, як правове моделювання, світоглядна, перетворення правової дійсності відповідно з правовими ідеалами (цінностями). Правове моделювання полягає в розробленні нормативних та індивідуальних моделей (правил) правової поведінки та юридичних актів, через які ці правила

виражаються зовні. Змістом світоглядної підфункції є створення юридичних понять (категорій), юридичних конструкцій, правових концепцій (теорій), правових ідеалів та правових цінностей;

5) регулятивної, зміст якої полягає в тому, що на підставі правової свідомості відбувається вибір варіанту правової поведінки [44, с. 9].

Дещо звужений перелік функцій правосвідомості (у межах наведеного вище) виділяється і низкою інших правників. Але заслуговує на підтримку позиція дослідників про реальне охоплення усіх інших функцій усього трьох: пізнавальною, оціночною та регулятивною [45, с. 243; 19, с. 169].

Поділ правосвідомості на види традиційно здійснюється за низкою критеріїв, найпоширенішими серед яких є:

1) поділ за рівнями правосвідомості на наукову, професійну, побутову [24, с. 209; 45, с. 246; 16, с. 349];

2) за суб'єктивним складом здебільшого виділяють правосвідомість індивідуальну, групову та суспільну (масову) [46, с. 433; 16, с. 348].

Хоча такий підхід є відносно усталеним, у той же час для нього є характерною певна сплутаність критеріїв та їхніх видів, тому що, керуючись загальнофілософськими категоріями, рівні передбачають рух від більш широкого до найвужчого (або від найвищого до нижчого) чи у зворотньому напрямі, чого вочевидь не спостерігається у професійній та науковій правосвідомості. Вони не є рівнорівневими та не співвідносяться як частина й ціле, натомість існують паралельно, опосередковуючи різні сегменти правової реальності (періодично частково перетинаючись за принципами кіл Ейлера).

Це зауваження стосується й індивідуальної, групової чи суспільної (масової) правосвідомості, коли зазначені види відносяться авторами до суб'єктивного складу, бо кожна класифікація повинна ґрунтуватись на диференціюючих ознаках класифікаційних критеріїв. Використовуючи подібний підхід, виділення характерних суб'єктів унеможливується через те, що кожен вид насправді складають одні й ті ж суб'єкти у різних їх групуваннях. Але все стає на свої місця при простому обміні класифікаційних критеріїв між собою, коли наукова, професійна та буденна правосвідомість демонструють її суб'єктну специфіку (за аналогією з тлумаченням права). А індивідуальний, груповий та суспільний вид правосвідомості характеризують її рівні.

Внутрішня структура правосвідомості майже стандартно подається наявністю правової ідеології та правової психології [46, с. 432; 19, с. 169; 47, с. 202; 29, с. 115], де перше позиціонується в якості доктринальних підходів до ідеї права, його виникнення, до його ролі у суспільстві та особливостей функціонування. А знаходить свій вираз правова ідеологія у різномірних концепціях, підходах, вченнях, теоріях, принципах, які комплексно характеризують як визначену пра-

вову систему, так і створюють абстрактне знання про державу та право взагалі. Правова ідеологія може послідовно формуватись у результаті еволюції юридичної науки та практичної діяльності, а може цілеспрямовано створюватись та експлуатуватись політиками, науковцями, громадськими діячами, пресою залежно від форми держави (особливо від її політико-правового режиму).

Абсолютно іншого характеру набуває правова психологія, яка не оформлена теоретично, натомість представлена у вигляді внутрішніх оцінок, емоцій, переживань, почуттів щодо правових явищ. Причому оцінка може бути спрямована назовні: на якість окремих правових норм з позиції їх відповідності загальним нормам моралі, традиціям певної етнічної групи, уявленням певної особи про справедливе та несправдливе тощо; на якість законодавчого процесу; на функціонування правоохоронних (судових) органів. Інший бік правової психології – це самооцінка, через яку особа сприймає свою поведінку у сфері права і наскільки позитивно чи негативно її оцінює. Негативна оцінка може супроводжуватись відчуттям сорому, пригнічення. Слід також зазначити, що правова психологія може бути властива не лише індивідуальним суб'єктам, а розповсюджуватись і на певні соціальні групи, які також характеризуватимуть рівні юридичної психології.

Розкриваючи специфіку правової психології та правової ідеології, В. Є. Толпикін робить висновок, що в гносеологічному плані вони відповідають буденному і теоретичному рівням правової свідомості [48, с. 128–129]. Характерною ознакою рівня буденної правосвідомості є те, що вона формується під впливом повсякденного досвіду людини, включає емпіричні знання про діюче право та інші правові явища, які преломлюються під кутом психологічних установок конкретної особи. Правова ідеологія становить цілісне, науково-концептуальне відображення пов'язаних з владними відносинами інтересів певних класів, груп впливу. На відміну від правової ідеології, правова психологія не відбиває систематично весь комплекс суспільних відносин [49, с. 12], здебільшого формується стихійно, оскільки для дії у сфері права пересічному громадянину не потрібно достеменно розуміти механізми правової системи, і навіть знати приписи абсолютної більшості правових норм; достатнім буде загального уявлення про право на підсвідомому рівні як комплекс установок, щодо яких особа навіть не усвідомлює їхнього власне правового змісту, або як засіб, до якого звертаються у разі крайньої потреби, про наявність прав та обов'язків щодо інших осіб навіть на рівні загальнонародських цінностей, що підводить до думки про наявність не лише правової свідомості, а й підсвідомості у структурі правової психології.

Глибокі та нетривіальні висновки під час аналізу структури суспільної правосвідомості робить Ю. Ю. Калиновський, який концентрує увагу на правовій психології, її раціональних та ірраціональних компонентах, оскільки згідно інтер-

суб'єктивістської парадигми право є результатом взаємодії різноманітних суб'єктів в тій або іншій правовій ситуації, яка актуалізує волю, знання, емоції, інтуїцію акторів конкретних правових дій. Реалізація правових норм у соціальному просторі, а як наслідок – розвиток правосвідомості – залежить не стільки від правової ідеології, скільки від правової психології. Дослідження правової психології дозволило авторові зробити висновок про те, що правосвідомість складається з раціональних компонентів (правові знання, правова воля, правова самоідентифікація, правова совість, правовий обов'язок), але її підґрунтя містить ірраціональні елементи (правова інтуїція, правова фантазія, ментальна матриця), оскільки сама суспільна правосвідомість вбирає в себе багато архаїчного, непідвладного розуму [31, с. 15], як наслідок формуючи специфічне інтегративне правове, а підчас і надправове утворення.

Порівняно зі структурою та видами правосвідомості, теоретичні підходи щодо співвідношення її з правовою культурою вирізняються неоднорідністю навіть у представників однієї наукової школи.

Виходячи з варіативності суджень про правову культуру, слід визнати, що під цією категорією може розумітися „стан правосвідомості, законності, досконалості законодавства та юридичної практики, які виражають утвердження та розвиток права як соціальної цінності” [24, с. 205], або найвищий та найбільш місткий стан правосвідомості, який включає в себе як духовні характеристики, так і юридичні установи, їх організацію, роль права у суспільстві, стан судової, нотаріальної та інших систем [50, с. 585]. Але обидва наведені визначення так чи інакше призводять до змішування правосвідомості та правової культури, визнаючи друге просто найвищим рівнем першого.

Співзвучною до попередніх є теза, що правова культура не може бути самостійним елементом суспільного життя, складовою частиною загальної структури правосвідомості, не може функціонувати окремо від правосвідомості всього суспільства та індивідів. Ці дві категорії неподільні між собою, їх функціонування в суспільстві обумовлене взаємовпливом та взаємозалежністю. Тому недоцільно виокремлювати правову культуру із середовища правосвідомості та навпаки [51, с. 12], але, якщо б це було так, використання різних термінів для визначення одного явища у підсумку призведе лише до нагромодження термінології, невизначеності категоріального апарату та штучних спроб надати різних ознак явищам, які позначаються різними термінами. Безумовно, взаємозалежність має місце у функціонуванні всіх системних явищ, тим не менше, без визначення типу співвідношення між ними (що неможливо без умовного виділення одного з іншого) дослідник позбавляється можливості уявити й аспекти їх взаємовпливу.

Непоодинокими є судження про широкий та вузький зміст правової культури (в С. С. Алексєєва вони ж – аксіологічний та змістовний аспект). У широкому

сенсі це якісний стан правових явищ у суспільстві, який характеризується рівнем розробки текстів законів, станом законності та правопорядку, рівнем професійної діяльності правоохоронних органів, реальності та гарантованості прав людини, високим рівнем правового виховання у суспільстві, у мірі свободи особи та взаємній відповідальності держави та особистості. У вузькому ж сенсі правова культура позначається як розуміння права, усвідомлення його цінності, бажання слідувати йому, високий престиж права в суспільстві [45, с. 251; 19, с. 171; 52, с. 340–341]. Тим не менше, у вузькому аспекті правової культури також наочним є певне змішування із загальним розумінням правосвідомості.

Чіткіше прослідковується розмежування зазначених категорій у Т. В. Синюкова, який відстоює позицію, що правова культура є сферою людської практики, яка являє собою сукупність норм, цінностей, юридичних інститутів, процесів та форм, які виконують функцію соціоправової орієнтації людей у конкретному суспільстві [53, с. 473], тобто позитивним є виділення правової культури у сферу практики, але інші елементи наштовхують на думку про їх спільність із системою права, що також навряд чи буде правильним.

З-поміж усього розмаїття суджень про зміст правової культури суттєво вирізняється та заслуговує уваги позиція В. В. Мухіна, згідно з якою правосвідомість охоплює як позитивні, так і негативні оцінки, установки і ставлення щодо права. При такому розумінні вона не є в повному обсязі структурним компонентом правової культури, а входить до неї лише у своїй „позитивній” частині [54, с. 7], а додавши те, що правова культура характеризує практичну сферу, на відміну від суто ідеологічної, отримуємо повну картину співвідношення та взаємодії правосвідомості з правовою культурою, яку можна визначити в якості зовнішнього прояву позитивних форм правосвідомості. У правовій культурі зосереджуються усі надбання, досягнуті за допомогою підвищення рівня правосвідомості, які через просте перелічення можна зазначити як високий рівень юридичної техніки, ефективність судової системи, якісний стан правотворчого процесу тощо. Отже, співвідношення правосвідомості та правової культури полягає, по-перше, у тому, що правосвідомість опосередковує розумово-психологічний рівень, а культура – емпіричний. По-друге, правосвідомість може включати, в тому числі, різко негативні судження про право та його інститути, а правова культура насамперед характеризує втілення у правову реальність усього прогресивного, що виникає в результаті трансформацій правосвідомості.

Аргументація змісту правової культури як втілення позитивних трансформацій правосвідомості надає достатнє підґрунтя для переходу до виділення її форм, оскільки їхня кореляція спостерігається за усіма напрямками правової реальності (починаючи з вольового моменту, мотиваційних стимулів, так і в стані правопорядку). Тому, визнаючи переваги підходу, згідно з яким правосвідомість

виступає базовим компонентом юридичного світогляду, правової теорії та ідеології, які, в свою чергу, визначають ідейно-ціннісні орієнтири в правозначимій поведінці особистості [55, с. 4], концептуалізація форм правосвідомості є не простою їх констатацією, а підґрунтям для забезпечення державно-правового розвитку через відродження позитивних установлень до правових інституцій.

Об'єктивно необхідним є виділення найбільш бажаної форми правосвідомості, а саме – правової активності. Можна говорити про домінування в юридичній науці двох основних тенденцій у її характеристиці, які є діаметрально протилежними. Одна з них – це визначення правової активності крізь призму правомірної, активної, соціально корисної поведінки [56, с. 6–8], що у світлі викладеного вище неминуче призведе до її змішування з правовою культурою. Друга тенденція виявляється у постійному протиставленні правової активності та правового нігілізму як крайніх точок правової свідомості. До того ж, у сучасній науковій літературі наводиться маса прикладів вираження правової активності назовні з майже повною відсутністю фундаментального аналізу сутнісного характеру цього явища саме як форми правосвідомості.

Тим не менше, для достовірності дослідження можна озвучити підходи до правової активності, які знайшли відображення у науковій юридичній періодиці останніми роками. Так, Р. Р. Муслумов визначає правову активність як системну якість особистості, що визначає готовність і здатність людини до діяльності в правовому полі, виявляється в реалізації своїх законних прав та виконанні обов'язків, погоджуючи їх з основними принципами права: демократизму, гуманізму, законності, рівності, справедливості, єдності прав і обов'язків [57]. Ю. С. Разметаєва при дослідженні правової активності виходить із того, що у широкому сенсі вона може бути визначена як цілеспрямована діяльність усіх суб'єктів правовідносин, що здійснюється для реалізації прав і законних інтересів останніх. Відповідно до такого визначення правової активності, нею можуть володіти і громадські інституції, і держава. У вузькому розумінні йдеться насамперед про правову активність осіб, засновану на усвідомленні ними позитивної значущості права в цілому і прав людини зокрема [58]. Тобто, у широкому сенсі правова активність, згідно з цим підходом, включається до правової культури, у вузькому ж – до позитивних форм правосвідомості. А отже, правова культура з теоретичної точки зору повинна протиставлятися не правовому нігілізму, а деформаціям правосвідомості у їх сукупності, тому що кожна з негативних форм правової свідомості в тій чи іншій мірі містить у собі небезпеку для динамічного розвитку суспільства. Необхідно зупинитися на останньому аспекті правової активності, оскільки у розрізі правової культури вона розглядалась вище.

З точки зору класифікації форм правосвідомості, правова активність являє собою її найвищу форму, пов'язану зі знанням права, розумінням його настанов,

позитивним ставленням до права як соціального регулятора, сумлінним дотриманням приписів, що у підсумку виявляється у правовій культурі та досягненні стану правопорядку в суспільстві [59, с. 113–115].

Але очевидно, що розуміння права, слідування йому і навіть стан правопорядку можуть досягатися різними засобами із формуванням в індивідів різних мотивів. Іншими словами, правова активність також потребує своєї диференціації з огляду на механізм формування правомірної поведінки та методи досягнення правопорядку.

На відміну від визнання ролі правової активності як такої, сконцентруймося на її витоках, внутрішніх (психологічних) та зовнішніх (поведінкових) проявах, на підставі яких можна констатувати наявність різних рівнів цього юридичного феномену.

Найвищим рівнем правової активності, найбажанішим для демократичної, соціальної та правової держави, і абсолютно недопустимим для авторитарних та тоталітарних держав, можна визначити усвідомлену правову активність, підґрунтям якої є глибокі психологічні процеси, пов'язані з прагненням та оцінкою соціальної цінності права, яка, як відомо, виникає в результаті втілення у праві людини, її прав та законних інтересів як найвищої цінності. А отже, право є цінним рівно настільки, наскільки воно таким визнає людину та її права. Можна констатувати, що це дещо людиноцентричний підхід, який базується на кореспонденції прав та обов'язків держави і людини, але ціннісний аспект все ж таки зміщений у бік людини [60, с. 9–15].

Позитивне ставлення до права на основі усвідомленої правової активності формується не апріорі, а внаслідок постійної оцінки індивідом усіх правових норм, інституцій, їх дієвості, ефективності. Причому оцінювання здебільшого відбувається на основі духу права, а не його букви.

Але, щоб здійснювати настільки глибоку оцінку та обирати відповідно до неї варіант поведінки, в особи щонайменше повинна бути свобода вибору. Так, суб'єктивною передумовою цієї форми правової активності є свобода волі людини, а об'єктивною – наявність у людини вільного вибору [61, с. 322]. На основі такого підходу особливого значення набуває самоорганізація суспільства у боротьбі із зовнішніми і внутрішніми проблемами. Формування розвиненої правосвідомості є запорукою ефективної інтеграції суспільних інституцій у державний механізм, що забезпечить не лише бажання, а й реальну можливість громадян брати участь в управлінні державою, а також реалізовувати певні суспільно корисні завдання [62, с. 196].

Зважаючи на детермінанти розвитку правової системи та державних інституцій, можна стверджувати, що позитивні зрушення безпосередньо пов'язані саме з наявністю в громадян усвідомленої правової активності, пов'язаної з критич-

ним аналізом державно-правових явищ, можливістю вільно висловлювати свою позицію та обирати варіант поведінки, об'єднуватись у групи для досягнення соціально корисної мети, наявності „зворотнього зв'язку” з боку держави щодо громадських ініціатив. Тому, як можна пересвідчитись, усвідомлений рівень правової активності є підґрунтям формування правової культури і одночасно її наслідком.

У співвідношенні з усвідомленим рівнем правової активності, другий її вид можна визначити як акцептовану. Вона виражатиметься у сприйнятті права в його регулятивній цінності. Інакше кажучи, акцент зміщується в бік загальнорегулятивної цінності права, а не соціальної. Тобто право є цінністю вже по суті, оскільки, яким би воно не було, наявність усталених поведінкових орієнтирів все одно краща за анархію.

Акцептована правова активність характеризується дійсно позитивним ставленням до права та його настанов, його знанням та розумінням, втіленням у правову поведінку, що, у свою чергу, впливатиме на рівень законності й правопорядку. Але, віддаючи належне здебільшого позитивному результату, варто не уникати аналізу передумов, завдяки яким він досягається. І це зауваження, у першу чергу, стосується підвищеної ролі держави у концепції акцептованої правової активності.

В аспекті відзеркалення права у свідомості людини можна провести паралелі щодо усвідомленої правової активності. На відміну від неї, акцептована активність концентрується не на душі права, а на букві закону, що також може призводити до правопорядку в суспільстві, але знижує рівень критичності у сприйнятті правових норм, зменшує акцент на їх співвідношення із загальнолюдськими цінностями, мораллю, справедливістю, підвищує їхню інструментальне значення. Причому підвищується й інструментальний характер самої особистості. З точки зору стабільності державно-правової системи, таке сприйняття права може бути навіть корисним, але у площині формування розвиненого громадянського суспільства це неминуче приведе у глухий кут.

Третій рівень правової активності можна назвати звичаєвим, коли право сприймається позитивно не саме по собі, а через часткове зрошення із моральними, звичаєвими, релігійними нормами, тобто внаслідок формування мононорм. Особа засвоює подібні настанови ще з дитинства як належне, престиж права в подібному суспільстві, як правило, є дуже високим, а його оцінка й переосмислення відбуваються разом із розвитком соціальної системи. Знання права та його глибоке розуміння є аксіомою, оскільки забезпечується втіленням у подібних приписах усіх засад співіснування. Правова культура здебільшого також є високою. Тим не менше, слід констатувати низьку критичність суб'єктів права щодо правових норм, що позитивно впливає на статичку правової реальності, але галь-

мує її динаміку. І тим більше, мова абсолютно не йде про випадки, коли звичаї та традиції домінують над правом або існують всупереч йому. Подібна нездатність держави через правові інструменти забезпечити стабільність суспільства вже характеризує різко негативну оцінку права.

Підсумовуючи, зупинімося на тому, що будь-який рівень (форма) правової активності все одно в більшій чи меншій мірі характеризують позитивний стан правосвідомості та через неї – стабільність правової реальності ззагалі. Проте її розвиток може суттєво гальмуватися у разі домінування в суспільстві акцентованої або звичасвої правової активності, яким не властиві часті та стрімкі зміни правових явищ. Навпаки, відбувається певна „консервація” правової реальності.

Тому, сконцентрувавшись на правовій активності як формі правосвідомості, що розкривається в цілому через позитивне сприйняття права, слідування йому, обопільну оцінку як настанов права, так і власних дій (або дій інших осіб) крізь їх призму, наявність правової культури в суспільстві, – не слід забувати, що антиподом правової активності виступають деформації правосвідомості, які так чи інакше віддзеркалюють певним чином спотворене сприйняття права.

Грунтовністю вирізняється аналіз О. Є. Проця [43, с. 39], який акцентує увагу на такому стані правової свідомості, який іменується „деформаціями” і вважається „протилежним позитивному” [63, с. 59], „антиподом правової культури” [64, с. 100]. Широко використовується поняття „деформація” (від лат. *deformatio* – спотворення) для характеристики тих стійких змін психіки суб’єкта, що визначають його негативне ставлення до права та становлять причину його неправомірної поведінки [65, с. 25]. На думку Ю. Ю. Калиновського, деформації правової свідомості являють собою «викривлення форми та змісту правових настанов, навичок та звичок на інституційному та неінституційному рівнях, що відображається перш за все в діяльності та дискурсивних практиках суб’єктів правовідносин, а також у засобах вирішення конфліктних ситуацій, стереотипізованих серед широких верств населення» [66, с. 218–219]. М. П. Требін вважає, що деформація правової свідомості – це соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, при якому у носіїв формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання й емоції, які спотворено відображають юридичну дійсність і виражають негативне ставлення до діючого права, законності і правопорядку [63, с. 59]. Більш лаконічно визначаються деформації правосвідомості у навчальній літературі: це „спотворене уявлення про сутність права, неусвідомлення його цінності” [64, с. 100], або „спотворене уявлення про цінність права” [67, с. 360]. Разом із тим, спільним у всіх наведених визначеннях та оцінках деформованої правосвідомості є те, що „деформації правосвідомості представляють реальну або потенційну небезпеку для правопорядку, через що боротьба з ними має постійно перебувати у полі зору держави і суспільства” [67, с. 360].

У сучасному суспільстві через тенденцію значної варіативності суспільно-правових формацій дедалі більшого розмаїття набувають і деформації правосвідомості, що наочно демонструє множина підходів до їхньої класифікації. Причому з часом вченими-правниками виділяється все більше видів та підвидів деформацій, що демонструє хронологічний підхід до їх висвітлення, під час якого спостерігається наявність усього двох елементів у перших класифікаціях з подальшим їх укрупненням та розростанням. Так, різновидами деформацій правосвідомості є правовий інфантилізм, правовий нігілізм [68, с. 50], правовий ідеалізм (фетишизм) [69, с. 45], „переродження правосвідомості” [70, с. 83–98; 71, с. 44], правовий дилетантизм, правова демагогія [72, с. 544–546]. До цього переліку вчені додають правовий цинізм [73, с. 65], правовий егоцентризм, зловживання правом [74, с. 45], негативно-правовий радикалізм, спекулятивно-правовий популізм та морально-правовий конформізм [65, с. 26–33], правовий акциденталізм, правовий маргіналізм [75, с. 124–125].

За винятком зловживання правом, яке скоріше характеризує вид поведінки, усі інші деформовані види правосвідомості мають місце у правовій реальності і впливають на специфіку сприйняття та втілення правових приписів у життя.

Правовий ідеалізм (фетишизм), як правило, з моменту введення М. Г. Матузовим цього поняття, розглядається як парна до правового нігілізму категорія [69, с. 44]. На думку дослідників, він проявляється у переоцінці права та його можливостей, надмірному використанні регулятивно-нормативного інструментарію, перебільшенні ролі права у вирішенні суспільних питань [76, с. 15]. Але згідно з позицією, яку обґрунтував О. Є. Проць, правовий нігілізм та правовий ідеалізм не можна ставити на один рівень із таких міркувань, що правовий ідеалізм не передбачає деформації всіх елементів правосвідомості, а тільки ціннісно-орієнтаційного, що може, звісно, спонукати до неправильного вибору виду правомірних дій, але не зумовить вибір неправомірної поведінки [43, с. 41]. І це дійсно є основоположною різницею, внаслідок якої право абсолютизується, наділяється надможливостями, які йому не властиві, але подібне сприйняття зрештою суттєво не впливає на правову культуру та стан правопорядку. Більше того, правовий ідеалізм в більшій мірі властивий населенню розвинених, демократичних держав і виникає, скоріше, як зворотній бік правової активності.

Права людини в європейському суспільстві „ввібрали” багату спадщину різних періодів розвитку – Античності, Відродження (протестантизм), буржуазних перетворень та ін. Вони розвивалися у процесі боротьби різних інститутів влади за своє домінування (світська і релігійна влади) [77, с. 58], які трансформували існуюче право під свої потреби. З одного боку, такі перетворення дозволили закріпитися загальнолюдським константам, які не пов’язані безпосередньо з конкретними правовими нормами: примат прав людини, свобода, рівність тощо. І саме

це дозволило сформуватися правовій ідентичності особи, сприйняття себе як частини громадянського суспільства, яке має бажання та реальну можливість впливати на державні, політичні, правові процеси, утверджувати право, яке відповідало б належному. Саме це ілюструє усвідомлену правову активність у дії. З іншого боку, роль права у суспільстві завищується, поступово воно проникає у відносини, які традиційно підлягали регулюванню іншими соціальними нормами. Наприклад, у Швейцарії після 22:00 у багатоквартирних будинках особа не може прийняти душ, оскільки сусіди вправі викликати поліцію через порушення тиші.

Правовий інфантилізм є таким відхиленням від нормальної правосвідомості, коли деформації зазнає, передусім, її раціональний елемент. Це проявляється у несформованості правових знань або їх недостатній глибині, однак при особистій переконаності в належній правовій освіченості [43, с. 41; 70, с. 85–86; 71, с. 45]. За твердженням І. М. Максимової, несформованість уявлень про право зачіпає не лише правову ідеологію, але й правову психологію, яка вимагає від особистості вміння правильно оцінювати ті факти та явища, які виражаються у правових почуттях, навичках, звичках [78, с. 23–40]. Можна сказати, що правовий інфантилізм не настільки вже і шкідливий для суспільства, однак це помилкове, передчасне судження, оскільки правова безграмотність, незрілість, нестійкість установок, що межують з ним, також стають підґрунтям для протиправної поведінки чи правомірної маргінальної поведінки, яка дуже легко переходить у протиправну, у разі якщо зникає страх відповідальності або змінюється оточення, яке впливає на індивіда. Якраз щодо правового інфантилізму доцільно згадати аксіому, що незнання закону не звільняє від відповідальності. І незріла правова психологія під час, наприклад, втягнення у злочинне угруповання може зіграти вирішальну роль.

Правовий конформізм як вид деформованої правосвідомості характеризується нечіткістю або взагалі відсутністю правових ціннісних орієнтацій [43, с. 41]. На відміну від інфантилізму, його ознакою, як правило, не є правова безграмотність, необізнаність і навіть суворо негативне ставлення до права. Натомість присутня слабка воля до втілення власних правових суджень, нестійкість орієнтирів. В даному випадку поведінка особи, а рівно, і її переконання щодо юридичних явищ можуть діаметрально змінюватись залежно від оточення. І у цьому аспекті вже прослідковується подібність до правового інфантилізму, оскільки протиправна поведінка не завжди породжується негативним ставленням до права як такого, нерідко мотиви є абсолютно іншими: небажання виділятися або, навпаки, бажання самоствердження у групі, або повага (інколи спотворена) до неформального лідера групи чи страх засудження.

Крім переліченого, серед видів деформованої правосвідомості доцільно виділити правову індиферентність, яка, на думку автора, пов'язана не з різко нега-

тивним ставленням до права, а з втратою в нього віри та намаганням суб'єкта триматися якнайдалі від будь-яких державно-правових інституцій, крім випадків нагальної необхідності. Як правило, це спостерігається внаслідок глибоких особистих переживань, ситуацій несправедливості, учасником або свідком яких виявилася особа.

Зворотнім боком правової індиферентності можна назвати правовий прагматизм або інструменталізм, який полягає в суцільно утилітарному ставленні до права, підлаштування його під досягнення вузько-індивідуальних цілей, використання права у буквальному розумінні цього слова. Ціннісного підходу до права у такому розрізі немає і не може бути, а норма розглядається виключно з боку корисності для окремої особи. Правовий прагматизм являє собою досить небезпечне явище, бо найчастіше характеризує осіб, які мають можливості для подібних зловживань (у тому числі представників олігархічної верхівки, посадових осіб, юристів) внаслідок займаної посади, фінансових можливостей чи спеціальних знань, що загострює протиріччя в суспільстві.

Найнебезпечнішими деформаціями правової свідомості визнаються її переродження та правовий нігілізм. Феномен переродження правосвідомості, хоча і є слабо висвітленим у наукових публікаціях, у той же час належить до найскладніших та найбільш неприйнятних його проявів. Мова йде не про заперечення цінності права, а про абсолютне, сутнісне його спотворення, викривлення, інколи підведення під це досить детальної аргументації, але насправді підкорення ідеї права виключно своїм (у тому числі злочинним) інтересам та мотивам. Може навіть вибудовуватись власна „теорія” соціальної справедливості та корисності, відмінна від загального розуміння. Так, особа може виправдовувати і навіть аргументувати вчинення вбивств необхідністю очищення суспільства, вважати себе його санітаром. Масове переродження правосвідомості спостерігається у злочинній субкультурі, будучи вкрай негативною формою тіньового права.

Але слід визнати, що перероджена правосвідомість насправді не виражає масове явище і в абсолютній більшості випадків стосується окремої особистості, внаслідок чого правовий нігілізм, який може охоплювати великі групи і навіть стосуватись значної частини суспільства певної країни, представляється не менш небезпечним [79, с. 19–21].

Це комплексне негативне явище має десятки визначень і розглядається як „заперечення норм права, його ролі, виправдання беззаконня” [80, с. 10]. Також як елемент, риса, властивість суспільної свідомості, що виявляється у повній невірі у потенційні можливості права [81, с. 20], або як „напрямок суспільно-політичної думки, що заперечує соціальну та особисту цінність права та вважає його найменш досконалим способом регулювання суспільних відносин” [82, с. 385–386]. Правовий нігілізм також визначається як негативне ставлення громадян до

права, законів, наявність у них і посадових осіб установки на досягнення соціально значимих результатів неправовими засобами [83, с. 10]. Абстрагуючись від дещо різних формулювань, можна зробити висновок про їхню сутнісну загальну подібність.

Серед сучасних досліджень правового нігілізму виділяється думка О. В. Волошенюка про необхідність розрізняти правовий нігілізм у вузькому та широкому значенні. Як вважає вчений, під правовим нігілізмом у вузькому значенні слід розуміти повну зневіру у справедливості, силі та ефективності права, а під правовим нігілізмом у широкому значенні – різні прояви негативного ставлення до права, до окремих сфер правового регулювання та юридичної діяльності, сумнів у справедливості, силі та ефективності права [84, с. 7]. Звідси випливає, що правовий нігілізм, як крайня деформація правосвідомості, є дійсно небезпечним явищем через охоплення ним раціонального, чуттєвого, вольового елементів і здатності в підсумку впливати на правову поведінку особи.

До того ж, правильно було зазначено, що в українському суспільстві, яке перебуває у кризовому стані (як і в інших суспільствах із недостатньо розвиненими інституціями громадянського суспільства), він набуває демонстративного, агресивного та зухвалого характеру, є глибоким, масовим і охоплює широкі сфери суспільства, всі владні структури, маючи значний руйнівний, деструктивний потенціал [83, с. 10]. Вказаний факт зумовлює необхідність скорочення правового нігілізму, боротьби з ним шляхом його переведення у позитивні форми правосвідомості, але передусім необхідно розуміти його витoki, джерела, без чого це буде лише боротьба з наслідками, яка апіорі не може бути ефективною.

У роботі О. В. Макарової відстоюється позиція, що причиною правового нігілізму є деформація правосвідомості [85, с. 11], але навряд чи можна це визнати правильним у світлі теорії причинно-наслідкового зв'язку, оскільки нігілізм виступає однією з деформацій правосвідомості, а отже, є її частиною, і аж ніяк не може бути наслідком.

Низка науковців вбачає витoki і причини правового нігілізму в юридичному невігластві, відсталості, невихованості, юридичній некомпетентності основної маси населення [69, с. 400; 78, с. 111; 86, с. 10], натомість це вбачається дещо спрощеним підходом, який не відображає загальні тенденції у суспільстві. Дійсно, така точка зору може бути виправданою щодо окремих індивідів, і в такому розрізі перелічені чинники є основою для формування правового нігілізму чи інших деформацій правосвідомості. Але складно говорити про масовість подібних проявів у суспільстві, в якому настільки потужним є волонтерський рух, де громадяни вимушені уяснювати для себе норми закону, бо лише це інколи виступає інструментом самозахисту перед бюрократизмом. А отже, крім перелічених вище причин, які, звісно, мають місце, але, тим не менше, не мають визна-

чального впливу, передбачено виділити ряд чинників, які у своїй сукупності впливають на виникнення правового нігілізму взагалі та в українському суспільстві зокрема.

М. М. Цимбалюк у своєму дисертаційному дослідженні детально розглядає основні соціальні явища, які впливають на деформацію правосвідомості, а саме: падіння престижу права і закону, відставання законодавства від потреб суспільства, порушення балансу між стабільністю та гнучкістю законодавства, деформації у реформуванні інституту власності, відсутність виконавчої дисципліни, факти корумпованості, особливо серед представників владних структур і працівників правоохоронних органів, взаємне нерозуміння та протистояння владних структур, законодавчої та виконавчої влад зокрема, прорахунки у проведенні реформ. Вкрай негативна дія цих чинників на формування правосвідомості громадян посилюється загальною невизначеністю політичного курсу держави, неефективністю, некомпетентністю, а інколи й бездіяльністю влади. Нерозв'язаність проблем породжує серед громадян розчарування та скепсис, продовжує викликати у них недовіру до проведення демократичних реформ, виступає джерелом відтворення правового нігілізму [87, с. 9], що надає витокам правового нігілізму абсолютно іншого характеру через об'єктивність наведених причин, а не лише розумово-психологічні характеристики населення.

Г. В. Тригубенко до зазначених джерел існування правового нігілізму в Україні додає: кризовий стан економіки, порушення прав людини та громадянина, значну криміногенну ситуацію в країні, низький рівень правореалізації, правовий ідеалізм, надмірну кількість законів у державі, тенденцію до прийняття недосконалих нормативно-правових актів, декларативність законів, відсутність у них норм прямої дії, правовий вакуум, низький рівень правової культури громадян, порушення таких принципів, як рівність усіх громадян перед законом, взаємна відповідальність особи і держави, презумпція невинуватості, недоліки в роботі правоохоронних органів, політиканство і популізм політичних лідерів, боротьба позицій та амбіцій, некомпетентність представників влади, бюрократичне свавілля та його безкарність. Внутрішнє відчуження від права, сутністю якого є суб'єктивне переживання непотрібності, нецінності, другорядності цього інституту, цілком природно зумовлює і зовнішнє відчуження від нього, впливає на лінію поведінки особи [88, с. 11, 12]. А О. В. Волошенюк, крім перелічених, називає виконання вимог закону з „перегином”, низьку ефективність юридичної відповідальності, надмірне захоплення плануванням роботи, відсутність ефективної системи інформування адресатів про прийняті нормативно-правові акти) [84, с. 10]. На стан формування типів негативної правосвідомості впливає і соціальна стратифікація, деструктурація суспільства (зміна ціннісних орієнтацій, деформація соціальних інститутів тощо); залишки перерозподільної системи, поши-

рення тіньової економіки, зміцнення „п'ятої влади” [49, с. 11]. Доводиться констатувати, що у нашому суспільстві складається ситуація, за якої значна кількість громадян на власному досвіді пересвідчується у власній незахищеності навіть у площині, що регулюється законом [89, с. 42]. При уніфікації перелічених різними науковцями передумов виникнення правового нігілізму постає цілісна картина його зовнішніх витоків та механізму формування, що є наочним якраз щодо правової реальності України.

Крім того, суперечливість і своєрідна „оригінальність” правосвідомості українського суспільства виявляється також у поєднанні („хиמרному переплетенні”) нігілістичного ставлення до права з так званим „правовим ідеалізмом” – наївним, нічим не виправданим, ідеалізованим сприйняттям значення права у суспільному житті (вірою в те, що експансія юридичних норм у сфері регламентації суспільних відносин обов'язково призведе до якісного покращення життя людей [90, с. 26]). А отже, правова система України є буквально ілюстрацією інтегративності правосвідомості (у вигляді різних її форм) щодо елементів правової системи. Якщо систематизувати усі передумови виникнення деформацій правосвідомості українського народу, стає очевидним, що серед них представлені майже усі елементи системи права, правової ідеології та юридичної практики. Недосконалість юридичної техніки у комплексі з неточно оціненими потребами у правовому регулюванні самі собою сприятимуться особою негативно, але найбільша небезпека полягає в тому, що кожна частина правової реальності (в даному випадку – її недосконалі аспекти), будучи відбитою правосвідомістю, „ланцюгом” передається далі. Помилки на будь-яких етапах правотворчого процесу призводять до викривлення процесу реалізації права, якщо особа не знає, як реалізувати свої права (не може зрозуміти припис внаслідок низького рівня юридичної техніки; усвідомлює відсутність гарантій своїх прав та законних інтересів тощо) або усвідомлює байдужість законодавця до її потреб, бажань, інтересів. Мотивація особи до правомірної поведінки у такому разі різко знижується, закономірно впливаючи на ефективність правових норм, що у сукупності відображає вже комплекс проявів юридичної практики.

Тому важливо розуміти, що яким би розгорнутим не був перелік причин деформацій правосвідомості, ключовий момент полягає у породженні та підсиленні ними одна одної, оскільки правосвідомість на всіх рівнях виступає в ролі каталізатора цього процесу. Але це є правильним і для позитивних трансформацій правової системи, що можна прослідкувати на прикладі більшості розвинених європейських країн. Якісні зрушення у будь-якому компоненті кожної з частин правової системи, відбиваючись у правосвідомості, передаються на наступні етапи, які є не постійними, а варіативними.

Об'єктивною є концентрація країн ЄС на спільних загальнолюдських правах та цінностях, на втіленні в законодавстві духу права, отже – на правовій ідеології. Тому сьогодення європейських країн знаменується наявністю різних систем права, побудованих на спільній правовій ідеології, яка через правосвідомість законодавця втілюється у правових нормах. Якісний нормативний матеріал розкривається в адекватній правозастосовчій практиці, підживлюючись правосвідомістю суб'єктів правозастосування. І нарешті, ці прогресивні моменти „повертаються” у суспільство, продукуючи та підтримуючи правову активність та її зовнішній прояв – правову культуру.

Виходячи з викладеного, реформування правової системи, використовуючи інтегративний потенціал правосвідомості, має відбуватись синхронно: з одного боку, слід оптимізувати компонентний склад правової системи, що поступово проникатиме в індивідуальну та суспільну правосвідомість, трансформуючи її. З іншого боку, не слід уникати і прямого впливу на правосвідомість, змінюючи її, для наступного відображення таких трансформацій в інших елементах правової реальності [91, с. 26–31].

Засобами безпосереднього впливу на правосвідомість традиційно вважаються правове виховання та правова освіта, які відіграють визначальну роль у перманентно кризовому, зневіреному суспільстві, чим наразі характеризується Україна.

С. О. Гладкий наголошує, що відстеження та нейтралізація аномальних потреб та деформацій мотивів соціальної поведінки є завданням правового самопізнання [92, с. 72]. В цілому це правильно, лише з тим уточненням, що навички самопізнання та самокоригування не виникають в особі апріорі, вони є закономірним результатом поступового розвитку особистості, у процесі якого на неї здійснюється вплив множини чинників.

У зв'язку з цим звернімося до комплексу освітньо-виховних заходів, через які здебільшого і здійснюється безпосередній вплив на формування позитивних аспектів правосвідомості. Правове виховання та правова освіта виступають засобами формування та позитивних трансформацій правосвідомості, кінцевою метою чого, через удосконалення інституційних елементів правової системи, повинна стати правова культура.

Під правовим вихованням йдеться про систему заходів, які здійснюються державою, громадянами, їх об'єднаннями, громадськими організаціями з метою формування позитивної правової свідомості та правової культури особистості й суспільства в цілому. Правова освіта – це процес набуття та засвоєння систематизованих правових знань, оволодіння навичками та вміннями у сфері реалізації права. Інколи правову освіту визнають одним із засобів правового виховання [19, с. 173], однак це не зовсім так. Точніше, так може бути, коли зазначені засоби

співпадають. Тим не менше, можна навести масу прикладів, коли особа, отримавши вищу юридичну освіту, але маючи прогалини з дитинства у правовому вихованні так і не засвоює ціннісного сприйняття права, в такого юриста (хай яким би спеціалістом він не був) домінує споживацьке ставлення до права, використання його як інструменту для збагачення, задоволення власних потреб, амбіцій тощо. З цього випливає висновок про те, що саме правове виховання є базовим засобом формування високого рівня правосвідомості. Але воно, як і будь-яка інша системна діяльність, може бути ефективним лише за умов концептуального підходу [93, с. 17–20].

Також можна виділити позицію, згідно з якою правове виховання тісно пов'язане з правовим навчанням (освітою): виховання не може здійснюватись без навчання, а навчання певним чином здійснює і виховний ефект. Розрізнення між ними можна провести умовно за сферою дії: виховання впливає головним чином на емоційно-вольову, ціннісну, світоглядну сторону свідомості, а навчання – на раціональну [94, с. 231]. Тим не менше, не слід забувати, що навчання (тобто раціональний аспект пізнання) виступає лише однією зі складових юридичної освіти, у зв'язку з чим їх не можна використовувати як синоніми. Робиться наголос на тому, що правова (або юридична) освіта повинна розглядатися саме як систематичне набуття спеціальних юридичних знань, оскільки вимоги до процесу оволодіння найпростішими юридичними правилами та професійною юридичною освітою вочевидь повинні бути різними.

Можна частково погодитися з тезою С. В. Шефеля, що цільовим складником правовиховної роботи завжди є правосвідомість [95, с. 251], оскільки, як було виявлено раніше, своєрідність правосвідомості виявляється у вигляді її існування в позитивних та негативних формах, тому метою правового виховання насамперед повинен стати розвиток правової активності як позитивних форм правосвідомості.

І в розрізі досліджуваної теми не викликає сумнівів, що правове виховання є формувальним чинником правової дійсності [96, с. 3], оскільки правове виховання виступає одним з ефективних засобів підвищення рівня правосвідомості, яка, у свою чергу, здійснює інтегративно-синергетичний вплив на всі компоненти правової реальності.

Процес правового виховання у будь-якій державі має два рівні: неінституційний та інституційний. На першому він дещо стихійний, пов'язаний з відтворенням у родині й суспільстві загальноприйнятих правових настанов і цінностей. З виникненням і розвитком державності правове виховання поступово стає спеціальною функцією державного апарату, тобто інституалізується [97, с. 253]. Навряд чи можна визначити більше чи менше значення кожного з них. Віддаючи належне інституційному рівню, як більш систематизованій діяльності, здійсню-

ваній згідно з визначеною метою та упорядкованими, комплексними засобами, натомість саме на неінституційному рівні людина здебільшого засвоює загальну повагу до права, а також до прав інших осіб. І якщо внаслідок певних причин цього не відбулося до переходу на інституційний рівень, прищеплення цих цінностей гальмується, ускладнюється, чи в окремих випадках взагалі унеможливується (особливо коли з неінституційного рівня, – сім'я, неформальні групи, – особа отримує стійкі стереотипи антисоціальної поведінки).

Враховуючи вищевикладене, слід розпочати з того, що концепція правовиховної роботи повинна виходити із певної системи цінностей. Наразі це виховання спрямоване на ідеї правової держави з системою цінностей, у центрі якої знаходиться особистість [98, с. 4]. Не держава, не її апарат, а саме особистість, бо цінність права формується не абстрактно, а лише у відображенні цієї цінності щодо конкретної особи. І саме з визнання та дотримання цього підходу починається прищеплення правових моделей поведінки. За відсутності ж особи як головної цінності у праві, моделі правомірної поведінки формуються здебільшого репресивними засобами.

Щодо мети правового виховання, то у правовій доктрині спостерігається її диференціація залежно від строку реалізації, а саме:

- найближча мета – формування системи правових знань;
- проміжна мета – формування правової упевненості;
- кінцева мета – формування мотивів та звичок правомірної поведінки [99, с. 154; 100, с. 26].

Причому етап правового виховання, що відповідає досягненню найближчої мети, повинен починати реалізовуватися ще з дитинства через просту передачу, пояснення, закріплення (в тому числі у формі гри) найпростіших правових знань. Базисом для цього, очевидно, повинна бути родина, тим не менше, дитячі садки, розвиваючі гуртки, а пізніше і школа не повинні стояти осторонь. Бо набуття основних правових стереотипів не менш важливо, ніж, наприклад, навчання читанню, письму тощо, оскільки головною його метою є гармонійне життя людини у суспільстві.

Тому, починаючи з дитинства, необхідно розвивати психологічний компонент правосвідомості, який відображає в ній пізнавальну, емоційну, мотиваційну, вольову, ментально-психічну і рефлексивну складові [96, с. 12], які у підсумку забезпечать формування усвідомленої правової активності. Інакше кажучи, мало пояснити дитині, на який сигнал світлофора слід переходити дорогу. Для підключення інших компонентів психологічної складової правосвідомості корисним буде розповісти, для чого це робиться, наслідки недотримання таких правил, мотивацію пішоходів та водіїв, які рухаються чи зупиняються. Доцільно на позитивних та негативних прикладах з поведінки оточуючих роз'яснювати ситуа-

цію. А потім обов'язково отримати зворотній зв'язок, не обмежуючись проханням повторити, розповісти почуте раніше, а, задіявши уяву, наприклад, змоделювати ситуацію.

Формування правосвідомості молоді має ґрунтуватися на роз'ясненні призначення і сенсу правових настанов, що сприятиме глибокому усвідомленню їх ролі, соціальної значимості, доцільності і необхідності дотримання. В наш час вивчення правосвідомості студентів об'єктивно вимагає комплексного використання психоаналітичного і культурологічного підходів, що дозволяє розглядати студентську молодь не тільки як особливу вікову категорію, правосвідомість якої характеризується певними психофізіологічними особливостями, але й як частину соціальної структури суспільства, наділену загальними і специфічними матеріальними й духовними потребами та інтересами, світоглядними уявленнями і переконаннями, які багато в чому визначають відмінні риси її правосвідомості [101, с. 10–11], а отже, мова йде вже не про типове засвоєння, а про усвідомлене ставлення до права, розуміння його властивостей як одного з основних регуляторів відносин у суспільстві. На цьому етапі провідну роль повинні відігравати, крім сім'ї, вищі навчальні заклади, різні студії, гуртки та клуби за інтересами, громадські організації. Найбільше можливостей для прищеплення молоді ціннісного ставлення до права виникає саме за часів студентства.

Тим більше, що аналіз теоретичного матеріалу і досліджень, проведених серед студентів ВНЗ, надає підстави стверджувати, що тільки незначна частина студентів володіє достатньо високим рівнем правової культури і правосвідомості [101, с. 12], для чого є об'єктивні причини, в тому числі, у вигляді проблем, з якими зіштовхується сучасне українське студентство. Вони пов'язані з соціальною професійною орієнтацією, з невдоволенням значної частини студентів майбутньою професією. Студенти гостро відчують відсутність у нашому суспільстві чіткої системи правовиховної роботи, визначення цінностей та ідеалів для виховання молоді в сучасних умовах [102, с. 18].

Внаслідок цього не можна заперечити значення соціально-виховних заходів, які проводяться у вищих навчальних закладах, оскільки разом із профільним навчанням вони спрямовані на формування цілісної особистості, суб'єкта громадянського суспільства. Тільки потребує зауваження необхідність змінити методику залучення студентів до участі у соціально-виховних заходах. Отримані у спадок від командно-адміністративної системи підходи до правовиховної роботи у вищих навчальних закладах найчастіше зорієнтовані не на зацікавлення, а на зобов'язання студента брати в ній участь. Як наслідок, можна отримати зворотній результат, коли подібні методи скоріше відштовхують студента від громадської, соціальної роботи, а не залучають до неї. Відчувши ж відсутність врахування її побажань, вподобань, інтересів, молода людина з більшою вірогідністю

схилиться в бік правового конформізму, аніж отримає навички усвідомлених дій у сфері права.

Натомість уся система правового виховання повинна бути спрямована на розвиток громадянської самосвідомості людей як основи основ побудови дійсно демократичної, правової держави [103, с. 216], що неможливо без запровадження реально функціонуючих інституцій студентського самоврядування з самостійним вирішенням конкретних завдань, надання студентам права усвідомленого вільного вибору, вільної участі у запропонованих заходах. А як альтернативу розробляти та пропонувати студентам більше різноманітних форм позааудиторного спілкування у вигляді літературних, дебатних клубів, тематичних квестів, проблемних гуртків тощо. Результативність же повинна визначатися не кількістю заходів та залучених у них студентів, а добровільністю їх участі, якістю підготовленого матеріалу та наявністю зворотнього зв'язку. Лише на таких засадах можливо виховати не просто професіонала у своїй галузі, а гармонійну, вільну, всебічно розвинену особистість.

Не можна не зупинитися окремо на правовому вихованні студентів, які отримують вищу юридичну освіту, оскільки важливо розуміти, що саме в цій точці відбувається перетинання правового виховання та правової освіти. Майбутній юрист отримує не просто знання, а юридичний інструмент досягнення певної мети, що може бути використаний як на користь, так і на шкоду особам, суспільству або державі. Жодним чином не применшуючи значущості професійних знань і навичок, доводиться констатувати, що високопрофесійний юрист, який сам не має високого рівня правосвідомості, лише підриває віру суспільства у справедливість, сприяє його нігілізації. Оскільки, як було зазначено вище, прояви правового нігілізму як ніколи актуальні для українського суспільства, відродження довіри до права як інституту неможливо без підвищення престижу юридичної професії. Однак мова йде не про престижність як таку, а про соціальну значущість юриста у зв'язку з комплексом його професійних, моральних та особистісних якостей, про можливість юриста стояти на захисті прав, як конкретного клієнта, так і суспільства в цілому [104, с. 5]. Коли ж правовий нігілізм виходить від представника юридичної професії, в очах пересічного громадянина – захисника права, з точки зору теорії інтегративної правосвідомості деструктивні наслідки виявляються одразу за кількома напрямками (і це, очевидно, не вичерпний перелік): 1) у правотворчій діяльності, тому що такий правотворець не має навичок втілення у законі загальнокорисних цілей; 2) у правозастосовчій діяльності – оскільки уявлення про справедливість у свідомості цих посадових осіб (зокрема суддів) суттєво викривлені; 3) у масовій свідомості, що є неодмінним наслідком попередніх прикладів, і що, безумовно, погіршить ситуацію з нігілізацією усього суспільства.

Майбутнього юриста, крім обов'язкової спеціальної підготовки, необхідно готувати до потенційної конфліктності обраної юридичної професії. Лише дійсна, глибока віра в систему правових цінностей у комплексі з психологічною стійкістю може уберегти від втрати орієнтирів у вигляді справедливості та гуманізму.

Підвищенню правосвідомості населення буде сприяти і прищеплення моральнісних настанов студентам-юристам, що характеризує здійснення правового виховання одразу за декількома напрямками.

Одна з найважливіших якостей юриста, про яку, на жаль, мало говорять, – це наявність критичного мислення, без чого неможлива внутрішня оцінка закону. І це також важливий елемент правосвідомості, а відповідно, його прищеплення є одним із завдань правової освіти. Але доводиться констатувати, що українська система освіти ще повністю не відійшла від пострадянських стереотипів. Тому важливим мотивом для студента є звернення до точки зору авторитетних осіб з бажанням отримати готову оцінку (яка потенційно є соціально схвалюваною) тієї чи іншої важливої події [105, с. 8], і не менш сильним мотивом викладача є дати матеріал для вивчення і засвоєння, а не для критичного аналізу.

Невід'ємний елемент правосвідомості юриста – це усвідомлення права як інструменту зниження соціальної напруги, у світлі чого обов'язково необхідно розширювати мережу юридичних клінік, через які демонструвати студентам-юристам силу права у дії [106, с. 38–39], а одночасно здійснювати правовий захист, правову пропаганду, просвіту малозахисених верств населення та молоді.

А. О. Галай наголошує, що юридичні клініки ВНЗ України є своєрідними організаціями, які виконують спільні завдання, притаманні одночасно державі і громадянському суспільству, за своєю об'єднаною сутністю все ж є більшою мірою організаціями громадського сектора [107, с. 115]. Погоджується з цим і А. М. Самарін, стверджуючи, що юридична клініка поєднує в собі складові мети державних організацій і недержавних утворень [108, с. 28]. Внаслідок настільки специфічного юридичного та соціального статусу юридичні клініки можуть діяти одночасно на різних підсистемах соціуму, в тому числі правовій, соціальній, інформаційній, впливаючи безпосередньо на прищеплення позитивних форм правосвідомості та підсилюючи її інтегративні якості [109, с. 25–26].

Зміни основних трендів правової освіти та виховання останніми роками призвели до розширення мережі юридичних клінік при вищих навчальних закладах та юридичних факультетах в Україні. Однозначним позитивним досвідом, крім надання безоплатної правової допомоги представникам незахищених верств населення, є проведення відкритих лекцій, постановок юридичних процесів і, нарешті, тематичних правових занять для школярів. Останнє є надважливим у світлі необхідності формувати позитивне ставлення до права ще з дитинства та залучати дітей і підлітків у процес правовиховної роботи.

Збільшення кількості та розширення діяльності юридичних клінік стали можливими завдяки затвердженню у 2006 році Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України [110], відповідно до якого керівники вищих навчальних закладів III–IV рівня акредитації, що здійснюють підготовку фахівців за напрямом „Право”, мають забезпечити створення у складі ВНЗ юридичних клінік для здійснення правопросвітницької діяльності та доступу до правової допомоги вразливих верств населення.

Крім того, нормативною базою здійснення діяльності юридичними клініками є Закон України „Про безоплатну правову допомогу” [111] та Постанова Кабінету Міністрів України Про затвердження Державної цільової програми формування системи безоплатної правової допомоги на 2013–2017 роки [112], що є позитивним моментом, оскільки переводить юридичну клінічну провіду та допомогу до сектору пріоритетних завдань на шляху побудови громадянського суспільства. Проте удосконалення потребує зворотній зв'язок із адресатами такої допомоги, тобто розширення застосування конкретно-соціологічних правових досліджень для виявлення затребуваності основних напрямів діяльності юридичних клінік у широких верств населення, більш чітке окреслення потреб адресатів, моніторинг результативності та якості клінічних напрямів діяльності через аналіз статистичних даних та проведення опитувань. Варто констатувати, що на сучасному етапі зазначені напрями майже не підлягають реалізації, що позначається на ефективності клінічної провіди та допомоги і відбивається у вадах формування правосвідомості.

Настільки ґрунтовний розгляд формування позитивних форм правосвідомості саме у підлітковому віці та у студентські роки здійснюється через те, що формування особистості та її громадянської позиції відбувається саме на цьому етапі, і для суспільства та держави принципово важливим є не втратити цієї можливості.

І, нарешті, у зрілому віці правове виховання не припиняється, а переходить на рівень, доступний для передачі іншим людям, у тому числі власним дітям. А, як відомо, роз'яснення базується на глибокому уявленні предмета передачі та підкріплення такої передачі власним прикладом. Тобто, з огляду на кінцеву мету правового виховання, усвідомленість правомірної поведінки на цьому етапі повинна вже межувати з укоріненими позитивними стереотипами щодо правових явищ.

Тим не менше, незважаючи на вік особи, що піддається правовому вихованню, а також на короткострокову чи довгострокову мету, „потреби особистості повинні ставати компонентом формування соціально-ціннісних встановлень. Аксіологічний аспект правовиховного процесу полягає у тому, щоб усі зусилля суб'єктів правового виховання були спрямовані на процес формування внутріш-

ніх потреб людини у правомірній поведінці, заснованій на ціннісному сприйнятті права” [113, с. 6]. Тому не можна заперечувати ролі особистості одночасно як суб’єкта та об’єкта правового виховання, а також той факт, що цей процес повинен відбуватись безперервно, протягом усього життя. І навіть дефекти правового виховання у дитинстві чи молодості не є перепоною для його початку у будь-який момент життя. Але на цьому етапі повинні бути задіяні механізми інституційного рівня та самовиховання, саморефлексії.

Проведений концептуальний аналіз основних форм правосвідомості та їхніх підвидів, а також шляхів безпосереднього впливу на правову свідомість особистості, дозволив зробити такі висновки:

– по-перше, принципово правильно говорити про „відсутність правосвідомості в населення” чи „формування правосвідомості”, оскільки вона завжди виступає невід’ємним, відносно незалежним елементом будь-якої правової системи та інтегрує її в єдине ціле, а отже, властива кожному індивіду, групам індивідів чи суспільству в цілому. Саме в цьому контексті і буде помилкою використання терміна „формування правосвідомості”, тому що її існування можливе у різних формах, у тому числі й різко негативних, а кінцевою метою на шляху вдосконалення функціонування правової системи через правосвідомість є не формування правосвідомості як такої, а утвердження її позитивних форм, або, іншими словами, підвищення рівня правосвідомості;

– по-друге, домінування певної форми правосвідомості у суспільстві, з одного боку, є віддзеркаленням стану всієї правової реальності конкретної держави (тобто, з точки зору детермінізму, вона виступає наслідком), а з іншого, – вона у той же час є причиною подальших позитивних або негативних трансформацій усіх компонентів правової системи, що відбувається циклічно та безперервно;

– по-третє, хоча правова активність як найбажаніша форма правосвідомості обумовлює наявність стану законності та правопорядку в суспільстві, не всі її рівні є однаково цінними для становлення незалежної, вільної особистості та громадянського суспільства.

А отже, правосвідомість у будь-яких її формах виступає генеративною основою кожної правової системи, що дає можливість логічно перейти до виявлення домінуючих форм правосвідомості у різних типах правових систем (їх сім’ях) та до наслідків такого домінування.

1.3. Типологізація правових систем у контексті форм правосвідомості

Правові системи окремих держав, хоча і є певним чином обмеженими формою держави, її соціальним устроєм, навіть географічними кордонами, але, разом із тим, існують не ізольовано, а виступають частиною загального правового простору. З метою його структуралізації теорією права та держави розроблено конструкцію типу правової системи, в якості синоніму якої застосовується термін „правова сім'я”.

Типологізація правових систем має на меті не просто теоретизоване об'єднання їх в групи на основі спільних та відмінних характеристик. Стратегічним завданням є виділення закономірностей розвитку й фактичного буття права в межах правових систем спорідненого типу, відмінностей у розвитку, що зумовлюють прогрес чи регрес правової системи, використання надбань даних досліджень у науці та практиці правової компаративістики для коригування окремих правових інституцій.

Найфундаментальніше теорія правових систем вперше була представлена у роботі Рене Давіда „Основні правові системи сучасності”. Вагомий внесок у її розробку також здійснено К. Цвайгертом, Ю. Тихомировим, С. Алексєєвим, М. Марченко та багатьма іншими вченими-правниками. Тим не менше, значна кількість досліджень так і не привела типологію правових систем до загального знаменника, і навіть посилила плюралізм підходів до цього питання. Єдності не спостерігається ані щодо класифікаційних критеріїв виділення типів правових систем, ані щодо власне їхньої кількості, визначень та характеристик.

За М. Н. Марченко, різні національні правові системи мають відмінний зміст: істотне та неістотне, необхідне та випадкове, матеріальне та ідеальне тощо – і, відповідно, відрізняються типом форм права [114, с. 256]. І слід сказати, що найбільш застосовувані, базові форми (джерела) права визнаються основним класифікаційним критерієм під час типологізації правових систем.

Ґрунтовно досліджуючи теоретико-методологічні засади формування та розвитку правових систем, Н. М. Оніщенко обстоює думку про те, що правові сім'ї – це сукупність правових систем, які виділені на основі загальносистемних джерел, структури права та історичних традицій. Крім того, вона вказує на спільність історичних передумов виникнення і подальшого розвитку правових систем; спільність основних юридичних джерел права (форми права); єдність у структурі системи права і норм права; спільність принципів регулювання суспільних відносин; єдність юридичної техніки [1, с. 11] (що у сукупності всебічно характеризує систему права). А. Ю. Олійник пропонує розширений перелік підстав для класифікації правових систем, наголошуючи, що „правова сім'я – це досить широка сукупність національних правових систем у межах одного типу права, що об'єднані спільністю історичного формування, структури джерел, провідних галузей

та правових інститутів, юридичної культури та мислення, а також практикою застосування [115, с. 126–127], тим самим роблячи акцент на спільності не лише системи права, що спостерігалось у попередніх підходах, а додаючи ще й особливості здійснення юридичної практики.

Як слушно зазначає Д. О. Тихомиров, в історичному аспекті наукове осмислення юридичної діяльності залежить від рівня розвитку правової системи та юридичної науки; у порівняльно-правовому – від особливостей природи правової сім'ї, яка зумовлює філософські, теоретичні та методологічні засади наукової інтерпретації [116, с. 6], у зв'язку з чим у процесі виділення типів правових систем повинна враховуватися не лише певна спільність історичного розвитку, а й загальні філософсько-правові засади буття окремих правових систем (тобто спільність правової ідеології).

Таким чином, при уніфікації різних підходів до класифікаційних критеріїв поділу правових систем на правові сім'ї, підкреслюється важливість співставлення всіх основних елементів правової реальності, оскільки навіть спільність основної форми права (за наявності розбіжностей у застосовуваній правовій ідеології чи специфіки реалізації права) не стане підґрунтям до віднесення певних правових систем до однієї правової сім'ї.

Універсальність конструкції типу правової системи полягає саме у площині верифікації спільних ознак правової ідеології, системи права та юридичної практики різних правових систем. А внаслідок того, що їхній взаємний вплив та синхронні трансформації базуються на інтегративних властивостях правосвідомості, типологізація правових систем буде неповною без виділення форм правосвідомості, що в найбільшій мірі характерні для тієї чи іншої правової сім'ї [117, с. 15–19; 118, с. 121–125]. Звісно, правосвідомість є категорією суб'єктивною і схильна до значної варіативності, коли мова йде про її індивідуальний рівень. Однак, за законом великих чисел, групова та суспільна (масова) правосвідомість вже містять у собі певні закономірності, тому можуть характеризувати та фактично характеризують певний тип правової системи.

Тому для цілей даного дослідження важливо не лише критично розкрити наявні у наукових публікаціях підходи до типологізації правових систем, а й виявити наявну та прогнозу роль правосвідомості у межах окремої правової сім'ї.

Р. Давід як засновник правової компаративістики виділяє три головні групи правових сімей: а) романо-германську; б) загального права (яка у науковій літературі також називається англо-американською, англо-саксонською або сім'єю прецедентного права); в) соціалістичного права [119]. Ці правові сім'ї правознавець називає основними. Індія ж, країни Далекого Сходу, Африки, мусульманського світу, на його думку, залишаються вірними поглядам, де право розуміється зовсім інакше, і йому приділяється інша роль, аніж у країнах Заходу. За по-

дібними поглядами типологію правових систем розглядає С. С. Алексєєв. Це сім'ї права: а) континентальної Європи – романо-германське право, де на першому місці стоїть закон; б) англосаксонського загального права, де домінує значення має судова, юридична практика, прецедент; в) релігійно-традиційних систем, таких, як мусульманське право, де визначальну роль відіграє релігія; г) заідеологізованих систем, таких як колишнього Радянського Союзу чи інших соціалістичних країн (до 90-х років ХХ ст.), де провідна роль належала партійній ідеології [24]. Дещо розширює цей підхід А. Х. Саїдов, стверджуючи, що правова карта світу включає сім'ї права загального, романо-германського, скандинавського, латиноамериканського, соціалістичного права, а також права країн, що розвиваються [120]. „Стиль права”, як критерій для класифікації правових систем, складається, на думку К. Цвайгерта, із п'яти груп чинників: а) походження й еволюція правової системи; б) своєрідність юридичного мислення; в) специфічні правові інститути; г) природа джерел права та способи їх тлумачення; д) ідеологічні чинники. На цій підставі вчений розрізняє вісім „правових кіл”: романське, німецьке, скандинавське, англо-американське, соціалістичне, право країн Далекого Сходу, право ісламу, індуське право [121; 14, с. 10].

У свою чергу, всередині романо-германського типу виділяються дві групи – романська і германська; англо-американського типу – також дві групи: англійське загальне право і американське право. Всередині релігійно-традиційного типу правової системи виділяють релігійно-загальний, далекосхідний традиційний і звичаєво-общинні підтипи. Соціалістична правова система переважно залишилася в історії, хоча ряд країн зберігають цей вид (Куба, В'єтнам, КНДР) [1, с. 7].

Необхідність виокремлення германської та романської груп у межах романо-германської правової сім'ї обумовлюється їхньою відносною специфікою та обґрунтовується багатьма теоретиками права.

Специфічні риси, притаманні праву країн германського кола: провідна роль старогерманського і „професорського” права для здійснення юридичної практичної діяльності; наявність складних, абстрактних юридичних конструкцій законодавства, якими користуються юристи; пандектна система кодифікації приватного права, суть якої полягає в розміщенні норм права за принципом „від загального до конкретного (приватного)”, на основі якої будувалося Германське цивільне уложення 1900 р.; особлива структура публічного права, до якого відносять не тільки конституційне, адміністративне, фінансове (податкове), міжнародне публічне право, як у романській групі, а й кримінальне, кримінально-процесуальне, цивільно-процесуальне, церковне право [22, с. 11; 122, с. 535–544].

Романо-германський тип правової системи склався на основі так званої рецепції римського права, яка передбачає не стільки рецепцію конкретних норм, – що, безсумнівно, є неможливим у контексті державного та суспільного розвитку,

зміни за цей час культурних та навіть ментальних парадигм, – скільки утвердження загальної структури права, використання спільних принципів юридичної техніки, юридичне мислення „від загального до конкретного” тощо.

Базовим джерелом права у країнах романо-германської правової сім’ї визнається закон та кодифіковані акти законодавства. Причому структура системи законодавства у будь-якій країні романо-германського типу права складається з нормативно-правових актів різної юридичної сили, проте пріоритет законів є беззаперечним. Підзаконні НПА спрямовані на конкретизацію положень закону щодо окремих галузей суспільного життя чи суб’єктів, але вони у будь-якому разі не можуть суперечити закону чи діяти всупереч або замість нього.

Окремі автори у такій специфіці романо-германської правової сім’ї навіть вбачають негативний момент. С. Сливка щодо цього наголошує, що кожна правова система має свої позитивні й негативні аспекти, які необхідно враховувати при побудові системи джерел права. Так, романо-германська правова система насичена нормативно-правовими актами, що становлять її основу. Тобто кожен крок правовідносин повинен мати конкретну власну норму регулювання. Передбачити всі соціальні явища, які можуть виникнути у суспільному розвитку, і нормувати їх, – завдання непосильне для законодавця. Тому романо-германська правова система має чи не найбільшу кількість прогалин у праві, що значно ускладнює реалізацію правових норм [123, с. 39]. Названу специфіку навряд чи можна віднести до дійсно негативних рис романо-германського типу права, бо правотворча діяльність у цих країнах йде шляхом не конкретизації, а узагальнення, у зв’язку з чим правова норма передбачає не конкретні відносини, а їх модель з урахуванням суспільного розвитку. Завдяки цьому у праві відображається ситуація не статично, а в тому числі „на майбутнє”.

Вплив римського права на процес формування системи правових джерел країн романо-германської правової сім’ї здійснювався в тій мірі, в якій суспільство було здатне його сприйняти, останнє значною мірою опосередковувалося рівнем економічного, культурного, політичного та іншого розвитку європейських держав [124, с. 6], що і зумовлює специфіку певних правових систем усередині романо-германської правової сім’ї, бо право в узагальненому вигляді є нічим іншим, як уособленням культури народу на певному етапі його розвитку.

Наполягаючи на позиції відносної подібності усіх елементів правових систем у межах одного типу права, звернімося до домінуючих форм правосвідомості у країнах романо-германської правової сім’ї.

Принцип верховенства закону у даних правових системах межує із принципом верховенства права, переростає у нього. Цінність права визначається через систему загальнолюдських цінностей, втілених у ньому, у зв’язку з чим виникає підґрунтя для формування вільної у судженнях особистості, яка ставиться до права

не як до інструменту, а як до основи життя, тому і свою поведінку передусім намагається співрозміряти із правовими приписами. Своє невдоволення окремими нормами групи індивідів, як правило, виражають не „обходом” правових приписів, не переходом у тіньовий сектор і не зростанням злочинності, а об’єднанням у групи для колективного створення передумов для зміни відповідних законів. Яскравими прикладами цього є страйки профспілок у Німеччині, Греції, Іспанії; подання колективних петицій; ініціювання загальнонаціональних референдумів. Але головне, щоб вказані механізми були реально працюючими, а не декларативними. Так, в Італії громада у разі незгоди з рішенням місцевої влади вправі подати колективну петицію, і якщо вона набере визначену кількість підписів, влада зобов’язана дослухатись до неї.

Високий рівень правової культури беззаперечно втілюється у нормативних настановах і, оновившись, знову повертається до юридичної практики. Звідси випливає, що для класичних систем романо-германської правової сім’ї здебільшого властивим є усвідомлений рівень правової активності. А за рахунок інтегративних якостей правосвідомості забезпечуються якісні зміни правової системи в цілому.

Що ж стосується деформацій правосвідомості суспільства та його груп, індивідів у країнах континентального типу правових систем, то з найпоширеніших слід згадати правовий фетишизм, коли праву надаються майже надприродні властивості. Прикладом може слугувати та ж сама Греція, де під час кризи відбувалось широке звернення до правових механізмів без усвідомлення необхідності стабілізації у першу чергу фінансово-економічної сфери. Для певних груп населення також властивий правовий інфантилізм, який породжується стабільністю соціальної та правової реальності і вірою в те, що немає сенсу заглиблюватись у значення правових приписів на побутовому рівні, оскільки це є функціями управлінців та представників юридичної професії. Це компенсується фактом, що для романо-германської правової сім’ї зазначені деформації правосвідомості все ж не є домінуючими.

На підтвердження тези про виділення типів правових систем лише на основі спільності усіх елементів правової реальності можна навести відмежування від романо-германської сім’ї соціалістичного права, яка, хоча й не є поширеною у світі, представлена дуже характерними системами КНДР, Куби, Венесуели. Це якраз той випадок, коли за зовнішніми ознаками система права майже не відрізняється від романо-германської, і має вигляд ієрархічно побудованої системи нормативно-правових актів, а різниця виявляється в інших елементах правової системи: внаслідок домінування правової ідеології позитивізму державі відводиться первинна роль у створенні права, допускається можливість відступу від права, застосування правових норм не за чіткою ієрархією, а на свій розсуд. Звер-

нувшись до специфіки юридичної практики, очевидним стає, що озвучена правова ідеологія трансформує її у негативний бік. Через традиційно значні функції міністерств і відомств (та й виконавчої гілки влади в цілому), у країнах соціалістичної системи права спостерігається примат у юридичній практиці підзаконних НПА, інколи навіть підміна ними законів, викривлення їх суті, що є абсолютно неприйнятним для романо-германського типу правових систем. А отже, коли кажуть, що основним джерелом права у соціалістичних системах виступає ідеологія, це не можна визнати в повній мірі. Основними джерелами права є нормативно-правові акти, але, внаслідок інтегративно-синергетичних якостей правової системи, правова ідеологія викривляє реалізацію приписів права, що знов-таки відбувається через правосвідомість.

Акцентуючи увагу на в цілому високому рівні правопорядку та законності у соціалістичних правових системах, а також на здебільшого позитивній підтримці правових приписів населенням, аж до фанатизму, можна стверджувати домінування у зазначених системах акцептованого типу правової активності. А отже, закон приймається за абсолют, не допускається навіть думки про його неправильність чи несправедливість, що постійно підживлюється правовою ідеологією. І тим більше, не підтримується розвиток інституцій громадянського суспільства, але, разом з тим, схвалюється апелювання до закону та законності як найвищої цінності.

Серед деформацій правосвідомості у системах соціалістичного типу акцептованій правовій активності протиставляється різкий правовий нігілізм, за яким стоїть усвідомлення особою повної своєї безпомічності перед державним апаратом, відсутність механізмів впливу на державно-правові явища та реального захисту людини через правові інституції, домінування публічного інтересу над приватним. Держава, тим часом, намагається досягти мети скорочення негативного сприйняття права та держави, але у подібних системах це, як правило, реалізується через застосування репресивно-карального апарату та підсилення ідеологічних важелів.

Другою найбільш розповсюдженою у світі є англо-американська правова сім'я, родоначальником якої виступає англійське загальне право, а основним джерелом права – юридичний прецедент.

Характерними рисами англо-саксонського типу права можна назвати відсутність поділу права на матеріальне та процесуальне, повну чи часткову відсутність поділу на публічне та приватне право, казуїстичність та дуже слабку кодифікацію законодавства [125, с. 289–290; 122, с. 524]. Відсутність в Англії до цього часу цілісної писаної конституції, – натомість існує комплекс законів конституційного типу, – виводить конкретизацію англійського права на абсолютно інший рівень порівняно із романо-германським типом і навіть з окремими правовими системами англо-саксонського права.

Правова система США є достатньо специфічною порівняно з класичним англійським загальним правом та правом справедливості, у зв'язку з чим розглядається окремими дослідниками майже як самостійний тип права [126, с. 622]. Прецедент також визнається основним джерелом права, але паралельно з ним діє значна кількість законів федерального рівня та рівня окремих штатів, які можуть суттєво варіюватися. Причому навіть систематизація (в тому числі кодифікація) правових норм відбувається за дворівневою системою. Навряд чи це можна назвати повноцінною системою законодавства, оскільки, незважаючи на кількість НПА, статутне регулювання певних суспільних відносин має фрагментарний характер. І хоча право США відрізняється поліаспектністю та різноманітністю з домінуванням прецедента, основи усього функціонування держави закріплені в Конституції Сполучених Штатів Америки.

Конституція США є досить лаконічним документом, який містить лише 7 статей, присвячених переважно організації та функціонуванню державної влади, та 27 поправок, що регулюють найголовніші, з точки зору американського законодавства, права й свободи людини. Окрім Конституції, джерелами права в США на федеральному рівні визнаються акти Конгресу та президента, правові звичаї та судові прецеденти. Вони у багатьох аспектах доповнюють і навіть трансформують зміст Конституції, що дає можливість говорити про наявність так званої „живої” Конституції США, оскільки правові настанови визначаються не лише абстрактним змістом її положень, а й їх судовим тлумаченням та особливостями застосування у сучасних умовах [127, с. 686–687]. Важливо розуміти, що питання контролю за конституційністю законів та окремих їхніх положень покладені в тому числі на суди.

Казуальність права англо-саксонського типу, незначна кількість правових норм узагальненого характеру, надзвичайно висока роль суддів, обумовлює необхідність осіб жити у душі поваги до прав людини, віри у справедливість та непорушність судової системи, тому що саме на цих постулатах відбувається уся життєдіяльність суспільства. А отже, для класичних правових систем англо-саксонського типу властивим є дійсно високий рівень правосвідомості, а саме, усвідомленої правової активності. Маючи за основу концепцію „живого права”, правосвідомість індивідів у зазначених правових системах з дитинства формується на усвідомленні того, що право – це і є життя, втілене у відповідних рішеннях суду. А якщо право „виростає” з конкретних життєвих ситуацій, то воно за замовчуванням не може бути непотрібним, що у подальшому екстраполюється на правозастосовчу практику і, відповідно, на законотворчий процес.

Із деформованої правосвідомості можна згадати здебільшого правовий фетишизм, який, як зазначалося вище, може періодично проявлятися як зворотній бік високого рівня правосвідомості.

Остання основна досить велика правова сім'я називається релігійно-традиційною, і, виходячи з її назви, поділяється на два підвиди: релігійний та традиційний тип правових систем.

Об'єднання подекуди дуже різних правових систем в один релігійно-традиційний тип набуває значення в контексті мононорматики, адже основні джерела права даних країн формуються за принципом мононорм, тобто уособлені в одному регуляторі засад власне права, релігії, традицій, звичаїв тощо.

Релігійний підтип релігійно-традиційної правової сім'ї в основному представлений системами мусульманського права.

Для ефективності проведення порівняльно-правового аналізу у роботі С. Є. Галюк пропонується така класифікація мусульманських правових систем: 1) ті, де іслам визнається державною релігією і безпосередньо застосовуються норми мусульманського права; 2) ті, де іслам визнається державною релігією, але норми мусульманського права застосовуються за допомогою звичаю; 3) ті, де іслам визнається державною релігією, а мусульманське право застосовується лише у сфері релігійного культу та статусу особи; 4) ті, де іслам не визнається державною релігією, а його приписи дотримуються мусульманським населенням. Автором зазначається, що у сучасних мусульманських правових системах сформована система джерел позитивного права, яка є доволі ієрархічною. У більшості арабських держав конституція займає найвище місце (проте, наприклад, у Лівії, Саудівській Аравії – Коран). Водночас спостерігається поява великої кількості кодифікованих актів, зростання питомої ваги міжнародних договорів. Використовуючи такі критерії ідентифікації правових систем як найбільш суттєві юридичні ознаки та рівень нормативності механізму правового впливу, сучасні мусульманські правові системи можна ідентифікувати із змішаним типом правових систем та віднести їх до релігійно-общинного підтипу. У межах цього підтипу група мусульманських правових систем характеризується наявністю релігійних джерел, які дотепер регулюють певні сфери суспільних відносин, а також наявністю інших зовнішніх форм (джерел) права, зокрема, великої кількості нормативно-правових актів; ідентифікацією системи джерел права в основному за моделлю континентального права [128, с. 8], але змістовно, особливо у перших двох групах країн, виділених автором, все одно прослідковуються ознаки мононорм. На це звертає увагу і відомий теоретик мусульманського права Л. Р. Сюккйяйнен, наголошуючи, що мусульманське право – єдина ісламська система соціально-нормативного регулювання, що включає як власне юридичні норми, так і релігійні, моральнісні положення та звичаї [129, с. 4].

Внаслідок цього право набуває божественної природи, тобто навіть заперечується можливість людини (в тому числі й законодавчих органів) творити право. Натомість визнається необхідність у тлумаченні права, інтерпретації його

змісту відносно божественних настанов та конкретних фактів життя, застосування права за аналогією. Останнє особливо актуально у світлі того, що будь-яким правовим нормам властиво певним чином відставати від фактичних відносин, які перебувають у постійному розвитку. А якщо норми є архаїчними за своєю природою, то інколи навіть за аналогією надто складно пристосувати їх до сучасного життя.

У системах, де іслам визнається державною релігією, є національна практика закріплення конституційного принципу відповідності законів та інших зовнішніх форм (джерел) права принципам шаріату [128, с. 10]. На підставі викладеного, можна констатувати наявність у мусульманських системах права в якості основних джерел релігійних норм, поєднаних зі значною роллю правової доктрини, представленої тлумаченням релігійно-правових приписів філософами, теологами, служителями культу, юристами. І хоча закони у традиційному західному уявленні вже з'являються у країнах ісламського світу, вони все одно у більшій мірі складаються з мононорм. Мова, звісно, не йде про країни, населення (чи його частина) яких сповідує іслам, але держава взяла курс на систему світського регулювання.

Країни традиційного права здебільшого являють собою сукупність досить розрізнених правових систем, у яких відбувається глибоке укорінення звичаїв, традицій, культів нерелігійного характеру у правові приписи або ж настільки широке їх застосування у суспільстві поряд із правом, що втрачається можливість розділити сферу їхньої дії. До систем традиційного права можна віднести країни Африки, більшість азійських країн та країн Океанії, але насправді всі вони відрізняються значною специфікою.

Деякі автори навіть намагаються групи країн традиційного права виділити в окремі правові сім'ї. Так, за словами Г. Саміло, процес формування державності та національного права в Африці дає можливість говорити про формування нового типу правових систем, який поєднує основи звичаєвого права, права колишніх метрополій, релігійних норм та нового законодавства. Громади та племена, які є основними суспільними ресурсами африканських держав, не є однорідними. Можна говорити про їхні етнічні, мовні, релігійні, культурні, традиційні відмінності. Але ключовою засадою функціонування спільнот та базою для формування правових систем африканських держав є те, що найбільш важливі суспільні відносини регулюються звичаєвим правом [130, с. 21]. А отже, немає реальних підстав для виділення правових систем Африки в окремий тип, бо все перелічене вище в повній мірі відноситься до традиційного типу релігійно-традиційної правової сім'ї. Слід наголосити на тому, що навіть розгляд справ у судових органах у цих країнах нерідко підміняється зверненням до місцевих арбітражів, на кшталт общинних судів, де їх розгляд також здійснюється не на основі нормативно-

правових актів, а на основі стародавніх правил або звичаїв, які склалися внаслідок багаторічного повторення.

Хоча релігійний та традиційний підтип правових систем і об'єднані певними спільними рисами, тип правосвідомості в них не характеризується однорідністю. До того ж, враховуючи специфіку самих правових норм у цих системах, необхідно зважати і на певну специфіку правосвідомості, причому її навряд чи можна просто розкрити з позицій більш високого чи низького рівня, вона є специфічною за своєю суттю, оскільки спирається у знанні та розумінні приписів не на право в чистому вигляді, а на норми змішаної природи. Отже, на сприйняття права конкретною особою нашаровується її ставлення до певної релігії та окремих її положень, звичаїв (загальні для країни та певної місцевості), положення особи у соціально-кастовій системі (як в Індії).

Тим не менше, можна констатувати, що для більшості мусульманських країн найтиповішою формою правосвідомості є правова активність звичаєвого типу, тобто людина поважає право, намагається глибоко зрозуміти його філософські основи, звертається за його тлумаченням у разі потреби. Судові органи та судді також типово користуються повагою. Але звичаєвий тип правової активності має зворотний бік у вигляді більш широкого тлумачення права (спираючись на релігію чи традиції), подекуди певне викривлення його змісту, що інколи призводить до формування альтернативних течій релігійно-правових вчень.

У країнах же традиційного типу права (крім Японії та Південної Кореї) широко представлені усі можливі деформації правосвідомості, включаючи глибокий правовий нігілізм, правову індіферентність, правовий інфантилізм та розповсюджене переродження правосвідомості. Японія ж, насамперед, характеризується правовою активністю з домінуванням її акцептованого чи звичаєвого типу. Вагомий вплив на регулювання суспільних відносин до цього часу має культ Бусидо, який існує поряд із традиційним законодавством, але серед широких верств населення більш застосовуваними є саме звичаєво-традиційні норми, яскравим підтвердженням чого є різке збільшення кількості самогубств, яке відбувається в Японії під час вступної кампанії у ВНЗ. Абітурієнти, яким не вдалося вступити до університету, кінчають життя самогубством, вважаючи, що осоромили свою родину. Тобто право користується дуже високим авторитетом, але його справедливості сприймається через інші соціальні регулятори. Так, навіть більшість судових процесів у цій країні закінчується примиренням сторін, оскільки смиренність та суворість до себе є основою культу.

Спільним для релігійно-традиційного типу правових систем є певний консерватизм суспільних регуляторів неправового характеру, а отже, і правових норм, які на них спираються. Інколи навіть стрімкий технологічний прогрес не може змінити цю тенденцію у соціумі. Слід сказати, що інтегративні риси право-

свідомості у системах релігійно-традиційного права цілком природньо виражаються у закріпленні релігійних або звичаєвих норм у правових приписах та процесах. Правосвідомість формується крізь призму зазначених вчень, сприяючи подальшому їх укоріненню, в тому числі у судочинстві чи правотворчості. Саме тому правовим системам цієї сім'ї динамізм майже не властивий, а регулятивна функція права через правосвідомість виявляється здебільшого у статичі.

Для повноти аналізу необхідно також звернути увагу на трансформації у праві, які відбуваються останніми роками на тлі глобалізації. „Процес глобалізації є подоланням більш автономних політичних, економічних, соціальних і релігійних общин. Вони стають елементом єдиного загального простору, який має певні універсальні правила взаємодії [131, с. 33]. Не обійшли подібні тенденції і сферу правового регулювання. Останнім часом під впливом інтеграційних і глобалізаційних процесів відбувається зближення національних правових систем та їхніх інститутів [132, с. 3; 133, с. 5]. Причому глобалізація впливає на всі підсистеми й елементи правової системи [134, с. 59].

У світлі викладеного підтримки заслуговує теза Л. Петрової про те, що сьогодні у світі практично не існує абсолютно замкнутих національних правових систем [135, с. 55]. Глобалізаційні процеси на рівні правової системи неодмінно впливають на трансформацію правової культури у напрямі збагачення національної правової системи загальносвітовими правовими цінностями, взаємного обміну ціннісними структурними елементами правової культури, сукупним правовим досвідом. При цьому національна правова система може зазнавати суттєвих змін [136, с. 261; 137], що на сучасному етапі наочно спостерігається майже в усіх правових системах світу. Відбуваються суттєві зміни традиційних для певного типу правових систем інститутів, риси однієї правової системи виявляються в іншій, змінюючи і загальні характеристики останньої. Завдяки взаємному збагаченню права в сучасних правових системах світу з'являються ознаки спільності, нової однотипності, уніфікованості [138, с. 51].

Подібна зміна векторів стає можливою на засадах феномену, що отримав у науці назву правової конвергенції. Правова конвергенція безпосередньо пов'язана з правовою глобалізацією та правовою акультурацією, однак не тотожна їм, є процесом, що охоплює відносно тривалий історичний період; є результатом зближення національного права окремих держав, що здійснюється за трьома напрямками: 1) зближення на основі „універсальних норм”; 2) зближення на основі парадигмальних норм; 3) зближення на основі комплементарних норм, – та містить системно-нормативний та ненормативно-стихийний рівні національного права окремих держав [139, с. 21].

Згідно з іншими доктринальними підходами правову конвергенцію можна розглядати як процес і результат взаємодії національного права окремих держав,

що виражається у зближенні, підвищенні ступеня їхньої правової когерентності на основі низки важливих принципів [140, с. 53]. Це, насамперед, принцип комплексності правових систем, який означає техніко-юридичну відповідність механізму дії права декількох правових систем, завдяки якому стає можливим утворення між ними прямих державно-правових зв'язків і здійснення міжособистісної взаємодії. Ще одним принципом правової конвергентності є принцип парадигмальності, за яким правові системи зближуються на основі використання найбільш досконалих взірців (парадигм) регулювання суспільних відносин. Варто згадати і принцип кореляції, статистичного взаємозв'язку декількох правових систем або ж їхніх окремих елементів. При цьому зміна однієї або декількох із цих правових систем веде до змін в інших правових системах [139, с. 21].

О. Волошенюк та І. Настасяк роблять наголос на тому, що правова конвергенція полягає у поступовому зближенні й уподібненні правових систем. Конвергентні процеси у сфері права охоплюють чотири основні напрями:

- створення змішаних (гібридних) правових систем у країнах, які історично перебували під впливом різних традицій права;
- розвиток регіональних (міждержавних) правових систем, що характерно для всього світу, а особливо – для європейського континенту;
- уніфікація міжнародного права, яка не обмежується лише регіональним рівнем, а набуває планетарного масштабу;
- поступова трансформація права країн, які традиційно належать до окремого типу правових систем, у напрямі зближення з іншим типом [141, с. 124–125; 139, с. 22].

Зазначимо, що термінологія даного наукового напрямку характеризується неоднорідністю, подекуди різні категорії використовуються в якості синонімів, замінюють одна одну. Інколи згадується низка термінів без конкретизації їхнього співвідношення.

Так, нерідко застосовуваним є термін „апроксимація правових систем” (від англ. – наближення, зближення) [142, с. 3]. За В. Лафітським, інтеграційний вплив різних типів правових систем може відбуватись у таких формах: зближення, гармонізація, уніфікація, стандартизація та імплементація [143, с. 177].

Незважаючи на гетерогенність категоріального апарату, нескладно помітити, що у перелічених вище ознаках правової конвергенції можна виділити два основних аспекти: 1) природне зближення правових систем у результаті глобалізації та (або) спільної історії, посилення економічних, культурних, соціальних зв'язків між певними країнами тощо; 2) штучний процес, ініційований для зменшення правового розриву у загальних принципах регулювання суспільних відносин, юридичній термінології, правосвідомості громадян.

Використовуючи термін „конвергенція правових систем” як загальний, доцільно систематизувати поняттєвий апарат, розуміючи під апроксимацією природне наближення окремих інститутів чи правових систем у цілому, а під гармонізацією, відповідно, – наближення цілеспрямоване, яке за глибиною трансформації може виражатися в адаптації, імплементації чи уніфікації.

Зазначені питання неможливо обійти увагою у розрізі досліджуваної тематики, оскільки вже є обґрунтованим та доведеним, що глобалізація права здійснюється через глобалізацію правосвідомості, позитивного права, джерел права, окремих видів юридичної діяльності тощо, як складових елементів правової системи [144, с. 83]. При цьому рівень глобалізації правосвідомості залежить від рівня розвитку свідомості суспільства та соціальної групи [145, с. 23]. Тому інтегративні якості правосвідомості в епоху глобалізації виявляються як визначальна характеристика, через яку здійснюється видозміна складових правової системи, збагачуючись за рахунок сприйняття в якості позитивних та ефективних юридичних явищ інших правових систем, з одночасним „відмиранням” окремих інституцій через усвідомлення їх як архаїчних або чужорідних.

А отже, повертаючись до природнього наближення правових систем, тобто, до їх апроксимації, можна говорити, що навіть найбільші та найзначущі правові сім'ї світу не уникли впливу одна на одну. Так, в Англії за основними напрямками регулювання вже діють відповідні закони. Їх ще не можна назвати повноцінною системою законодавства, оскільки навіть поділу на галузі права у класичному розумінні цього слова англійське право не знає. Тим не менше, роль законів неухильно підвищується.

У США наразі законодавчі джерела права відіграють не останню роль у правових системах штатів та федерації [146], особливо у публічному праві (конституційне, кримінальне).

Тим більше, подібне змішування є властивим для інших правових систем, що отримали назву систем конвергентного (змішаного) типу. Їхньою визначальною ознакою є те, що базове джерело права взагалі не підлягає виділенню.

Найвідомішими конвергентними системами можна назвати скандинавську та латино-американську, які окремими дослідниками навіть виділяються в окремий тип. Для скандинавських країн (Швеція, Данія, Фінляндія, Норвегія) властива значно підвищена роль юридичної практики (порівняно із системами континентального права), але нарівні з нею функціонує повноцінна система законодавства, та закріплений принцип верховенства закону. Більше того, окремі кодекси та закони досягли такого рівня уніфікації, що є спільними для усіх країн, особливо у галузях морського, торговельного права, що пояснюється географічною близькістю, дуже тісною співпрацею у багатьох галузях економіки, подібністю мови. Правовідомість виступає як споріднюючий інститут і характеризується здебіль-

шого усвідомленим рівнем правової активності, хоча останніми роками став виявлятися і правовий фетишизм, що переростає у підвищений захист окремих верств населення навіть за відсутності дійсних потреб у цьому. Так, у цих системах при розлученні суд майже завжди на стороні жінки, що в окремих випадках дає їй можливість відсудити майже все спільно нажите майно.

Латиноамериканське право більше тяжіє до романо-германського типу, однак модель конституційного права майже повністю запозичило в США, інститути ж приватного права – в Іспанії та Португалії. Крім того, на територіях країн збереглася значна кількість звичаїв, традицій та культів, але вони здебільшого діють паралельно праву і мононорм не утворюють. Правосвідомість є неоднорідною з абсолютним домінуванням деформованої внаслідок величезного соціального розшарування та дискредитації держави.

При зверненні до абсолютної більшості літературних джерел очевидним є виділення двох названих вище підсистем права у якості конвергентних. Хоча майже не згадуються правові системи окремих країн, які є яскравим прикладом апроксимації: Ізраїль, Китай, Південна Корея.

І навіть правові системи пострадянського права, зокрема України, є нічим іншим як результатом апроксимації романо-германської правової сім'ї та сім'ї соціалістичного права.

Деякі науковці однозначно стверджують, що правова система України належить до романо-германської правової сім'ї [21, с. 6], а окремі знаходять аргументи на користь того, що „правові системи України та Республіки Беларусь входять до романо-германського типу правової системи, утворюючи в ній (разом з Росією та іншими республіками СНД) самостійну „самобутню” групу [147, с. 6].

Разом з тим, О. Шевчук говорить про те, що, хоча національна правова система України тяжіє до романо-германської правової сім'ї, але національні правові традиції, особливості культурного та історичного розвитку зумовили її приналежність до східноєвропейської правової традиції. ... Характерна особливість східноєвропейської традиції права, до якої належить правова система України, полягає в наголошуванні на всебічному врахуванні публічного інтересу і переважанні останнього, підкреслюванні необхідності виконання обов'язків, як умови чи навіть передумови реалізації права, чим мотивується можливість широкого застосування державного примусу як елементу механізму забезпечення належного функціонування правової системи, а разом з тим, і соціальної системи в цілому [15, с. 6].

На підставі наведених аргументів викликає сумнів наявність так званої східноєвропейської групи правових систем, оскільки усі перелічені ознаки характеризують не національну правову систему України як таку, а розкривають пережитки системи соціалістичного права, до якої раніше належала Україна.

Взагалі на прикладі України та інших країн пострадянського права наочно можна продемонструвати необхідність відносної спільності усіх елементів правових систем для віднесення їх до однієї правової сім'ї (типу права), а також роль у цьому процесі правосвідомості.

Так, для України, Росії, Білорусі властивою є наявність ієрархічної, цілісної системи законодавства, побудованої за усіма традиціями сім'ї континентального права, тобто за критерієм системи права подібність є безумовною. Відмінності ж виявляються якраз в інших двох компонентах правової реальності. Правова ідеологія увібрала в себе етатистський підхід Радянського Союзу, і до цього часу в повній мірі від нього не відійшла, що виявляється у домінуванні публічного інтересу над приватним, широкою сферою застосування державного примусу тощо. У сфері юридичної практики надбання соціалістичної системи розкриваються в якості підміни законодавчого регулювання підзаконним, наявності так званого „телефонного права”, надмірному бюрократизмі тощо. І ці ознаки є абсолютно не властивими романо-германському типу права.

Саме тому системи пострадянського права можуть бути оцінені як результат апроксимації континентального та соціалістичного права, причому перше виявляється у системі права, а друге – в юридичній практиці та правовій ідеології. Домінуючий тип правосвідомості, що накладає відбиток на усі державно-правові процеси, також свідчить на користь цього, оскільки, як було доведено вище, для романо-германського типу права властивою є правова активність, причому найчастіше в її усвідомленій формі. Для суспільства перехідного типу, що може виявлятися і в специфіці правової системи, найчастіше властиві різноманітні деформації правосвідомості, в тому числі, тотальний правовий нігілізм в Україні, що у сукупності з іншими, об'єктивними, чинниками перешкоджає оптимізації правової системи нашої країни.

Звернення до гармонізації права, – тобто до цілеспрямованого наближення правових норм, правових інституцій різного характеру, а інколи до приведення у відповідність одна до одної кількох правових систем чи створення уніфікованого регулювання, – піднімає актуальні проблеми необхідного та достатнього рівня (глибини) гармонізаційних процесів для досягнення кінцевої мети.

За словами М. Л. Ентіна, головне для гармонізації полягає в тому, щоб грамотно „пересадити” нове правове рішення на національний правовий ґрунт, зробити так, щоб воно на ньому запрацювало. Для гармонізації важливим є не сам факт переносу норми права як такої, а той результат, якого ми прагнемо, якого б ми хотіли за її допомогою досягти. Мова йде не про копіювання або імітацію. Гармонізація є мистецтвом вирішення тих самих завдань, над якими б'ються інші держави, з використанням тих правових форм, механізмів та інструментів, які є найближчими нашої країни, відповідають сформованим у ній умовам, відпові-

дають її духу та менталітету. Адже результат, якого домагається країна, полягає в порівнянності правового регулювання, а зовсім не у формальній однаковості норм. Одні й ті ж норми в різному правовому і соціальному середовищі можуть давати різний ефект [148, с. 13]. Це видається абсолютно точним, оскільки головне – це правильна поставка мети та вибір засобів для її досягнення на початковому етапі, а не сам процес. У гонитві за спільністю регулювання у глобалізованому світі не слід забувати про самотність правових систем, їх культурну основу, яка уособлюється в суспільних регуляторах.

Задля уникнення порушень культурного та соціального середовища є об'єктивною необхідністю виявлення ключових проблем, які за задумом підлягають вирішенню шляхом гармонізації права, та оцінка глибини гармонізаційних заходів, які, як було зазначено вище, мають назви адаптації, імплементації та уніфікації.

Відповідно до перекладу терміна „адаптація” з англійської мови, він означає „переробку” або „приспосовання”, що характеризує найменші зміни усередині системи права, натомість втілення спільних стандартів, ідей регулювання. Тобто мова у такому випадку йде не про створення абсолютно однакових законодавчих положень, а про те, що їхній зміст може бути достатньо схожим, для того, щоб вони органічно поєднувалися одне з одним, встановлювали однакові стандарти. В межах такого достатньо широкого і демократичного розуміння, гармонізація призводить певною мірою до „ідеологічного” зближення законів, а також окремих правових норм, певних юридичних механізмів [149, с. 67].

Водночас під імплементацією розуміються більш глибокі зміни, пов'язані з правотворчою діяльністю держави, а отже переведенням норм міжнародного права на рівень національного, з метою їхньої реалізації відповідно до зобов'язань, взятих на себе державою. Застосування імплементації є доцільним (але, звичайно, використовується не лише в цих випадках) особливо у галузях публічного права, де не допускається аналогія. Зокрема, у кримінальному, адміністративно-му праві.

Уніфікація законодавства (від лат. „unio” – єдність та „facere” – робити) передбачає приведення національних актів у такий стан, при якому відповідні норми повністю збігаються [150, с. 163]. Вона знаходить прояв у створенні єдиних нормативних актів; виробленні єдиної системи та структури нормативних актів; розширенні кола загальних норм; забезпеченні смислової однозначності правових приписів та уніфікації правової термінології; розробці примірних нормативних актів тощо [151, с. 27]. Також нерідким є підхід, згідно з яким уніфікація характеризує процеси, які відбуваються в рамках міждержавних об'єднань [152, с. 124], і в більшості випадків це дійсно так, але інколи (як було розглянуто на прикладі скандинавських країн) уніфікація законодавства виникає на інших передумовах.

Поряд із категорією „уніфікація” у науковій літературі періодично з’являється термін „інтернаціоналізація”. На думку І. Лукашука, інтернаціоналізація прав людини здійснюється двома шляхами – гармонізації на базі спільних принципів та уніфікації через введення у правові системи держав однакових норм [153, с. 44–45]. Але вбачається, що інтернаціоналізація все ж таки має більш широкий зміст та розповсюдження не лише на сферу права, віддзеркалює культурний обмін у зв’язку з процесами глобалізації.

Акцентуючи увагу на тому, що гармонізація у будь-якому з її видів пов’язана передусім з глобалізацією та інтернаціоналізацією, приведення будь-яких елементів різних систем права у відповідність повинно бути усвідомленим, науково обґрунтованим та підтримуватися населенням країни. В іншому випадку є ризик несприйняття змін адресатами права, і як наслідок, зниження його ефективності. Отже, процес конвергенції у праві починається також змінами векторів у правосвідомості. І якщо апроксимація правових систем відбивається у правосвідомості поступово, разом із розширенням економічних та соціальних зв’язків, акультурацією, впливаючи згодом на усі правові процеси та явища, то гармонізація у праві на своєму початковому етапі пов’язана з усвідомленням суспільством необхідності трансформацій. Абсолютно нормальним та апробованим у зарубіжних країнах є й процес „підготовки” законодавцем громадян до змін, що одночасно підвищує правову обізнаність населення та моделює позитивне сприйняття оновлення законодавства. Це відбувається, звичайно, з розширенням інформаційних кампаній, залученням широких верств населення до обговорення запланованих змін та механізму їхньої реалізації, проведення конкретно-соціологічних досліджень у галузі права та звернення до інструментарію правової компаративістики, оскільки ефективність правової норми в одній правовій системі абсолютно не означає такого ж результату в іншій.

А отже, тип правової системи тісно пов’язаний з формами та тенденціями розвитку правосвідомості, рівно як і усіх елементів правової системи, а не лише системи права. Заслуговує на увагу факт, що формування окремих правових систем, їхня диференціація, остаточна кристалізація їх ознак відбувались не одну сотню років, ілюструючи глибокі історичні, ментальні, культурні процеси. Проте останні десятиліття знаменуються пошкваленням культурної інтеграції, глобалізації, що на рівні права знаходить вираз у правовій конвергенції, яка історично чи цілеспрямовано реалізується через правосвідомість.

1.4. Правосвідомість як основа інтеграції правової системи з іншими підсистемами соціуму

Аналіз ролі правосвідомості у функціональній єдності структурних компонентів правової системи дозволив виявити її специфічне положення як інтегративної складової, що забезпечує баланс правових феноменів у суспільстві. Однак, як слідує з викладеного вище та численних наукових публікацій, право не виникає на „порожньому місці”, його базисом виступає суспільне, культурне життя, а право фактично є його віддзеркаленням [154, с. 62]. Еволюція права без розгляду його соціальних детермінант навряд чи може бути представлена об'єктивно, тому що обумовленість права фактичними суспільними відносинами є запорукою його ефективності.

На правове життя впливає безліч різноманітних чинників: фінансово-економічні, матеріально-організаційні, партійно-політичні, морально-релігійні, національно-історичні, культурно-ідеологічні, соціально-класові, техніко-інформаційні, духовно-наукові, природно-географічні тощо [155, с. 8]. Тому статистику та динаміку правової реальності неможливо оцінити без представлення її у вигляді лише однієї з підсистем соціальної системи суспільства. В усіх цих підсистемах існує необмежена кількість точок стикування, через які всі вони взаємодіють, взаємовпливають одна на одну, формуючи єдину незамкнену систему і відображаючи найрізноманітніші аспекти функціонування суспільства та конкретної людини зокрема. У зв'язку з цим на однозначну підтримку заслуговує теза М. Заїнчковського, що специфіка системи права зумовлена соціальними особливостями суспільства, якому вона властива. В свою чергу, соціальний лад вписано у більш широку систему світоустрою, що робить його відображенням глибинних соціокультурних засад буття людей [156, с. 10]. Мова у цьому контексті абсолютно не йде про безкінечне розширення меж правової системи, які окреслюються усією сукупністю явищ власне юридичного характеру. У понятті „правова система”, на відміну від поняття „система права”, відображається не стільки внутрішня узгодженість права, скільки автономність правової системи в якості самостійного соціального утворення [15, с. 6]. Проте буття права знаходиться у тісному діалектичному взаємозв'язку із економічною, політичною, інформаційною, культурною підсистемами соціуму, „і хоча кожна з них має специфічні цілі, функції та призначення, але лише їх взаємодія забезпечує існування соціальної системи як цілого, досягнення її основної мети – виживання та розвитку суспільства” [157, с. 10].

Зовнішній вигляд права та його внутрішній зміст невіддільні від соціального середовища, в якому воно існує, так само як і ефективна впорядкованість суспільних відносин безпосередньо залежить від якості правових приписів та їхньої дійсної соціальної обумовленості. Для досягнення стабільного розвитку макросистеми у вигляді суспільної „економічні, соціальні і політичні основи її повинні

бути системно врегульовані, взаємопов'язані, забезпечуючи ефективний взаємний розвиток одна одної” [2, с. 8]. Разом з тим, кореляція перелічених підсистем соціуму із правовою відбувається через процес сприйняття їхніх явищ особою, оцінки як таких, що потребують юридичної реакції, втілення правотворцем (через призму його розуміння соціальних потреб) у вигляді правових приписів та повернення у суспільство вже у вигляді правового регулювання. Відтак, правосвідомість відіграє вирішальну (інтегративну) роль і в процесі взаємодії права з неюридичним середовищем.

Як було зазначено вище, правосвідомість виступає з'єднуючою ланкою у середині правової системи, між її структурними елементами: система права, правова ідеологія та юридична практика, – у чому виражається її синергетичний аспект (тобто крізь правосвідомість здійснюється саморегуляція, внутрішнє узгодження правової системи). Кібернетичний же аспект правосвідомості полягає у взаємозв'язку за її допомогою певних соціальних систем. Тобто через окремі точки впливу здійснюється зовнішнє керування тією чи іншою системою, а отже, правосвідомість забезпечує їхній зворотний зв'язок [158, с. 85]. Просуваючись у напрямі висвітлення значення правосвідомості в оптимізації правової системи, неможливо залишити поза увагою соціальні детермінанти, які впливають на неї через правосвідомість, а також ефективність правового впливу на неюридичні явища. І почнемо з економічної системи як базису для розвитку усіх інших соціальних підсистем, оскільки „саме від параметрів економічної політики залежить рівень економічного розвитку країни” [159, с. 61; 160, с. 24].

Абсолютно неприйнятним є підхід щодо абсолютизації ролі та значення економічної чи правової системи по відношенню до іншої. Лише розуміння їхньої функціональної обумовленості допоможе виробити дійсно дієву концепцію забезпечення сталого економічного розвитку. Хоча у сучасній юридичній та економічній доктрині панівним виступає підхід щодо первинності економічних процесів відносно правових.

Проблема співвідношення права й економіки, яка постійно перебуває в полі зору вчених, вирішується таким чином: право, враховуючи об'єктивні закони економіки, «прагне» за допомогою нормативних настанов відновити соціальну й економічну справедливість у суспільстві. Метою правового регулювання є гідне існування всіх членів суспільства. Право – це засіб досягнення соціального компромісу. Динамічний розвиток економічних відносин впливає на зміни правової бази [161, с. 254].

Але, відображаючи діалектичні зв'язки між цими двома фундаментальними підсистемами соціальної системи, право здійснює зворотний регулятивний вплив на економічні відносини. Яким же буде цей вплив, безпосередньо залежить від того, чи розуміє законодавець економічні закони та наявну економічну

ситуацію, чи готовий він їм слідувати. Або юридичні норми, покликані регулювати економічні відносини, створюються у відриві від економічної реальності, що у результаті здійснює негативний вплив на економічну систему, гальмує її розвиток. Разом із тим, негативний вплив права на економічну систему суспільства не може не позначатися на базових цінностях, установках суспільства та окремих його членів, оскільки незадоволеність рівнем життя, неможливість реалізувати навіть основні потреби призводить до зневіри особи у ролі держави (а разом з тим, і права) як соціальної цінності. Внаслідок цього зароджується правовий нігілізм як крайня негативна форма правосвідомості [162, с. 24–25]. Тобто баланс усіх сфер життєдіяльності суспільства, зокрема й правової, починається саме з рівня економічного, що було обґрунтовано вченими-економістами та соціологами ще у позаминулому столітті. Але прогрес в економіці чи її гальмування (стагнація) не в останню чергу залежать від ефективності правових засобів, що застосовуються для її впорядкування.

Ефективність як економіко-правову категорію слід розглядати з аспекту відповідності регулюючого впливу права на економіку держави щодо забезпечення загальнодержавних і приватних інтересів суб'єктів економічних відносин. Ефективність права є результативною характеристикою дії права, через яку виявляється здатність права вирішувати соціально-економічні проблеми [125, с. 499–570]. Але для забезпечення вирішення цих проблем та гарантії інтересів їх щонайменше необхідно правильно ідентифікувати. Це саме та точка зіткнення права та економіки, яка є однією з найслабших у нашій державі, оскільки підґрунтя ефективності правових приписів у галузі економіки знаходиться у площині застосування статистичних та соціологічних методів дослідження.

Економічний аналіз права, на думку багатьох дослідників, зосереджується на вивченні соціального контексту впливу правових норм і спирається на такий економічний критерій, як ефективність, зокрема „суспільна ефективність”, за якої суспільні переваги зростають, а суспільні недоліки та соціальні видатки мінімізуються [163, с. 37]. Хоча останнє, – тобто мінімізація соціальних видатків, – є прийнятним далеко не для всіх економічних та правових систем, що дозволяє продемонструвати скандинавська модель [164; 165; 166] з надзвичайно високими соціальними видатками, але, разом з тим, такими ж високими податковими зобов'язаннями. Отже, стратегічною метою кожної держави насправді є розробка власної моделі співвідношення економічної основи та правових регуляторів з чітким дотриманням встановленого курсу, але одночасною можливістю його коригування у разі виявлення тактичних чи стратегічних вад. Так, забезпечення економічної безпеки у Словаччині, Чехії, Польщі більше орієнтовано на зближенні національних інтересів із загальноєвропейськими, оскільки у цих країнах схожа модель забезпечення економічної безпеки, що на початковому етапі вклю-

чало співвідношення базових кількісних показників розвитку зі світовими та регіональними стандартами, а також корекцію курсу економічних реформ [167, с. 7]. Це саме той аспект, якого наразі не вистачає Україні: концептуальне визначення економічного курсу держави з можливістю його коригування, але дотриманням усіх базових положень у межах основної стратегії під час реалізації. Якщо ж декларування реформ відбувається одночасно з поглибленням олігархізації та монополізації економіки, тобто стратегія розвитку розходиться з фактичним станом справ в економічному секторі, то держава вже не сприймається у якості гаранта соціального балансу в економіці. Право в описаній ситуації, відповідно, стає не стабільним інструментом регулювання економічних відносин, а переходить у категорію нестабільних та кон'юнктурних факторів впливу на них. Зневіра учасників ринку в можливості існування зрозумілих та постійних „правил гри” цілком очевидно поглиблює і без того значний ступінь нігілізації, відбиваючись у подальшому через економіку та право на усіх соціальних відносинах.

Громадянське суспільство та правова держава несумісні з директивно-розподільчою економікою [168, с. 11], рівно як і несумісні із концепцією „вільного ринку” чи економікою олігархічного типу. Економічні відносини як базис для розвитку в тому числі й правової системи повинні будуватись на основі усвідомленого підходу до процесу вироблення та перерозподілу матеріальних благ, а також на концепції соціально відповідального підприємництва, яка на сучасному етапі знайшла втілення в економічній системі України у дуже незначний мірі. І це в повній мірі також є відзеркаленням низького рівня правосвідомості.

Аналізуючи основні чинники, з якими пов'язується ефективність права в економічній сфері, Ю. Рижук абсолютно справедливо виходить з таких позицій:

- соціально орієнтована економіка – не саморегулююча система відносин, а потребує регулятивного впливу з боку держави;
- державне втручання у сферу економічних відносин має виходити з позиції економічної свободи;
- у сфері правового регулювання економіки увагу слід приділяти податково-бюджетній і грошово-кредитній політиці, що повинні мати однакові стратегічні економічні цілі;
- максимальна зайнятість населення та захист прав споживачів заслуговують на особливу увагу;
- має досягатися компроміс між приватними та груповими інтересами, що дозволить використовувати здатності кожного потенціального учасника економічних відносин, отримувати бажаний прибуток від соціально активної та суспільно корисної поведінки [160, с. 25].

У зв'язку із зазначеним, ефективна взаємодія правової та економічної підсистем суспільства залежить від стабілізації правотворчого процесу у сфері ре-

гулювання економічних відносин. Перше і головне, на що слід звернути увагу, – це збалансованість загальної моделі юридико-економічних відносин. Система у жодному разі не буде дієвою за наявності одночасно високого рівня оподаткування та низьких соціальних гарантій, оскільки „важлива роль у подоланні правового нігілізму належить вдосконаленню податкової політики і реформуванню податкового законодавства” [83, с. 12]. Але основною тезою залишається те, що реформування повинно здійснюватись не фрагментарно та стихійно, а концептуально та науково обґрунтовано. Наразі ж є абсолютно незрозумілим, яку модель економічних реформ реалізує Україна.

По-друге, слід визначитись із колом економічних відносин: які потребують правового регулювання, а які належать до сфери саморозвитку економіки та економічних свобод. У нашій країні, як „представниця” правової сім’ї пострадянського права, з відповідними формами та рівнем правосвідомості, домінує етатистський підхід до зарегульованості суспільних відносин, що найяскравіше спостерігається в економіці. Насправді масив нормативного матеріалу в економіці не повинен бути надто широким, але головна вимога – його економічна обґрунтованість. У першу чергу це стосується саме визначення відносин, які потребують втручання держави.

Як правило, державного регулювання в тій чи іншій мірі потребують: податково-фінансова та бюджетна сфера; обмеження монополізму та недобросовісної конкуренції; захист національного товаровиробника та внутрішнього ринку; визначення та підтримка стратегічних для даної держави галузей економіки; зовнішньо-економічні відносини; сприяння екологічності економіки; забезпечення доступності соціально значущих товарів; підтримка соціально незахищених верств населення через перерозподіл податкових надходжень.

Але діяльність держави в цих економічних напрямках також має відбуватись у відповідності до окресленої стратегії. Так, захист національного товаровиробника та внутрішнього ринку не повинні переростати в обмеження економічної конкуренції та відсутність у виробників стимулів модернізувати виробництво. І тим більше, не повинні породжувати монополізацію певних секторів економіки, позбавляючи користувача права вибору.

По-третє, існує необхідність визначення методології досягнення економічних результатів правовими засобами за кожним з напрямів, які потребують впорядкування. У зазначеній площині також спостерігаються пережитки радянського минулого у вигляді більш широкого застосування імперативного методу регулювання порівняно з диспозитивним, і перевага віддається засобам державного примусу, а не заохочення. У вигляді прикладу можна згадати досвід Чехії, де для стимулювання працевлаштування інвалідів встановлюється податковий кредит у фіксованій сумі за кожного працюючого інваліда (за умови неповної зайнятості

сума кредиту пропорційно зменшується). Конкретний розмір податкового кредиту залежить від ступеня (групи) інвалідності [169]. Своєрідною альтернативою податкового стимулювання працевлаштування інвалідів деякі автори вважають систему адміністративно-господарських санкцій, що застосовується в Україні. Відповідно до Закону України „Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні” [170], для всіх роботодавців встановлено норматив робочих місць для працевлаштування інвалідів. Розмір цього нормативу – 4 % від середньорічної чисельності найманих працівників, а при чисельності від 8 до 25 осіб – одне робоче місце. У разі, коли за підсумками року чисельність інвалідів менша нормативу – роботодавець сплачує штраф у розмірі середньорічної зарплати працівника за кожне не створене робоче місце, а при загальній чисельності від 8 до 25 осіб – в половинному розмірі. Але навряд чи дану норму можна назвати аналогом заохочення працевлаштування інвалідів, оскільки подібні норми повинні носити стимулюючий, а не зобов’язуючий характер. Значна кількість приписів подібного роду лише поглиблює зневіру у регулятивній силі права й утверджує його сприйняття виключно як карального інструменту.

По-четверте, обрані правові засоби повинні втілюватись у законодавстві із дотриманням усіх правил законодавчої техніки, що забезпечить доступність та зрозумілість приписів для адресатів, які є спеціалістами у визначеній галузі. Нагромадженість та подекуди нелогічність юридичної техніки в Україні інколи роблять правові норми незрозумілими навіть для спеціалістів у вузькій галузі. Так, для тлумачення норм Податкового кодексу України необхідні численні роз’яснення Фіскальної служби. Без усвідомлення ж істинного змісту норми права її адресат навіть за наявності бажання позбавляється можливості правильно реалізувати закріплені положення.

І, по-п’яте, створенням норми не повинен обмежуватись вплив права на економіку, як це відбувається в Україні. Після початку дії правової норми необхідний безперервний моніторинг її ефективності (з урахуванням як прямих, так і побічних результатів) для своєчасної корекції засобів та методів правового регулювання. Для цього більш широко повинен використовуватись комплекс методів: економічних, фінансових, статистичних, соціологічних. Соціологія нормотворчості багатьма науковцями взагалі розглядається як чинник детінізації економіки [171, с. 175], але в Україні на сучасному етапі її системне використання майже не здійснюється.

Тобто можна погодитись із висновком, який робить Т. О. Шкляр, що у системі причинно-наслідкових зв’язків детермінантою щодо правової системи виступає економічна, яка зумовлює її зміст, появу нових або реформування існуючих функцій та елементів тощо. У системі ж функціональних зв’язків визначальна роль належить правовій системі, яка є активною функціональною передумовою

економічної та інших підсистем суспільства, що означає: функціонування та розвиток економічної системи залежить від правової і вимагає її активного впливу [172, с. 6].

Постійне порушення в нашій країні висвітленого принципу та порядку правового впливу на економічні відносини породжує уповільнення економічного розвитку та поглиблення кризових явищ. А неможливість через це задовольнити навіть базові потреби призводить до масових деформацій у правосвідомості, включаючи проникнення правового нігілізму у всі галузі життєдіяльності суспільства. Він же, у свою чергу, створює непереборні перепони для розвитку усієї правової системи, а, відповідно, і всіх інших соціальних підсистем. Найяскравіше взаємозв'язок низького рівня правосвідомості громадян із неефективним функціонуванням інших аспектів соціальної системи виявляється якраз в економіці. В якості прикладу можна назвати сумнозвісну „тіньову економіку”, масштаби якої в нашій країні є просто вражаючими (за офіційною статистикою вона може бути оцінена близько 60 %, реальні ж показники є значно вищими). В результаті щорічного збільшення сектору тіньової економіки бюджет недоотримує величезні суми податків, внаслідок чого уряд не в змозі виконувати у повному обсязі свої соціальні зобов'язання. Крім того, наявність незаконних схем роботи в економіці створює загальні негативні моделі поведінки, призводить до відсутності стимулу працювати законно навіть у законслухняних осіб.

Наслідками тіньового обігу в економіці є звуження оподаткованої бази; погіршення конкурентних умов для суб'єктів легального обігу; можливість неконтрольованого виведення капіталу в країни з більш стабільною політичною та економічною ситуацією та більш низьким рівнем податків; можливість розповсюдження кримінальних засобів та методів вирішення спорів між суб'єктами тіньового обігу; зростання корупції державного апарату [89, с. 44].

Абсолютно справедливою є позиція Г. Л. Знаменського, що тіньова економіка є в значній мірі хворобливою реакцією на усю сукупність обставин, які склалися в суспільстві і в економіці, охоплених кризою. Але тіньова економіка як певний каталізатор поглиблює цю кризу, надає їй системного характеру [173, с. 37]. Для розірвання цього кола потрібна зважена та обґрунтована позиція держави, втілена у комплексі правових приписів. Причому інколи, враховуючи стрімкість кризових явищ, реакція держави через право повинна бути дійсно оперативною, чому сприятиме прогнозна оцінка стану економічної системи, застосовувана заздалегідь, а не у процесі розгортання кризи.

Слід також зазначити, що наявність сектору тіньової економіки на практиці є зовнішнім виразом існування так званих тіньових норм – правил поведінки, які охоплюють широке коло суспільних відносин, але існують поряд із правом або навіть всупереч йому. Вони завжди є неофіційними, несистематизованими, але,

крім охоплення значних сфер суспільного життя, можуть характеризуватися послідовністю та значною деталізацією. Причому наявність тіншових норм у сфері економіки може в рівній мірі як свідчити про відставання права від економічних процесів, що, як ми переконалися, абсолютно нормально, так і безпосередньо вказувати на проблемні моменти у регулюванні економіки. Тобто в останньому разі тіншова норма виникає в якості відповіді на неякісні, неефективні правові приписи у сфері економіки.

А отже, для скорочення тіншового сектору економіки, що має на меті поліпшення інвестиційного клімату країни, збалансоване функціонування податкової та бюджетної систем [174, с. 22–24; 175, с. 66–68] і, як результат, – сталий розвиток економічної системи в цілому, необхідно сконцентрувати зусилля на підвищенні рівня правової активності населення, усвідомленого ставлення до правових приписів, а не лише законслухняної поведінки [176, с. 350–354]. Правова ж активність, як найбажаніша форма правосвідомості особи у сфері економіки, виявляється через створення соціально та економічно обумовлених регуляторів поведінки, які є ефективними не через острах перед державним примусом, а через їхню корисність для суб'єктів економічних відносин: підприємств, їх об'єднань, приватних підприємців, а зрештою, і для суспільства взагалі, тому що прозора, законна діяльність осіб в економічній сфері сприяє наповненню бюджету та виконанню соціальних програм.

На підставі викладеного можна з упевненістю констатувати комплексність як самої проблеми низької правосвідомості у галузі економіки, так і шляхів її подолання, що мають включати боротьбу з корупцією на усіх рівнях, формування системи дійсно незалежних судових органів, спрощення дозвільної та лібералізація податкової системи тощо. Для підвищення економічної обґрунтованості прийняття тієї чи іншої правової норм слід впроваджувати зарубіжний досвід із більш широкого застосування соціологічних методів у праві та економіці, зокрема, різних видів опитування, документального та контент-аналізу, методу експертних оцінок. Розширити просвітницькі заходи та програми, а основне – підвищити їхню якість, з метою як загального роз'яснення окремим групам населення роль права у соціальному житті та економічному розвитку, так і задля реального залучення суспільства до нормотворчого процесу.

А отже, активні зрушення у процесі формування позитивної правосвідомості повинні починатися у правовій реальності, оскільки зростання правової активності пересічного громадянина має ґрунтуватися на відповідних змінах у правосвідомості державних службовців усіх рівнів, що, безсумнівно, знайде своє відображення в юридичній практиці. Без налагодження управлінської функції держави підвищення рівня правосвідомості населення може відбуватись лише стихійно, безсистемно, у вигляді антагоністичних настроїв по відношенню до

держави. У віддаленій перспективі навіть такі зрушення мають велике значення, оскільки здатні примусово спонукати до змін державний апарат, але у перспективі короткостроковій на економічній ситуації вони, як правило, не позначаються, або навіть погіршують її, створюючи відчуття нестабільності.

Таким чином, сталий економічний розвиток неможливий без адекватних, зважених заходів юридичного впливу, які, у свою чергу, нездійсненні без загального підвищення рівня правосвідомості населення (але особливої уваги у цьому контексті слід приділити правосвідомості законодавця [177, с. 53]), що орієнтоване на комплекс власне правових, економічних, організаційних, соціальних, політичних та інших заходів.

Причому одним із таких першочергових завдань повинна стати оптимізація взаємозв'язку між правовою та інформаційною сферою. Абсолютно зрозуміло, що основним завданням для своєрідного „вирівнювання” правосвідомості є стабілізація ситуації в цілому, включаючи правові, політичні, економічні, соціальні чинники, оскільки відновлення довіри до державних і правових інституцій є тим ґрунтовнішим, чим більше воно пов'язано із фактичним позитивним впливом зазначених явищ на індивіда. Тим не менше, не слід недооцінювати інформацію та її значення в житті сучасної людини. Інформаційні системи, які існували завжди та в будь-якому суспільстві, наразі набувають величезного значення, оскільки звичні неформальні засоби комунікації піддаються значним змінам внаслідок стрімкого розвитку інформаційних технологій, проникнення їх до усіх сфер життєдіяльності, збільшення обсягів вироблення, зберігання, опрацювання, використання інформації. Тому теоретично та практично виправданим є формування концепції інформаційного суспільства, яке наразі функціонує на межі всіх соціальних явищ, з чого і витікає актуальність дослідження впливу інформаційного суспільства на розвиток юридичних явищ, зокрема правосвідомості. Враховуючи факт формування свідомості (зокрема і правової) людини на основі всієї сукупності отриманих ззовні даних, визнання інтеграції правової системи з інформаційною через правосвідомість надає нового поштовху для переосмислення усіх трансформаційних важелів правової реальності.

Інформаційне навантаження у сучасному світі є настільки всеохоплюючим та багатофакторним, що залишається лише констатувати підкореність усіх інших соціальних систем – інформаційній. І навіть найуніверсальніший регулятор суспільних відносин – мораль – врешті-решт виступає породженням інформаційного простору у його широкому сенсі. За влучним висловом В. М. Семиколєнова, мораль та моральні настанови є не лише регулятором відносин у соціумі, але й регулятором поведінки особистості щодо її цілей, цінностей та сенсу життя. Однак вибір моральних пріоритетів здійснюється при неминучій взаємодії з інформаційним середовищем, а надмірність інформації його значно ускладнює [178, с. 7].

Онтологічність інформатизації вже не вимагає свого аксіоматичного доведення і сприймається дослідниками як даність [179, с. 43]. Більше того, інформація може бути оцінена як ресурс, що має реальну вартість, як конкурентна перевага, потужний засіб впливу, стратегічний потенціал та навіть як форма ведення військових дій.

Інформація у сучасному світі розглядається як унікальний ресурс, який створюється самим суспільством і має величезний вплив на мораль та морально-етичну свідомість. Вона підсилює або послаблює вплив на думки, почуття і дії людей [178, с. 9], а також безпосередньо формує їх, що не може залишитися поза увагою під час дослідження правосвідомості у контексті безперервності руху правової системи. Не видається можливим оминати і роль інформаційної підсистеми суспільства в інтегративній взаємозалежності складових правової реальності на основі правосвідомості.

Внаслідок безпрецедентного зростання значення інформації та інформатизації в науковому обігу міцно закріпилася категорія інформаційного суспільства, яке швидко розвивається в концепції нового соціального порядку, що суттєво відрізняється за своїми характеристиками від попереднього [180, с. 51].

Розгляд взаємозв'язку інформаційного суспільства зі структурними елементами правової системи найдоцільніше розпочати з визначення та характеристики самого явища інформаційного суспільства, яке вже давно перестало бути просто сукупністю інформаційних технологій на службі людству. На думку І. В. Арістової, „інформаційне суспільство – це громадянське суспільство з розвинутим інформаційним виробництвом і високим рівнем інформаційно-правової культури, в якому ефективність діяльності людей забезпечується розмаїттям послуг, заснованих на інтелектуальних інформаційних технологіях та технологіях зв'язку” [181, с. 99]. Але таке визначення ставить знак рівності між категоріями „громадянське суспільство” та „інформаційне суспільство”, що складно визнати правильним у повній мірі внаслідок того, що прояви інформаційного суспільства як такого знаходять свої прояви далеко поза межами громадянського суспільства. Так, розробка та впровадження нових програмних продуктів, створення нових баз і банків даних, винахідництво нових інформаційних технологій для промисловості та значна кількість інших аспектів, безумовно, є проявами інформаційного суспільства, але не мають відношення до суспільства громадянського.

Натомість громадянське суспільство майже без винятків пов'язано із інформаційними системами у широкому їх сенсі (тобто не виключно у вигляді інформаційних технологій, що, на думку автора, становлять інформаційні системи у вузькому їх розумінні). А отже, інформаційне та громадянське суспільство виступають широкими міжсистемними утвореннями, які частково перетинаються між собою та забезпечують обопільний розвиток. Оскільки ж наявність розвине-

ного громадянського суспільства нарівні з високим рівнем правосвідомості виділяються як класичні ознаки правової держави, очевидним є висновок про перманентний вплив інституцій інформаційного суспільства на правосвідомість населення, а через нього – на всю множину правових явищ.

Зважаючи на зазначене вище, можна погодитись з основними ознаками інформаційного суспільства, які виділяють Г. Л. Смолян та Д. С. Черешкін:

- 1) формування єдиного світового інформаційного простору і поглиблення процесів інформаційної та економічної інтеграції країн і народів;
- 2) створення ринку інформації і знань як чинників виробництва в доповнення до ринків природних ресурсів праці й капіталу;
- 3) перехід інформаційних ресурсів суспільства в реальні ресурси соціально-економічного розвитку за рахунок розширення доступу до них;
- 4) підвищення значущості проблем інформаційної безпеки особистості, суспільства й держави;
- 5) створення ефективної системи забезпечення прав громадян і соціальних інститутів на вільне отримання, поширення і використання інформації [182, с. 55].

А отже, як можна логічно резюмувати з перелічених ознак, інформаційні технології, а тим більше, інформаційне суспільство, простираються далеко за межі формування та існування суспільства громадянського.

Крім того, як було підкреслено раніше, громадянське суспільство є комплексним явищем, яке формується на межі правової, соціальної, економічної та інформаційної систем, таким чином, кожна з них здійснює безперервний вплив на формування та існування громадянського суспільства. Причому як визначальне явище правової системи громадянське суспільство „контактує” з явищами паралельно існуючих соціальних систем не безпосередньо, а через правосвідомість. Оскільки базовою ознакою громадянського суспільства є високий рівень колективної та індивідуальної правосвідомості, не можна оминати увагою роль інформаційного суспільства у її трансформаціях.

Приділення уваги всім аспектам інформаційного суспільства в цілому і застосуванню інформаційних технологій зокрема є надважливим завданням кожної держави, яка йде шляхом демократичних перетворень, бо „відкритість і прозорість влади дозволяє громадянам отримувати адекватне уявлення та формувати критичні судження про стан українського суспільства, про позицію і дію органів публічної влади, підвищувати дієвість та ефективність громадського контролю за діяльністю публічної влади”, а „ліберальна правова парадигма ґрунтується на постулаті щодо визнання довіри населення до інститутів публічної влади однією з необхідних умов налагодження взаємообміну ресурсами між підсистемами суспільства” [183, с. 28; 184, с. 225]. З огляду на це, формування громадянського суспільства не в останню чергу залежить як від цілеспрямованої інформаційної

політики держави, так і від розумного використання інформаційних технологій, коли програмно-технічні комплекси застосовуються для формування репрезентативної вибірки дослідження, ефективного здійснення контент-аналізу, створення засобів електронної демократії (електронного урядування та електронного судочинства). Натомість використання засобів комп'ютерної техніки для повального слідкування за громадянами країни, політичних маніпуляцій тощо з плином часу можуть стати деморалізуючими щодо суспільства та дискредитуючими щодо влади чинниками.

У контексті зазначеного, актуальним є виділення окремими авторами визначальних характеристик інформаційного суспільства, а саме:

- довіра до інститутів інформаційного суспільства, а також державних інститутів, що формують і реалізують інформаційну політику;
- рівність інформаційних прав;
- спільність інформаційної культури, бажання та згода бути частиною інформаційного і громадянського суспільства власної держави [185, с. 50].

Наголос на перелічених вище властивостях інформаційного суспільства є абсолютно невипадковим, бо лише в разі дотримання його базових принципів спостерігаються позитивні трансформації правосвідомості, а отже, відбувається поступове, але свідоме формування громадянського суспільства. Якщо ж інформаційний ресурс використовується виключно в інтересах держави або інформаційна політика розходиться із фактичними засобами державного управління, з великою вірогідністю виникають негативні трансформації правосвідомості, крайньою з яких виступає правовий нігілізм. Це нерідко має місце у правових системах пострадянського типу, коли в інформаційній політиці вже спостерігаються засади свободи, демократизму, плюралізму думок, а державний апарат ще не в змозі повністю відійти від адміністративних важелів впливу на інформаційну та соціально-економічну систему.

Такі вади інформаційної політики є показовими для України, яка на сучасному етапі є характерним прикладом конвергентного типу правових систем, а саме – системи пострадянського права. Так, за твердженням Р. Скулімовського, аналіз методів управління ринком інформації показав, що держава більшою мірою діє прямими методами, беручи на себе витрати на підготовку і надання тих видів інформаційних послуг і продуктів, які є політично або соціально важливими, але на цьому етапі не є привабливими для приватного бізнесу; розробляючи національні і міжнародні програми державної підтримки для окремих, що вважаються пріоритетними, секторів і видів послуг, а також вкладаючи бюджетні кошти в розширення видів і кількість джерел інформації [186, с. 4]. А слідувало б звертати більше уваги на якість та достовірність інформаційних матеріалів, своєчасне адекватне реагування на різні інформаційні приводи. Причому дійсно

ефективним може бути використання вже існуючих інформаційних ресурсів за умови якості поданої інформації та відповідної її популяризації. Оскільки лише подібне спрямування інформаційної політики держави спроможне привести до підвищення рівня правосвідомості.

Тим не менше, досягти рівня правової активності виключно інформаційними засобами не видається можливим, тому що громадянин повинен передусім усвідомлювати реальні гарантії своєї участі у здійсненні державної політики та можливість досягти своєї мети юридичними засобами. У зв'язку з цим можна констатувати можливість впливу на правосвідомість виключно інформаційними методами лише до певної межі. І все ж, навіть цими можливостями не слід нехтувати в умовах перехідного суспільства та загальної недовіри до державно-правових інституцій. Аксіологічний вимір державної інформаційної політики надає можливості для її аналізу та вивчення як специфічного, але адекватного сучасним тенденціям розвитку інформаційного суспільства явища [179, с. 44, 46]. Якісне відставання держави від загальних тенденцій інформатизації гальмує позитивні зрушення і у правовій реальності, оскільки вони передусім базуються на вільній циркуляції нової чи оновленої інформації, запозиченні передового досвіду.

Це набуває значення не лише для громадян держави, а й для державного апарату, реформування діяльності якого неможливе без доступу до широкої бази знань та без оптимізації засобів координації державних органів та посадових осіб між собою та з інституціями громадянського суспільства на основі інформаційних технологій. Внаслідок цього інформаційне забезпечення управлінської діяльності органів державної влади в умовах формування інформаційного суспільства є досить важливим чинником, що впливає на прийняття правильних управлінських рішень [187, с. 98] та злагоджену роботу усіх ланок державного механізму й популяризації усіх аспектів його діяльності.

Так, згідно з пропозиціями, висвітленими у науковій літературі, „ефективними засобами діяльності по зв'язках з громадськістю в контексті державних заходів можуть бути створення і тиражування в ЗМІ пропагандистських фільмів, рекламних відеороликів, телепрограм, випуск плакатів, книг, брошур. Організація та висвітлення в ЗМІ та Інтернеті таких важливих форм ділового спілкування, як презентації, круглі столи, семінари, конференції з метою широкого інформування громадськості та просвітницько-виховного впливу. Звернення ЗМІ до цих матеріалів має форму публікації новини, події, об'єктивної інформації, що сприймається громадськістю більш правдоподібно і достовірно, ніж пряма реклама” [188, с. 10]. Дійсно, подача інформації у вигляді репортажних оглядів, новин є більш прийнятною за умови її своєчасності, достовірності та несуперечливості, що може мати місце на різних інформаційних ресурсах. Що ж до пропагандистських фільмів та рекламних матеріалів, важливим є збереження балансу між

пропагандистською інформацією та фактичними кроками у досягненні певної соціальної мети. Без останнього надмірне використання реклами та пропаганди у державній інформаційній політиці викликати здебільшого зворотню реакцію.

Отже, задля досягнення мети ефективного впливу на побудову громадянського суспільства інформаційними методами важливого значення набувають основні принципи правової інформатизації, зокрема, відкритості, офіційності, оперативності правової інформатизації та взаємодії державного і недержавного секторів [189, с. 11].

Тому варто погодитися з С. І. Даниленком, який зазначає, що інформаційна технологізація соціального життя породила у свою чергу якісно нову концепцію громадянського суспільства та демократії. За умов „комп’ютерної демократії” саме інформація персоніфікує владу, а громадянське суспільство є суспільством „громадської думки”, формування й вираження якої перетворюється у засіб завоювання й утримання влади [190, с. 9]. Значущість для суспільства правового інформування підкреслюється тим, що засоби масової інформації є історично сформованою потужною ідеологічною зброєю. Тому, якщо вони підпорядковані лише одній (однаково якій) соціальній групі людей, тим більше людей, які мають реальну владу в країні, як правило, створюють монополію на інформацію, а отже, ймовірно, і навіть неминучі, викривлення в розумах і політиці, і, як наслідок, спотворення правових категорій [191, с. 9]. Все це приводить до думки про необхідність більш значущого використання державними інституціями можливостей інформаційних технологій. Причому воно не повинно обмежуватись існуванням офіційних сайтів державних установ, електронних баз НПА і державних каналів розповсюдження інформації.

На сучасному етапі набуває поширеності підхід, що навіть традиційне суспільне мовлення не може ефективно впоратись із своїми завданнями з забезпечення населення об’єктивною інформацією. Тому суспільне мовлення має трансформуватись на цифровій основі та можливостях мережі Інтернет [192, с. 252]. Але справа не лише у традиційному суспільному мовленні. За умови суттєвого розширення в останні роки кількості способів передачі інформації взагалі недоцільно обмежуватись будь-якими з них, хоч як вони себе не зарекомендували протягом десятиріч. Необхідно виявляти найефективніші канали розповсюдження, з точки зору довіри до них населення, а також охоплення ними цільової аудиторії. Зараз можна стверджувати, що найширше охоплення аудиторії забезпечує саме використання можливостей мережі Інтернет. Причому з позицій стимулювання розвитку громадянського суспільства такі шляхи розповсюдження інформації є найбільш прийнятними, внаслідок того, що охоплюють найсвідомішу та найосвіченішу частину населення, зокрема й молодь, яка прагне позитивних перетворень у суспільстві.

Внаслідок підвищення ролі інформаційних технологій, у тому числі у державно-правовому розвитку, наразі формується теорія мережевого права, яка зокрема передбачає здійснення інтеграції права з інформаційними комп'ютерними технологіями для укріплення тих правових комунікацій, що мають психологічну та вольову основу, а також тих, що в найбільшій мірі залежні від таких людських слабкостей, як нерозуміння, помилки, свідоме порушення норм права. Тому механізм дії права слід підсилити електронними комунікаціями, котрі забезпечать швидке та точне виконання правових приписів [193, с. 189]. Підвищення ролі інформаційних технологій у правовій системі не викликає жодних заперечень. Тим не менше, як вбачається, провідною їх роллю повинно стати не просто безапеляційне виконання правових приписів, а утвердження позитивних форм правосвідомості, що має стати рушійною силою у побудові сталого громадянського суспільства, не останню роль у процесі чого на практиці відіграє суспільство інформаційне.

Але, як би стрімко не розвивалися інституції інформаційної підсистеми суспільства, держава правовими засобами повинна намагатись, з одного боку, впорядкувати зазначені відносини, а з іншого, – створити нормативні передумови для стабільного розвитку правової інформатизації. Так, з цією метою були прийняті Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні [194] та Методика формування індикаторів розвитку інформаційного суспільства [195]. Причому одним із таких індикаторів визнається широке та ефективне застосування засобів електронної демократії, оскільки в умовах інформаційного суспільства відбувається трансформація технологій демократичного управління [196, с. 52].

Слід зазначити, що у розвинених державах світу розвиток електронного урядування розглядається і сприймається як пріоритетний напрям формування інформаційного суспільства. У більшості випадків електронне урядування покликане забезпечити населення всією необхідною інформацією про діяльність державних інституцій за умови додержання принципу інформаційної відкритості й підзвітності державної влади (уряду) громадянам [197, с. 177]. В Україні розвиток електронного урядування також офіційно задекларовано. У відповідності до Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 р., № 2250-р „Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні” та „Про внесення змін до плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні” від 25.12.2013 р., № 1072-р [198, 199] створюються умови для функціонування інституцій інформаційного суспільства в органах державної влади.

Досвід провідних країн світу (США, країни ЄС) показує, що одним зі шляхів зменшення негативних наслідків фінансово-економічної кризи є здійснення відповідної інвестиційно-інноваційної політики у сфері розвитку інформаційно-

го суспільства та впровадження електронного урядування. Тому у Програмі діяльності Кабінету Міністрів України „Подолання впливу фінансово-економічної кризи та поступальний розвиток” [200] від 20.12.2008 року вперше включено окремий розділ „Розбудова інформаційного суспільства”, в якому серед пріоритетних напрямів визначено: впровадження в усіх органах виконавчої влади систем електронного документообігу та цифрового підпису, створення умов для інтеграції інформаційних ресурсів державних органів усіх рівнів; забезпечення відкритості інформації та збільшення різноманітності та кількості послуг, що надаються населенню та суб’єктам господарювання державними органами з використанням електронних засобів та Інтернету; підвищення ефективності формування та виконання Національної програми інформатизації; розроблення проекту Державної цільової програми впровадження в органах державної влади програмного забезпечення з відкритим кодом; створення нової та вдосконалення чинної нормативно-правової бази у сфері інформатизації; гармонізація зі стандартами ЄС стандартів на ІТ-продукцію та ІТ-послуги.

Впровадження інформаційних технологій у сфері надання публічних послуг призводить до оптимізації правових процедур, роблячи їх більш простими, логічними, доступними і швидшими у використанні. Е-парламент включає аспекти електронного законодавства, електронного голосування, електронної подачі петицій та електронних консультацій. Електронне голосування є способом волевиявлення громадян, що охоплює різні форми голосування (вибори, референдум, вивчення громадської думки, проведення громадських слухань та обговорень) і здійснюється за допомогою ІКТ з використанням біометричних параметрів або цифрового підпису особи [201].

Електронне судочинство передбачає автоматизацію та здійснення он-лайн таких функцій, як подача позовної заяви, додатків до неї і надання відгуків на позови в електронному вигляді, доступ до судових актів, надання „електронних” доказів, розгляд справи он-лайн, розсилка учасникам процесу через Інтернет або через sms-повідомлення інформації щодо поточної справи, функціонування сайтів судів, на яких можна знайти інформацію з конкретного розгляду [202, с. 140]. Позитивним є той факт, що у більшості українських судів планується введення електронного кабінету, з метою чого наразі відбувається розробка відповідного програмного забезпечення. Передбачається, що кожна особа зможе зареєструватися в системі і отримати доступ до особистого кабінету, в якому буде доступною інформація про рух усіх справ, у яких особа бере участь. Також у ньому можна буде побачити приклади заяв до суду і подати її, заповнивши форму [203]. Персональні кабінети вже активно використовуються, зокрема, в США та Німеччині. Організаційно-технічною базою створення системи електронного судочинства в Україні повинна стати „Єдина судова інформаційна система” (ЄСІС), яка

створюється з метою формування інформаційного простору судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи та створення передумов для міжвідомчого обміну інформації [204].

В Україні також завершено підготовчий етап із впровадження в органах виконавчої влади електронного документообігу на базі електронного цифрового підпису, а саме: розроблено комплекс єдиних форматів та протоколів електронного документообігу та електронного цифрового підпису, формування яких відбувалось за широкою участю представників бізнесу, науковців та спеціалістів державних органів; офіційно визначено порядок електронного обміну службовими документами, що є передумовою для інтеграції різnorodних інформаційних систем.

У нашій країні функціонує та постійно удосконалюється Єдиний веб-портал органів виконавчої влади та Єдина серверна платформа (Датацентр). Інформацією Єдиного веб-порталу користуються понад 500 тис. відвідувачів щомісяця. Забезпечується його подальший розвиток, інформаційне наповнення, інтеграція до нього веб-сайтів органів виконавчої влади та ведеться робота щодо організації надання інформаційних та інших послуг населенню з використанням мережі Інтернет, успішно функціонують інформаційно-пошукова система Верховної Ради України та фрагменти систем електронного документообігу ряду відомств.

Разом із тим, результати впровадження ІКТ в органах державної влади носять переважно внутрішньовідомчий характер, що не дозволяє суттєво поліпшити міжвідомчу взаємодію та підвищити якість державних послуг, що надаються громадянам. Неналежно виконується обов'язок органів влади розміщувати та оперативно оновлювати на власних сайтах у мережі Інтернет необхідну інформацію. Сайти часто не підтримуються централізовано, не об'єднуються в єдиний портал і передбачають лише односторонній зв'язок без надання громадянам та бізнесу державних послуг. Не сформована єдина інфраструктура міжвідомчого обміну даними в електронній формі. Відомості в діючих державних інформаційно-аналітичних системах недоступні іншим органам державної влади для оперативного використання. Відсутня єдина система планування і моніторингу ефективності реалізації державних програм і проектів, а також доступ до цієї інформації громадян, що не може не позначатись на рівні довіри населення до влади, а як результат, – на сприйнятті державно-правових інституцій.

Нехтування основними принципами розвитку інформаційного суспільства та його інтеграція з правовою системою на основі правосвідомості зумовлює поглиблення деформацій останньої, оскільки „відкритість і прозорість влади дозволяє громадянам отримувати адекватне уявлення та формувати критичні судження про стан українського суспільства, про позицію і дію органів публічної влади, підвищувати дієвість та ефективність громадського контролю за діяльністю публічної влади” [183, с. 28], а значить, і довіру до неї. Відсутність прозоро-

сті та важелів контролю породжує зневіру громадян у можливості захисту своїх законних інтересів правовими засобами. І найзагрозливішою тенденцією останніх років є повальне розчарування у праві молодого покоління, яке спочатку надихнулося курсом на євроінтеграцію України і орієнтацією на загальноєвропейські цінності, а потім на власному досвіді відчуло розрив між декларативним курсом та практичними реаліями.

Крім того, суспільство змінюється настільки швидко, що молодь, яка дорослішає, приходиться уже не в той звичний світ, до якого її готували у процесі традиційної соціалізації. Як результат – різноманітні молодіжні співтовариства, у тому числі кіберкомунікативні, формують кіберкультуру як альтернативну субкультуру, яка більш адекватно відбиває нові реалії інформаційного суспільства [205, с. 11–12], наслідком чого є повна відмова значної частини молоді від традиційних ЗМІ та отримання нею інформації здебільшого з Інтернету з усе більшим домінуванням як джерела інформації різних соціальних мереж, месенджерів тощо, де органи влади представлені дуже слабо за винятком окремих персоналій. У зв'язку з цим для „доступу” до цільової аудиторії, якою у плані формування позитивної правосвідомості, відкритою та найбільш активною є саме молодь, державні інституції не повинні залишатися осторонь глобальних процесів інформатизації, виявляючи цільову аудиторію інформації певного типу, способи доступу до цієї аудиторії та ефективні методи впливу на неї, з відходом від прямих засобів впливу та переходом до опосередкованих.

Разом із реалізацією принципів відкритості та доступності інформації, в умовах інформаційного суспільства, кожна країна повинна передбачити заходи інформаційної безпеки як гарантії власної соціальної, економічної стабільності та навіть державного суверенітету. Особи з високим рівнем правосвідомості значно менше піддаються впливу ззовні внаслідок усвідомленого сприйняття державно-правових інституцій як необхідного впорядковуючого елементу соціальної системи, тому і вся система набуває характеристик більшої стійкості.

Наразі слід визнати, що у сучасному світі навіть усі війни мають інформаційну складову, тому безперспективною є боротьба з наслідками інформаційної нестабільності, а заздалегідь створена система інформаційної безпеки може стати гарантією невтручання ззовні у внутрішні справи держави.

З цієї причини проголошення побудови ефективного інформаційного суспільства у якості одного з національних інтересів зумовлює потребу в чіткій законодавчо закріпленій декларації щодо захисту цих інтересів, у логічній ув'язці з інформаційним та безпековим законодавством у вказаній сфері [206, с. 69]. Під інформаційною безпекою в науковій літературі розуміється „складова національної безпеки, свідомий цілеспрямований вплив суб'єкта управління на загрози та небезпеки, за якого державними та недержавними інституціями створюються

необхідні і достатні умови для: забезпечення інформаційного суверенітету України, вдосконалення державного регулювання розвитку інформаційної сфери, впровадження новітніх технологій, наповнення внутрішнього та світового інформаційного простору достовірною інформацією про Україну” [207, с. 105]. Відсутність перелічених складових повністю чи частково у підсумку впливає на національну безпеку держави. Але цей процес опосередковується свідомістю людини, як і будь-які інформаційні прояви, що дозволяє на її основі прослідкувати інтеграцію інформаційної системи, механізму держави та правової системи.

Нормативною основою інформаційної безпеки в Україні є раніше згадувані Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні, Національна програма інформатизації, Концепція розвитку електронного урядування в Україні, а також Стратегія кібербезпеки України [208], Стратегія національної безпеки України [209], Стратегічний оборонний бюлетень України [210], Доктрина інформаційної безпеки України [211]. Більше того, інформаційне суспільство в Україні розглядається як частина глобального інформаційного суспільства, саме тому посилення на основоположні документи міжнародного характеру (Окінавську хартію глобального інформаційного суспільства [212], Декларацію принципів „Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання в новому тисячолітті” [213], Декларацію тисячоліття, рішення Женевського та Туніського саммітів [214]) є необхідним та обґрунтованим.

Практична реалізація заходів інформаційної безпеки здійснюється на підставі таких законодавчих актів, як Закони України: „Про інформацію” [215], „Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах” [216], „Про основи національної безпеки України” [217], а також Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах [218] та інших.

Стратегії забезпечення кібернетичної безпеки України, які під цим терміном розуміють „стан захищеності критичних об’єктів національної інформаційної інфраструктури та окремих її складових, за якого забезпечується їх стале функціонування і розвиток, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація кібернетичних загроз в інтересах людини, суспільства, держави” [219], наразі реалізовано вкрай неефективно через те, що Україна йде за інформаційним потоком, реагуючи (інколи із суттєвим запізненням) на вже створений інформаційний привід. Проведення ж якісної безпекової інформаційної політики пов’язане зі створенням інформаційних приводів, їх перехопленням до факту широкого розповсюдження, створенням контрінформаційних повідомлень, моніторингом інформаційного простору (в тому числі зарубіжних медіа-ресурсів), для чого доцільно використовувати програмні комплекси національної розробки. Глобально це означає відхід від стратегії руху за інформаційним потоком і заміну страте-

гією його формування. Перехід інформаційної безпеки на новий рівень призведе до продукування вітчизняного контенту, який безпосередньо вбудується у систему засобів підвищення рівня правосвідомості широких верств населення, через що можливим стане поштовх в оновленні правової системи.

Навіть уведення у систему законодавства відносно нових положень, які, зокрема, встановлюються Рішенням Ради безпеки і оборони України „Про загрози кібербезпеці держави та невідкладні заходи з їх нейтралізації” [220], мало що змінюють фундаментально, та містять стратегічні вади. В тому числі у якості одного з основних напрямів зазначається „визначення обмежувальних заходів стосовно використання на об’єктах критичної інфраструктури програмного забезпечення та телекомунікаційного обладнання, розробленого / виготовленого суб’єктами господарювання держави-агресора”. Але у безпековій сфері не слід обмежуватись виключенням з використання програмних комплексів лише підприємств „держави-агресора”, оскільки дуже складно визначитись з їх афільованими особами в інших країнах, які поставляють таке програмне забезпечення або на основі базових фрагментів коду виготовляють власне [221, с. 71–73]. Замість цього потрібно сконцентруватись на замовленні вітчизняного програмного забезпечення та заміщенні ним у повному обсязі зарубіжних розробок. До речі, це частково може вирішити положення згаданого Рішення про необхідність оптимізації системи оплати працівників, які працюють у галузі кібербезпеки, для залучення їх до роботи у державному секторі. Слід розуміти, що дійсно висококваліфіковані спеціалісти ІТ-сектору (включаючи кібербезпеку) наразі працюють за системами аутсорсингу на великих „гравців” цього ринку, тому для їх зацікавленості у подібній роботі потрібні значні витрати. Тим не менше, вони є повністю виправданими, зважаючи на поставлені стратегічні завдання та рівень кваліфікації, необхідний для їх втілення.

О. Мандзюк абсолютно справедливо звертає увагу на те, що аналітична діяльність у сфері кібербезпекової політики є високоінтелектуальною творчою працею, яка включає в себе спостереження, відбір, науково обгрунтовану обробку, узагальнення та систематизацію інформації у вказаній галузі з метою підготовки інформаційно-оглядових документів, рекомендацій, що будуть враховані при формуванні й реалізації відповідних управлінських рішень у сфері державної політики. Така діяльність може здійснюватися як окремими фахівцями-експертами (аналітиками), так і творчими колективами, що об’єднують вузько- чи широко-профільні групи дослідників [222, с. 29], що доводить реалізована на практиці модель зарубіжних країн. До побудови громадянського суспільства на основі інформаційного слід більш широко залучати ініціативні волонтерські групи, укріплювати співробітництво з недержавними інституціями, одночасно підвищувати інформаційну та юридичну освіченість населення, розгорнути правопросвітницькі,

правозахисні проекти на інформаційній основі тощо. Лише певне часткове зрощування інформаційного суспільства з громадянським та зважена участь у цьому процесі державно-правових інституцій забезпечить стабільне підвищення рівня правосвідомості та її позитивні трансформації, що може стати основою модернізації усєї правової реальності [223].

Викладене дозволяє зробити висновки, що інформаційну систему суспільства не слід ототожнювати з ІКТ, які виступають її складовою частиною. Інформаційна система є набагато ширшим явищем, яке охоплює:

- а) інформацію у будь-якому її вигляді та представленні;
- б) суб'єктів створення, зберігання, обробки, розповсюдження та отримання інформації;
- в) засоби створення, зберігання, обробки, розповсюдження та отримання інформації.

Інформаційне суспільство також не слід зводити до громадянського суспільства, оскільки ці комплексні, міжсистемні категорії частково перетинаються здебільшого через функціонування правосвідомості, високий рівень якої є невід'ємною рисою громадянського суспільства.

Розвиток інформаційної системи нерозривно пов'язаний із поширенням ІКТ на усі сфери суспільства, тому цілком доцільно використовувати їх можливості для підвищення рівня правової обізнаності населення, формування позитивних моделей та стереотипів щодо права, створення інформаційних приводів та своєчасної адекватної реакції на множину чинників, які постійно виникають в інформаційно-правовій площині [224].

Моніторинг інформації, власне правової та такої, що формує правові потреби (цілі), необхідно здійснювати із дотримання принципів доцільності, адекватності та об'єктивності. Запит певних даних з метою їх моніторингу повинен бути узгоджений зі строком, який дозволить забезпечити їх репрезентативність (не може бути мови про об'єктивність, якщо сам наданий для збору інформації строк не передбачає її), а також з предметно-цільовою спрямованістю моніторингу. Адресат формування певної інформаційної вибірки повинен чітко усвідомлювати мету, з якою відбувається збір інформації, розуміти предмет дослідження та пов'язаність з ним усіх пунктів (питань) завдання, і врешті-решт бачити результат подібного моніторингу, обов'язкову реакцію на передані матеріали, рівно як і реакцію на ініціативу знизу. В інакшому випадку відбувається нівелювання наданої інформації та відсутність стимулів для забезпечення її достовірності. Неточні вихідні дані закономірно призводять до їхньої помилкової оцінки та, як результат, неадекватної інформаційної реакції.

Доцільним видається і зміна парадигми інформаційної діяльності держави з відходом від адміністративно-інформаційних заходів та від масової нецільової

пропаганди, що призводить лише до використання бюджетних коштів, але не забезпечує розвитку громадянського суспільства. Навпаки, необхідно виходити із визначення мети інформаційного впливу, цільової аудиторії, виявлення методів впливу та найоптимальніших каналів розповсюдження відповідної інформації. Для цього основою виступатиме не лише створення інформаційних ресурсів, а й постійний моніторинг інформаційного простору (включаючи зарубіжні ресурси) із використанням виключно вітчизняних програмних комплексів, його безперервний контент-аналіз з метою пошуку ключових для суспільства тем. А пропаганду доцільно змінювати динамічною та обґрунтованою реакцією на будь-які соціальні та державно-правові значущі матеріали, а також створенням інформаційних приводів, тобто самостійним моделюванням інформаційного потоку.

З точки зору досягнення поставленої мети найоптимальнішим видається більш широке використання соціальних мереж та месенджерів. Це не відміняє та не замінює традиційні засоби розповсюдження інформації, такі як газети, телебачення, радіо і навіть звичні вже офіційні сайти державних органів, установ чи громадських організацій. Натомість це дасть можливість розширити охоплену аудиторію і здійснювати первинну класифікацію отримувачів відповідної інформації завдяки селективним можливостям соціальних мереж та зворотньому зв'язку адресатів інформації з суб'єктами її створення та розповсюдження, що дозволить відслідковувати реакцію на певні матеріали в режимі реального часу. Також для більшої репрезентативності опитувань громадської думки корисним буде дублювання їхнього проведення за допомогою Інтернет-технологій. Нові інформаційні засоби розширюють можливості не лише для розповсюдження інформації, а й для більш широкого обговорення нормативних актів, правових та громадських ініціатив, проєктів, чим держава в особі її органів користується на сучасному етапі надзвичайно неефективно, при тому, що це може стати одним із вагомих інструментів позитивних трансформацій правосвідомості.

Ще однією соціальною підсистемою, яка своєю інтеграцією із правовою системою забезпечує трансформаційні зміни правосвідомості (у позитивний чи негативний бік), можна назвати систему політичну. Від рівня розвитку політики та усієї політичної системи безпосередньо залежить репутація владних еліт в очах громадян, а отже, – впевненість у їхніх рішеннях.

Оскільки політичний курс країни, що реалізується провладною політичною силою, завжди знаходить своє відображення у системі права та сприймається населенням з певним інтелектуальним, емоційним та вольовим навантаженням, політична система також інтегрована з правовою через правосвідомість (за кібернетичним принципом).

Політична система суспільства у політології одними науковцями визнається сукупністю взаємозв'язаних і взаємозалежних політичних інституцій та органі-

зації, за допомогою яких здійснюється завоювання, утвердження і функціонування політичної влади в суспільстві відповідно до досягнутого рівня його політичної культури [225], тобто акцент робиться на суб'єктному складі. Інші ж концентруються на політичних відносинах, визначаючи політичну систему як стійку форму людських відносин, за посередництва якої ухвалюються і втілюються в життя авторитетновладні рішення у конкретному суспільстві [226]. Зазначені підходи жодним чином не виключають, а навпаки, скоріше, доповнюються один одним, бо кожна система є відносно обмеженою та включає усі явища однієї природи, що надає підстави включити до політичної системи: її суб'єктів, політичні відносини, політичні рішення і нормативну основу функціонування та взаємозв'язку перелічених елементів.

Взаємообумовленість права та політики завжди була предметом наукового аналізу, як політологів, так і правників, але зараз питання загострюється через те, що „світ став свідком колосальних політичних процесів. Принципово змінюються політичні системи країн, еволюціонують форми державних структур, демократичні інститути. Модернізуються, утворюються і розпускаються міжнародні регіональні або блокові державні союзи. Настільки тісний взаємозв'язок і навіть взаємопроникнення політики, права, демократії часто дають привід для тверджень про їхню ідентичність, предметно-об'єкту невіддиференційованість” [227]. Між тим, це видається досить сумнівним, оскільки навіть системи, що знаходяться у надтісній взаємозалежності, також мають природну (сутнісну) відмінність, а отже, характерні лише ним ознаки. Навіть функціональна цілеспрямованість даних систем вочевидь є різною. Метою правової системи виступає впорядкування суспільних відносин, тоді як політичної системи – боротьба за владу.

Так, дійсно, право виступає одним з інструментів здійснення політики і водночас нормативною основою її функціонування, в чому зокрема виявляється їхній взаємозв'язок, але кожна з досліджуваних систем зазначеними характеристиками не вичерпується, тому, як і інші підсистеми соціуму, вони частково перетинаються. Це не могло не знайти відображення у спеціальних наукових дослідженнях, де в тому числі підкреслюється органічний зв'язок політичної й правової культури, який відображає процес практичної життєдіяльності людей, включає не тільки духовне, але й практичне освоєння політики й права [102, с. 13]. Їхній низький або високий рівень також є взаємозумовлюючим, тому в країні, де невиконання політичної програми є майже нормою, лобізм великим бізнесом своїх інтересів через зрощування з органами влади процвітає, а політична відповідальність практично відсутня, правова культура є віддзеркаленням політичних процесів. У зв'язку з цим правосвідомість населення формується під впливом усвідомлення значущості для влади лише власних інтересів, які вона переносить на нормативний рівень. Політичні процеси також накладають відбиток на форму-

вання державного апарату, що вже безпосередньо відображається на рівні юридичної практики. Тому можна констатувати вплив політики на усі елементи правової системи, але детальний аналіз дозволяє стверджувати їхню опосередкованість правосвідомістю на кожному етапі. Так, низький рівень правосвідомості законодавця відбивається як на інтересах, які закріплено в НПА, так і на їхній якості; правосвідомість чиновників – на правозастосовчій діяльності (яка є складовою юридичної практики), а негативні форми правосвідомості населення виступають одночасно наслідком низької правової культури та її передумовою. Низький рівень правосвідомості більшої частини населення є першопричиною терпимості до перелічених негативних феноменів у політиці.

Акцентуючи увагу на необхідності балансування правової системи через якісні зміни правосвідомості, необхідно визнати неможливість досягнення якісних змін у цій сфері виключно правовими засобами, без удосконалення політичної системи як такої та механізмів взаємодії правової та політичної систем. У розрізі цього набуває поширення концепція правової політики, яка виступає першоосновою модернізації обох досліджуваних систем.

Тим більше, що „роль правової політики у країнах пострадянського простору, які переживають складний перехідний період, невпинно зростає, що є результатом впливу низки чинників” [228, с. 3]. По-перше, ця політика спрямована на упорядкування правової сфери, яка своїм юридичним інструментарієм здатна оптимізувати економічні, політичні, соціальні, екологічні та інші відносини. Як свідчить практика, ефективність регулювання найбільш складних і важливих суспільних відносин значно зростає, якщо воно здійснюється засобами правової політики, оскільки передбачає цілеспрямовану діяльність на основі науково обґрунтованих механізмів, засобів і принципів із досягнення стратегічних цілей і тактичних завдань держави та суспільства (і навпаки, це максимально виключає спонтанність, непередбачуваність, будь-які відхилення від визначених цілей) [229, с. 6]. Як можна побачити з наведеної тези, вчені визнають та аргументовано доводять надтісний взаємозв’язок усіх підсистем соціальної системи та каталізацію їхнього відтворення лише у комплексі. Тим не менше, система права та правова політика через підтримку їх засобами державного примусу здатні як сприяти розвитку інших суміжних систем, так і суттєво їх гальмувати.

Спираючись на спільний досвід наук правознавства та політології, слід розуміти, що в умовах незалежної України правова політика є сучасним важливим компонентом процесів демократичної трансформації суспільних відносин узагалі та формування і функціонування ефективної правової системи суспільства зокрема. Від правового хаосу політика страждає не менше, ніж право від свавільної політики. Будь-яка розумна політика має бути правовою – у тому сенсі, що призначена відповідати юридичним нормам, незмінно перебувати у правовому полі, відповідати ідеям прав людини [230, с. 18]. За відсутності цього відбувається

синхронне „розхитування” обох систем, що спостерігається на прикладі більшості країн, яким властива система пострадянського права, зокрема й України.

Крім того, можна повністю погодитися з позицією, згідно з якою право в умовах плюралістичного суспільства, багатопартійності, проголошених Конституцією України (ст. 15) [231], має бути повністю позбавлене безпосереднього домінуючого впливу політики однієї чи кількох партій. Воно має набути природних онтологічних властивостей, відновити свою природу як феномен, набагато ближчий до моралі, економіки, соціальних відносин, ніж до політики, яка своїм впливом на право не має спотворювати сутність, першооснову правового регулювання суспільних відносин [232, с. 56]. Наведене дозволяє стверджувати, що зазначені аспекти в повній мірі відображають співвідношення права та політики в нашій країні та є першоджерелом несприйняття більшою частиною населення права як реального інструменту забезпечення та захисту прав і законних інтересів особи. Воно здебільшого є ситуативним, кон’юнктурним, не відображаючи загальнолюдські цінності та(або) не надаючи реальних гарантій їхнього досягнення, що лише поглиблює кризу в політичній та правовій системах України.

Натомість можна повністю підтримати думку О. В. Петришина, згідно з якою правова політика повинна бути орієнтована на „сприяння підвищенню рівня правосвідомості і правової культури особистості, посадових осіб державних органів і суспільства загалом, подолання правового нігілізму й інших проявів деформації правової свідомості” [233, с. 31], причому варто усвідомлювати можливість досягнення цього лише комплексно: правовими та організаційними засобами.

На основі аналізу широкої бази наукових досліджень очевидним стає часткове співпадіння політичної та правової системи одна з одною та з іншими підсистемами соціуму, але водночас наявність ознак, характерних лише певній системі. Також знайшла підтримку і розвиток теза про доцільність лише синхронної модернізації політико-правових явищ, що повинно відбиватись на рівні правової політики, яка, у свою чергу, виступає передумовою властивого їй ступеня правосвідомості населення. Правосвідомість же за кібернетичним принципом ідентифікується в якості інтегративного елементу не лише правової реальності, а й усіх соціальних підсистем з останньою.

Усі політичні зрушення (сприятливі або ні), будучи опосередкованими правосвідомістю, призводять до її трансформацій, а через неї знаходять відображення у всіх правових феноменах, причому зворотній зв’язок також має місце. Зазначене наводить на думку, що підвищення рівня правосвідомості виключно правовими засобами видається обмеженим саме через її інтегративні властивості. Очевидним, виходячи з цього, є висновок про ефективність позитивних трансформацій правосвідомості лише на основі залучення власне юридичних, політичних, економічних, інформаційних, організаційних та загальносоціальних механізмів.

1.5. Реформування правової системи суспільства через трансформації правосвідомості: еволюційний та революційний шлях

Реформування правової системи є нагальною потребою сучасного українського суспільства, що вимагає комплексних, конструктивних змін. Кожна держава, котрій вдалося здійснити подібні трансформації, зіткнулася з власними викликами та обрала власний шлях втілення реформ. Але жодній із них не вдалося уникнути необхідності переосмислення самого ставлення до права та відображення цього у суспільній свідомості. Слід зазначити, що зміни можуть відбуватися як поступово, так і експоненціально, причому кожний підхід по-різному впливає на правосвідомість людей. Тому є сенс дослідити переваги та недоліки кожного шляху з формуванням висновку про оптимальний шлях для України.

Перш ніж перейти власне до характерних особливостей правосвідомості, сформованої тим чи іншим способом у відповідних умовах, зупинімося на практично-доктринальній суттєвості цього питання у площині нагальної потреби удосконалення правової системи. Системна криза у суспільстві, зубожіння населення, внутрішні та зовнішні виклики не можуть не позначатися на сприйнятті громадянами державно-правових інституцій, оскільки право, зрештою, ментально є відображенням усієї сукупності соціальних процесів. А будучи недосконалим, власне як і уся соціальна система, підриває віру в нього на всіх рівнях соціуму. Внаслідок цього правосвідомість як інтегративна категорія відчуває вплив одночасно необмеженої кількості юридичних та неюридичних феноменів, що зумовлює її коливання в певний проміжок часу.

Кінцевою ж метою дослідження є виявлення механізмів стабілізації правової реальності через правосвідомість, що видається можливим виключно на основі знаходження найбільш значущих чинників і для стабільності самої свідомості у сфері права. Стійкість зміни форм правосвідомості можна визначити в якості відправної точки усіх позитивних суспільних перетворень, у тому числі у всій поліаспектності правових явищ.

Тим часом інтегративність соціальних підсистем через правосвідомість дозволяє підтримати тезу про відсутність у права власної історії, внаслідок чого воно проявляється в загальних закономірностях розвитку даного суспільства, вписується в контекст цих закономірностей [234, с. 33]. Причому, моральність, справедливість і законність є взаємозалежними і взаємодіючими категоріями, взаємовплив яких забезпечує формування єдиного морально-правового механізму регулювання поведінки людей у суспільстві [235, с. 4], тобто оцінка сталого розвитку правосвідомості або гальмування цього процесу втрачає сенс при переході на аналіз виключно власно-правових феноменів. Із зазначеної позиції стан правової свідомості підлягає лише констатації, жодним чином не охоплюючи

всіх причин, наслідків та методів корекції, оскільки абсолютна більшість із них знаходиться в іншій площині.

Гене́за право́вої систе́ми (реальності) стає можливою через взаємодію всіх її компонентів, опосередкованих правосвідомістю. Разом із тим, „оскільки право визначається у контексті національних систем, воно більш глибоко пов'язане з культурою, ніж інші елементи соціальної структури” [236, с. 103], а отже, розкривати його динаміку доцільно у зв'язку із загальними соціальними процесами, не обмежуючись тільки юридичною матрицею.

У зв'язку з вищезазначеним, не видається можливим ігнорувати тенденції розвитку суспільства, кризові явища в ньому та різкі коливання його стану, спричинені революціями. Тим більше, що „правосвідомість є одним з найбільш консервативних елементів правої системи, вона дуже хворобливо розлучається із узвичасними уявленнями про правову реальність” [28, с. 95], а радикальні зміни у соціумі завжди тягнуть за собою коливання правосвідомості зі знаком „плюс” чи „мінус”. Це наштовхує на необхідність висвітлення різних шляхів формування правосвідомості: від поступового (еволюційного) до експоненціального (революційного), – з аргументацією сильних та слабких сторін кожного з них, а також їх здатність до усталення позитивних форм правосвідомості з глибоким укоріненням в усіх проявах юридичного характеру.

І недарма науковцями-правниками визнається, що право, як засіб соціальної організації життя держави набуває в перехідних суспільствах надзвичайно важливого значення. Залежно від характеру вибору суспільством природи права багато в чому визначається й уся його подальша доля [237, с. 9–10]. У тому числі, чи стане воно нормативним уособленням інтересів та прагнень, які виступили спонукальною силою революційних перетворень, або стане предметом розчарувань та руйнації ідеалів, що неминуче викарбується у свідомості людей.

Зазначене є актуальним для України в розрізі того, що наша країна з моменту набуття нею незалежності знаходиться в стані майже перманентної кризи, що стає очевидним при зверненні до масиву наукових публікацій з юриспруденції, економіки, політології, соціології, психології, державного управління тощо протягом усього цього періоду. Усі автори в тій чи іншій мірі роблять наголос на кризових тенденціях у суспільстві та правовій системі. Органічні ж кризові чинники в праві – це ті, що своїм корінням проникають в інші явища (моральність, економіку, соціальну сферу) [238, с. 19], а вони, у свою чергу, здатні спровокувати революційний рух у державі.

Аналізуючи кризові явища, М. І. Лапін доходить висновку, що криза (або у крайньому її прояві революція) є гострою формою руху – через дезінтеграцію та конфлікт – до іншого стану суспільства [239, с. 18]. При цьому, А. Г. Здравомислов, підтримуючи тезу Пгіріма Сорокіна, пише, що „безпосередньою передумо-

вою будь-якої революції завжди було збільшення пригнічення базових інстинктів більшості населення, а також неможливість навіть мінімально їх задовольнити” [240, с. 14], що в нашій країні актуалізується з кожним роком все гостріше. Авторі також наголошують на існуванні психологічної проблеми українського суспільства – відсутності у ньому солідарності, його „атомізованості” на окремих індивідів, які в більшості своїй переймаються проблемами власного виживання [241, с. 9]. Але це в значній мірі виявляється похідним від вищеназваної причини. Зважаючи на нагромадження та перманентне поглиблення кризових процесів у всіх галузях життєдіяльності, постійні тенденції до збідніння населення, Україна весь цей час балансує на межі революційного стану, підтвердженням чого можна назвати пережиті нашою країною за часів незалежності дві революції. Які ж наслідки у плані трансформацій правосвідомості та правової реальності вони спричинили, і чи є прогнозна ситуація в цьому аспекті стабільно позитивною, – відповідь на ці питання полягає у площині порівняльного аналізу окремих революційних подій та їхнього взаємозв’язку із видозмінами правосвідомості як катализатора модифікацій правової системи.

Звернення до механізмів формування правової свідомості не втрачає свого значення у будь-який час, але „найгостріше та з найбільшим ступенем актуальності проблематика дослідження правосвідомості, а також засобів впливу на неї постає тоді, коли держава, та й суспільство, проходять процес формального і змістовного оновлення тих фундаментальних принципів і норм, якими врегульовуються суспільні відносини” [242, с. 10], а отже, як стверджує В. Л. Толстенко, кардинальні та різкі зміни в суспільстві йдуть на користь регулятивній основі суспільних відносин, що відображається і на правосвідомості.

У перехідний період розвитку українського суспільства, – доводиться у дисертаційній роботі М. М. Цимбалюка, – правосвідомість є правовим мисленням, компонентом демократичної, правової і загальної культури людства, що має для країни доленосний характер, допомагає визначитись у стратегії її розвитку; це засіб, за допомогою якого здійснюється взаємодія людини із законом, правом, державою, а через них – з економікою, політикою, культурою, побутом тощо [87, с. 8]. Іншої позиції дотримується В. Ю. Швачка, стверджуючи, що „у ситуації політичної, економічної, соціальної і правової кризи особі тяжко адаптуватись до нових реалій, розібратись у боротьбі інтересів, що призводить до зміни її системи цінностей і норм поведінки. Зниження рівня життя, контрастний розподіл матеріальних благ, криза влади, порушення соціального порядку, нормального функціонування суспільства призводить до зниження рівня правової свідомості і правової культури особи” [243, с. 12].

Згідно з науковою позицією О. Скакун, під час революційних процесів та кризових ситуацій змінюються моделі правової поведінки та стереотипи право-

свідомості. Значну роль у цьому відіграє моральна та політична правосвідомість. Саме на їх основі розпочинається формування правосвідомості та відбувається її еволюція. Відповідно, у міру визрівання системної суспільної кризи правосвідомість у цілому здатна випереджати трансформацію правової системи. Однак вона втрачає таку здатність, коли правову реальність охоплюють системні протиріччя. Внаслідок цього правосвідомість, яка формується разом із політичними та іншими протиріччями та коливаннями, відстає у своєму русі – у нестабільній обстановці вона набуває нерівномірний характер розвитку [28, с. 93–95]. Це твердження видається абсолютно обґрунтованим при зверненні у дослідженні до методу спостереження за динамікою руху правосвідомості під час революцій, які відбувались на території незалежної України. Кожна з них проходила під гаслами демократизації, лібералізації, євроінтеграції та економічного зростання, що супроводжувалось стрімким підвищенням рівня правосвідомості громадян та їхньої національної самосвідомості. Проте з інтервалом усього у два-три роки (що складає короткий економічний цикл) ці настрої частково чи повністю згасали, а їх місце займали відчуття зневіри, скепсису та індиферентності, що повністю нівелювало революційні надбання та спричиняло поглиблення кризових явищ, так і не знайшовши у підсумку відображення на рівні інших елементів правової системи. Виходячи із зазначеного, правосвідомість під час революційних змін набуває властивості експоненціального зростання, що піднімає її над фактичним станом інших явищ правової системи і навіть над реаліями суміжних соціальних підсистем, але вона здатна до такого ж хаотичного зниження з ускладненим поверненням навіть на дореволюційні позиції.

Для аналізу доцільності та корисності подібних соціальних катаклізмів у площині розвитку правосвідомості та інших юридичних феноменів раціональним видається звернення до досвіду трансформацій у сфері права, що відбулись внаслідок окремих революцій. Так, І. В. Павловська, аналізуючи правову реальність під час Жовтневої революції 1917 року, зазначає, що „під метою революційної законності розумілось насамперед укріплення нової радянської влади. І хоча декларувалась необхідність точного дотримання радянського законодавства, проте одночасно встановлювалась можливість обійти необхідність дотримання закону, що, тим не менше, підпадало під поняття революційної законності [244, с. 50], що вже саме по собі викривлює ідею верховенства права та закону, обов'язковість дотримання правових приписів усіма особами у будь-якій ситуації.

До того ж, говорячи про радянське законодавство, яке існувало на той період, варто зазначити, що в перші роки радянської влади воно було фрагментарним і не охоплювало всі суспільні відносини, котрі потребували правового регулювання [245, с. 18]. Дореволюційні ж нормативні акти були фактично повністю відкинута новою владою [244, с. 50]. Тобто революційні зміни у правовій системі,

рівно як і в інших системах соціуму, здебільшого пов'язані з докорінним руйнуванням попередніх напрацювань, запереченням їхньої цінності, намаганням дискредитувати персоналії, процеси, правила тощо, які певним чином стосуються скинутого ладу, незалежно від їх реальних властивостей. Для свідомості людини такі процеси завжди характеризуються стресовістю, невизначеністю, тому і правосвідомість під час революційних перетворень змінюється неспрямовано та стихійно, що вже містить у собі небезпеку через свою непередбачуваність. Другий аспект, який стосується „революційної” правосвідомості, – це можливість її значного підвищення, укріплення, але внаслідок все ж тієї нестабільності вона здатна так само різко змінюватись на нігілістичне чи індиферентне ставлення до права, або орієнтацію на просте виконання правових приписів, якщо задекларовані революційні зміни не будуть втілюватись у практику. Причому перетворення повинні бути реальними, а не формальними. Ю. П. Єрьюменко справедливо підкреслює, що принцип законності тією чи іншою мірою було закріплено у всіх радянських конституціях [246, с. 46], але необхідно усвідомлювати, що у нього вкладалось насправді.

Н. Г. Александров сформулював визначення законності у широкому та у вузькому значенні. В широкому аспекті, – за його думкою, – соціалістична законність являє собою принцип поведінки, котру вимагає держава від усіх громадян, посадових осіб, установ, організацій. У вузькому ж аспекті, соціалістична законність виступає принципом діяльності соціалістичного радянського апарату [247, с. 105], але, виходячи з будь-якого аспекту цієї категорії, очевидним стає її егатичний зміст, абсолютне домінування держави над суспільством, а індивіду при цьому відводиться роль виключно „виконувача” приписів, не заглиблюючись в їх усвідомлення. Підтвердження знаходить думка про те, що у буденній правосвідомості за часів СРСР закон асоціювався або з деклараціями, або з покаранням [248, с. 9]. Звідси випливає викривлення під час революційних трансформацій 1917 року базових правових категорій та вкладання в них змісту, вигідного політичній верхівці. Соціальна рефлексія на подібні процеси полягатиме і у викривленні самої правосвідомості, відбиття в ній спотворених правових цінностей, за одночасної наявності високої мотивації на виконання закону.

Навіть якщо потреби соціально-правових змін є об'єктивними та нагальними, для їх реалізації може знадобитися тривалий шлях та величезні втрати. Прикладом цього може служити історія Франції, яка на сучасному етапі є взірцем демократичної та соціальної держави. Тим не менше, для цього знадобилося чотири криваві Французькі революції XVII–XVIII століть, а також події 1968 року, які призвели до корінних та остаточних перетворень у суспільстві. І правосвідомість зазнала суттєвих коливань для того, щоб у підсумку закріпитися у вигляді стійкої усвідомленої правової активності.

Новітня історія знає й інші приклади, такі як „Революція троянд” у 2003 році в Грузії. На хвилі революційної правосвідомості керівництву країни вдалося реалізувати те, що називають „грузинським дивом”. Усього за п’ять років Грузія піднялась у рейтингу Doing Business більше ніж на 80 пунктів, знаходячись на 20-му місці рейтингу станом на 2017 рік [249], випередивши за цим показником Італію, Іспанію, Чехію, Угорщину, Словаччину, Грецію та інші країни. При цьому рівень довіри до поліції за ці ж п’ять років зріс з приблизно 3 % до більше ніж 70 %, перевищивши рівень довіри до церкви, який традиційно є дуже високим у цій країні. Це стало наслідком глибоких структурних реформ та докорінних змін усіх державно-правових інституцій, надавши нового витку правосвідомості громадян. Таким чином, стале зростання правосвідомості під час докорінних змін у суспільстві має місце лише у разі наявності в політичних еліт волі до реальних та стрімких реформ, рушійною силою яких стає стихійна правосвідомість, яка виявить тенденцію до усталення тільки внаслідок свого втілення на емпіричному рівні.

Тим не менше, навіть за наявності в результаті позитивного ефекту у вигляді повноцінного реформування правової системи, вади описаного шляху формування правосвідомості є очевидними, передусім через невизначеність кінцевого стану правової реальності. Елемент непередбачуваності зводить нанівець будь-яку позитивну оцінку революційного шляху, оскільки він завжди пов’язаний із невинуватими ризиками з точки зору усіх сторін соціального буття. Беручи це до уваги, найкращим варіантом переходу правосвідомості на новий рівень все ж є шлях еволюційний, що знаходить вираз у поступальних процесах правової соціалізації особи.

Людина як істота соціальна потребує включення до соціальної системи суспільства. Цей процес відбувається поетапно з моменту народження та має назву соціалізації особи. Але, паралельно із системою соціальною, для функціонування в соціумі людина потребує включення до інших його підсистем, у тому числі і до правової. Тому справедливим видається твердження С. В. Ізосимова та С. В. Денисова про те, що „право може регулювати поведінку лише соціалізованої особи, яка усвідомлює себе членом суспільства, уявляє свої права та обов’язки стосовно всього суспільства, мікрооточення, окремих громадян. І насамкінець, право як регулятор суспільних відносин має зі свого боку значну „соціалізуючу” силу, виступає як виключно ефективний засіб соціалізації особистості” [250, с. 871]. Правовою соціалізацією обумовлено сприйняття та оцінка особою не лише загальносоціальних установок, а й правил поведінки, процесів, явищ, що мають юридичний зміст. І якщо усі соціальні чинники пропускаються через свідомість особи, та її частина, яка відповідає за формування моделей правової поведінки, носить назву правосвідомості. Тобто будь-які процеси, пов’язані із функціону-

ванням особи у сфері права, тим чи іншим чином відбиваються у її правосвідомості, формують, змінюють її, а рівень правосвідомості, у свою чергу, безпосередньо впливає на поведінку особи у сфері права. Саме тому важливим завданням юридичної науки та практики можна назвати виявлення взаємозв'язку між правосвідомістю людини та її правовою соціалізацією з подальшим формуванням моделей усвідомленої правомірної та соціально активної поведінки, яка базується на поважному сприйнятті права, і формує базис для еволюціонування правової системи.

Всеохоплююча проблематика правосвідомості завжди була і залишається предметом уваги численних вчених-правників, оскільки, на думку М. М. Цимбалюка, саме через неї проявляється ставлення людей до права і правової дійсності: правові знання, правові почуття, правові переконання [87, с. 8]. Правосвідомість як складний та всеохоплюючий інститут пронизує та поєднує в єдине ціле всі елементи правової системи, а правову систему, у свою чергу, із системою соціальною.

Як абсолютно справедливо зазначає В. В. Самохвалов, моральність, справедливість і законність є взаємозалежними і взаємодіючими категоріями, взаємовплив яких забезпечує формування єдиного морально-правового механізму регулювання поведінки людей у суспільстві [235, с. 4], причому ефективна дія зазначеного механізму забезпечується первинним адекватним сприйняттям систем соціальних регуляторів поведінки, співставленням їх із подальшою оцінкою як справедливих або несправедливих, корисних чи некорисних для конкретної людини. Так, правові приписи у свідомості особи з найбільшою вірогідністю співставляються з універсальними нормами моралі, крім того відбувається внутрішня критика норми відповідно до відчуття суб'єктивної справедливості. Тобто будь-яка правова норма до того, як вона стане мотиваційним імперативом, проходить через свідомість особи та певним чином впливає на неї. І якщо внутрішня суб'єктивна оцінка припису співпадає із оцінкою інших індивідів, правосвідомість піднімається на інший рівень. У науковій літературі з цього приводу робиться наголос на існуванні індивідуальної та колективної правосвідомості. Але можна погодитись із твердженням М. М. Цимбалюка, що „у кількісному відношенні коректніше здійснювати поділ правосвідомості на індивідуальну, групову та суспільну (у плані категоріального відношення „одиничне–особливе–загальне”), де поняття „суспільна правосвідомість” виражає той „результуючий вектор” ідей, настроїв, оцінок та інших видів осмисленого відношення до нормативно-інституційного регулювання відносин у певному суспільно-культурному універсумі” [37, с. 16].

Як стверджується, на правову свідомість впливають правове виховання, правове самовиховання, правове перевиховання, правова соціалізація, вплив соціального середовища, процес активної участі громадян у розбудові громадян-

ського суспільства [87, с. 8]. Як можна побачити, перелічені явища розглядаються як однопорядкові чинники формування правосвідомості. Тим не менше, можна стверджувати, що співвідношення та обопільний вплив цих категорій є дещо складнішим. Вплив соціального середовища, правове виховання, правове самовиховання, правове перевиховання дійсно виступають передумовами формування та розвитку правосвідомості особи. А от правова соціалізація може бути як причиною, так і наслідком розвитку та трансформацій правосвідомості. Що ж до активної участі громадян у розбудові громадянського суспільства, то такий процес можна назвати безпосереднім наслідком високого рівня правосвідомості та, відповідно, поглибленої правової соціалізації.

Соціалізація являє собою складний та багатоаспектний процес, що обумовило наявність у науковій літературі великої кількості підходів до цього поняття. Так, І. С. Кон визначає соціалізацію як засвоєння індивідом соціального досвіду, в процесі чого створюється конкретна особистість, тобто засвоєння суб'єктом соціальних ролей та елементів культури (схоже визначення дає Л. М. Мігрохін) [251, с. 22; 252, с. 27]. Також у науковій літературі обстоюється думка, що соціалізація є процесом, у результаті якого відбуваються перетворення і зміни в самому індивіді, його перехід на новий, якісний рівень розвитку [253, с. 15]. За словами А. М. Яковлева, соціалізація є засвоєнням ідей, уявлень, переконань, поглядів, схильностей та інших елементів сучасної для індивіда культури, що визначає зміст діяльності людини, яка здійснюється в ході її взаємодії з оточуючими людьми [254, с. 77].

М. І. Єнікеев під процесом правової соціалізації розуміє включення до ціннісно-нормативної системи особистості цінностей, що охороняються правом; оволодіння особи правомірними способами поведінки, формування в неї почуття соціальної відповідальності та солідарності з правом [255]. О. С. Дьоміна при цьому наголошує, що „з одного боку, соціалізація – це засвоєння системи соціальних норм, цінностей, елементів культури й вироблення на цій основі настанов, ціннісних орієнтацій, соціальних потреб, а з іншого боку – реальне включення індивіда в громадське життя, процес наділення людей соціальними властивостями. Це процес постійної модифікації людської поведінки, навчання і засвоєння соціального досвіду” [102, с. 17]. Отже, правова соціалізація виявляється не лише у правовиконавчій поведінці, як стверджують окремі науковці, а скоріше, правовиконавча поведінка стає первинним та найбільш елементарним етапом правової соціалізації.

Як зазначає Т. О. Радченко, правова соціалізація особи не закінчується школою [256, с. 77]. І це так, але правильним є й інше: правова соціалізація починається задовго до шкільного виховання і включає в себе засвоєння особою найпростіших правових приписів, навіть не усвідомлюючи їхньої юридичної природи.

Тому „встановлення вікових меж основних стадій процесу правової соціалізації особи, як правило, є похідним від основних етапів соціалізації взагалі, і пов’язується з віковими етапами розвитку особи” [243, с. 11]. Основними ж інститутами соціалізації виступають: родина, школа, колективи, громадські організації, державні органи [102, с. 18]. Зважаючи на перелічені інститути соціалізації, можна з упевненістю констатувати, що процес правової соціалізації особи найчастіше відбувається нерівномірно і обумовлений позитивним впливом на свідомість особи найбільш значимих для неї інститутів правової соціалізації. Вплив таких чинників протягом життя людини може перериватися (наприклад, на час відбуття кримінального покарання, пов’язаного з позбавленням волі), послаблюватися, або можуть змінюватися найбільш значимі для особи інститути соціалізації.

У цій площині полягає основна відмінність правосвідомості від правової соціалізації особи. Правова соціалізація завжди характеризується позитивними тенденціями: формуванням правовиконавчої поведінки на своєму найнижчому рівні, і критичною оцінкою правових приписів, активною свідомою участю у державно-правових процесах (тобто включення особи до процесів формування й розвитку громадянського суспільства) – на найвищому.

Правосвідомість же може в рівній мірі йти як зі знаком „плюс”, так і „мінус”: від правової активності, як найбільш усвідомленої, дієвої та ціннісно орієнтованої поведінки у сфері права, до правового нігілізму (повного заперечення цінності та значення права як соціального інституту та регулятора суспільних відносин). У проміжках між цими крайніми точками можна виявити інші форми та деформації правосвідомості [257, с. 27–31].

Тому активне включення особи у правове життя суспільства цілком закономірно тягне позитивні трансформації у її правосвідомості, тобто у цьому випадку правову соціалізацію можна розцінити як чинник, що обумовлює формування правосвідомості. Тим не менше, цілком природними здаються випадки поступового зміщення ціннісних орієнтирів особистості у сфері права (що відбуваються під впливом невизначеної кількості суб’єктивних та об’єктивних чинників), і лише внаслідок цього змінюються поведінкові установки.

Таким чином, для ефективної правової соціалізації особи доцільно у повній мірі використовувати можливості всіх соціальних інститутів з орієнтацією на початкову дошкільну та шкільну правову соціалізацію, ширше використовуючи можливості сім’ї та школи, і лише закріплюючи, підсилюючи та удосконалюючи позитивні правові установки на більш пізніх етапах. У зв’язку з цим слід перенести акцент із правової освіти на загальне правове виховання особи, залучаючи молодь до пізнання та оцінки права як такого ще до свідомого сприйняття особою правових норм.

Можна зробити висновок, що правова соціалізація особи виступає частиною загального процесу соціалізації, що виражається у сприйнятті, усвідомленні та критичному аналізі правових явищ реальної дійсності. Усі стадії соціалізації особи відбуваються через її правосвідомість та являють собою послідовне пізнання правових явищ (правових норм, правовідносин, юридичної відповідальності та інших), формулювання їхньої цінності для себе особисто та для організації суспільного життя в цілому, а також їхню оцінку з позицій як фактичного стану, так і можливості впливу на розвиток, що й виражається в еволюції правових феноменів.

Правова соціалізація особи відбувається нерівномірно і, в ідеалі, її основи формуються у дошкільному та шкільному віці через механізми правового виховання, але процеси правової соціалізації можуть „запускатися” і пізніше, якщо соціальне середовище особи не сприяло засвоєнню правових настанов. Процес правової соціалізації може й перериватися за наявності певних особистих та загальносоціальних передумов. Так, кризові процеси в економічній, політичній, правовій системах неминуче призводять до зниження рівня правової соціалізації особи, тобто і правосвідомості. Причому залучення особи до правової соціалізації полягає в паралельному вирішенні вищезазначених проблем та цілеспрямованих позитивних трансформаціях її правосвідомості. Правильною є і зворотня теза: підвищення рівня правової соціалізації особи завжди відіграє роль підґрунтя для формування усвідомленої правової активності особи як найбільш досконалої та бажаної форми правосвідомості, на підставі якої закономірно відбувається еволюція усього компонентного складу правової системи.

Висновки до розділу 1

1. Обґрунтовано факт відсутності буття правосвідомості як такої, натомість виявлено її онтологічність лише стосовно інших правових явищ чи категорій та розвитку паралельно із ними. Тому для результативної оцінки місця та ролі правосвідомості у доктринально-функціональній моделі правової системи слід визнати її динамічний характер, схильність до розвитку або інволюції разом з іншими складовими правової дійсності. Для конкретизації бачення хотілося б додати складність відслідковування руху правосвідомості виключно у горизонтальному чи вертикальному напрямі, оскільки горизонтальні зв'язки будуть властиві правосвідомості під час циклічного та безперервного сприйняття інших елементів правової реальності, але елемент вертикальності з'являється тоді, коли через правосвідомість відбувається взаємозв'язок із системою більш високого порядку (а саме, соціальною), або коли різні чи відносно різні прояви характеризують різні рівні правосвідомості (соціальний, груповий, індивідуальний). А отже, принци-

пово неправильно говорити про „відсутність правосвідомості в населення” чи „формування правосвідомості”, оскільки вона завжди виступає невід’ємним, відносно незалежним елементом будь-якої правової системи та інтегрує її в єдине ціле, тобто властива кожному індивіду, групам індивідів чи суспільству в цілому. Саме в цьому контексті помилкою буде і використання терміна „формування правосвідомості”, адже її існування можливо у різних формах, в тому числі й різко негативних, а кінцевою метою на шляху вдосконалення функціонування правової системи через правосвідомість є не формування правосвідомості як такої, а утвердження її позитивних форм, або, іншими словами, підвищення рівня правосвідомості.

2. Для достовірності окреслення місця та ролі правосвідомості у правовій системі видається необхідним визнання не лише її діалектичного характеру, а й інтегративних властивостей, інакше кажучи, інтегративне праворозуміння актуалізується не саме по собі, а через правосвідомість. Обґрунтовано, що поряд із традиційно виділяемими складовими правової системи (система права, правова ідеологія та юридична практика), функціонує відносно самостійний елемент правової реальності – правосвідомість, який не можна у повному обсязі включити до будь-якого з перелічених базових елементів через постійний вихід правосвідомості за їхні межі. Таким же чином не видається можливим повноцінне виділення досліджуваної категорії в окремий компонент, оскільки у будь-який момент часу через правосвідомість забезпечується уся множина зв’язків, які відбуваються всередині системи права. Тому можна констатувати існування правосвідомості як розумово-психологічної категорії, в якості відносно незалежного елемента правової системи, що забезпечує її інтегративно-синергетичні властивості та відображає сукупність знань, уявлень та емоцій стосовно фактичного і бажаного стану правових феноменів.

3. Синергетика правової системи виявляється у її самоузгодженні, саморозвитку, які відбуваються за рахунок безперервної взаємодії правової ідеології, системи права та юридичної практики. Але зазначений взаємозв’язок виникає не сам по собі. Логічно передбачити певні пов’язуючі ланки, що відіграють роль „провідника”, забезпечуючи взаємопроникнення та взаємовплив усіх елементів правової системи. І однією з таких ланок виступає правосвідомість, яка формує можливість утвердження концептуальних підходів до права, втілення їх у самій сутності правових приписів із наступним відбиттям форми і змісту цих приписів на фактичній поведінці особи. Синергетичну роль правосвідомості у правовій системі держави легко прослідкувати, заглибившись в онтологічні та функціональні особливості всіх її уявних компонентів. Оскільки правова норма без її відбиття у свідомості особи залишиться лише словами на папері, а відповідно, не виконуватиме свого регулятивного призначення. І лише будучи сприйнятим

особою, цей припис створює внутрішній імператив, який може суттєво варіюватися залежно від позитивного чи негативного його сприйняття, що у кінцевому результаті втілюється у фактичній правовій поведінці особи. З наведеного очевидним стає висновок про фундаментальну роль правосвідомості у правовій системі будь-якої країни. Правосвідомість виступає у вигляді пов'язуючої ланки, що збалансовує роботу елементів правової системи, забезпечує її самокерованість, передає зміни у кожному компоненті правової системи на наступний рівень. Таким чином, визнаючи синергетичність правової системи, як відкритої та нелінійної, і розкривши роль у ній правосвідомості, можна акцентувати увагу на праксеологічному аспекті цього дослідження завдяки виявленню інтегративно-синергетичної ролі правосвідомості.

4. Кореляція інших підсистем соціуму із правовою відбувається через процес сприйняття їхніх явищ особою, оцінки як таких, що потребують юридичної реакції, втілення правотворцем (через призму його розуміння соціальних потреб) у вигляді правових приписів та повернення у суспільство вже у вигляді правового регулювання. Відтак, правосвідомість відіграє вирішальну (інтегративну) роль і у процесі взаємодії права з неюридичним середовищем. Як було зазначено вище, правосвідомість виступає з'єднуючою ланкою усередині правової системи, між її структурними елементами: система права, правова ідеологія та юридична практика, – у чому виражається її синергетичний аспект (тобто через правосвідомість здійснюється саморегуляція, внутрішнє узгодження правової системи). Кібернетичний же аспект правосвідомості полягає у взаємозв'язку за її допомогою інших соціальних підсистем з правовою. Тобто через окремі точки впливу здійснюється зовнішнє керування тією чи іншою системою, а отже, правосвідомість забезпечує їхній зворотний зв'язок.

5. Домінування певної форми правосвідомості у суспільстві, з одного боку, є віддзеркаленням стану всієї правової реальності конкретної держави (тобто, з точки зору детермінізму, вона виступає наслідком), а з іншого, – вона у той же час є причиною подальших позитивних або негативних трансформацій усіх компонентів правової системи, що відбуваються циклічно та безперервно.

6. Реформування правової системи, використовуючи інтегративний потенціал правосвідомості, повинно відбуватись синхронно: слід оптимізувати компонентний склад правової системи, що поступово проникатиме у індивідуальну та суспільну правосвідомість, трансформуючи її. Не слід уникати і прямого впливу на правосвідомість, змінюючи її, для наступного відображення таких трансформацій в інших елементах правової реальності.

7. З точки зору класифікації форм правосвідомості правова активність являє собою її найвищу форму, пов'язану із знанням права, розумінням його настанов, позитивним ставленням до права як соціального регулятора, сумлінним дотри-

манням приписів, що у підсумку виявляється у правовій культурі та досягненні стану правопорядку в суспільстві. Але очевидно, що розуміння права, слідування йому і навіть стан правопорядку можуть досягатися різними засобами із формуванням в індивідів різних мотивів. Іншими словами, правова активність також потребує своєї диференціації з огляду на механізм формування правомірної поведінки та методи досягнення правопорядку. На підставі зазначеного, правову активність вперше класифіковано на: усвідомлену, акцептовану та звичаєву, – з визначенням специфіки кожного рівня у детермінації трансформацій правової реальності. Підсумовуючи, зупинімося на тому, що будь-який рівень (форма) правової активності все одно в більшій чи меншій мірі характеризують позитивний стан правосвідомості та через неї – стабільність правової реальності взагалі. Проте її розвиток може суттєво гальмуватися у разі домінування в суспільстві акцептованої або звичаєвої правової активності, яким не властиві часті та стрімкі зміни правових явищ. Навпаки, відбувається певна „консервація” юридичних феноменів.

8. Уточнено класифікацію деформацій правосвідомості, до якої віднесено: правовий ідеалізм (фетишизм), правовий інфантілізм, правовий конформізм, правову індиферентність, правовий прагматизм (інструменталізм), переродження правосвідомості, правовий нігілізм. Розкрито вплив деформованої правосвідомості на компонентний склад правової системи. Найнебезпечнішими деформаціями правової свідомості визнаються її переродження та правовий нігілізм. Феномен переродження правосвідомості, хоча і є недостатньо висвітленим у наукових публікаціях, у той же час, належить до найскладніших та найбільш неприйнятних його проявів. Мова йде не про заперечення цінності права, а про абсолютне, сутнісне його спотворення, викривлення, інколи підведення під це досить детальної аргументації, але насправді підкорення ідеї права виключно своїм (у тому числі злочинним) інтересам та мотивам. Може навіть вибудовуватись власна „теорія” соціальної справедливості та корисності, відмінна від загального розуміння. Масове переродження правосвідомості спостерігається у злочинній субкультурі, являючи собою вкрай негативну форму тіньового права. Але слід визнати, що перероджена правосвідомість насправді не виражає масове явище, і в абсолютній більшості випадків стосується окремої особистості, внаслідок чого правовий нігілізм, який може охоплювати великі групи і навіть належати до значної частини суспільства певної країни, видається не менш небезпечним.

9. Шляхи підвищення рівня правосвідомості та переведення її деформацій у позитивні форми класифіковано на: 1) власнеюридичні; 2) загальносоціальні; 3) економічні; 4) інформаційні; 5) організаційні.

10. Важливо розуміти, що наскільки б розгорнутим не був перелік причин деформацій правосвідомості, ключовий момент полягає у породженні та підсиленні ними одна одної, оскільки правосвідомість на всіх рівнях виступає в ролі каталізатора цього процесу. Але це є правильним і для позитивних трансформацій правової системи, що можна прослідкувати на прикладі більшості розвинених європейських країн. Якісні зрушення у будь-якому компоненті кожної з частин правової системи, відбиваючись у правосвідомості, передаються на наступні етапи, які є не постійними, а варіативними.

11. Виявлено співвідношення правосвідомості з правовою культурою. Причому правова культура характеризує практичну сферу, а отже, її можна визначити у якості зовнішнього прояву позитивних форм правосвідомості. У правовій культурі зосереджуються усі надбання, досягнуті за допомогою підвищення рівня правосвідомості. Таким чином, співвідношення правосвідомості та правової культури полягає, по-перше, у тому, що правосвідомість опосередковує розумово-психологічний рівень, а культура – емпіричний. По-друге, правосвідомість може включати, в тому числі, різко негативні судження про право та його інститути, а правова культура характеризує втілення у правову реальність усього прогресивного, що виникає в результаті трансформацій правосвідомості.

12. Визначено, що у широкому сенсі правова активність включається до правової культури, у вузькому ж – до позитивних форм правосвідомості. Тому правова культура з теоретичної точки зору повинна протиставлятися не правовому нігілізму, а деформаціям правосвідомості у їхній сукупності, оскільки кожна з негативних форм правової свідомості в тій чи іншій мірі містить у собі небезпеку для динамічного розвитку суспільства.

13. У структурі правової психології обґрунтовано наявність не лише правосвідомості, а й правової підсвідомості, оскільки для дії у сфері права пересічному громадянину не потрібно достеменно розуміти механізми правової системи, і навіть знати приписи абсолютної більшості правових норм. Достатнім буде загального уявлення про право на підсвідомому рівні як комплексу установок, щодо яких особа навіть не усвідомлює їхнього власне правового змісту, або як засобу, до якого звертаються у разі крайньої потреби, про наявність прав та обов'язків щодо інших осіб навіть на рівні загальнолюдських цінностей, що, тим не менше, не виключає їхнього впливу на мотивацію суб'єктів, а отже, і на правову систему в цілому.

14. Виявлено, що засобами безпосереднього впливу на правосвідомість є правове виховання та правова освіта, причому перше повинно реалізовуватись: до, після та паралельно з другим. Зроблено акцент на необхідності реального підсилення інституцій студентського самоврядування, а також зміни парадигми системи соціально-виховних заходів у вищих навчальних закладах. Висвітлено

специфіку правового виховання студентів юридичних спеціальностей, оскільки в цій точці відбувається перетинання правового виховання та правової освіти. Запропоновано заходи удосконалення юридичної клінічної допомоги. Внаслідок специфічного юридичного та соціального статусу юридичні клініки можуть діяти одночасно на різних підсистемах соціуму, в тому числі правовій, соціальній, інформаційній, впливаючи безпосередньо на прищеплення позитивних форм правосвідомості та підсилюючи її інтегративні якості.

15. При уніфікації різних підходів до класифікаційних критеріїв поділу правових систем на правові сім'ї підкреслюється важливість співставлення всіх основних елементів правової реальності, оскільки навіть спільність основної форми права (за наявності розбіжностей у застосовуваній правовій ідеології чи специфіки реалізації права) не стане підґрунтям для віднесення певних правових систем до однієї правової сім'ї.

16. Універсальність конструкції типу правової системи полягає у площині верифікації спільних ознак правової ідеології, системи права та юридичної практики різних правових систем. А внаслідок того, що їхній взаємний вплив та синхронні трансформації базуються на інтегративних властивостях правосвідомості, типологізація правових систем буде неповною без виділення форм правосвідомості, що в найбільшій мірі характерні для тієї чи іншої правової сім'ї. Звісно, правосвідомість є категорією суб'єктивною і схильна до значної варіативності, коли мова йде про її індивідуальний рівень. Однак, групова та суспільна (масова) правосвідомість вже містять у собі певні закономірності, тому можуть характеризувати та фактично характеризують певний тип правової системи. Тип правової системи тісно пов'язаний з формами та тенденціями розвитку правосвідомості, так само як і усіх елементів правової системи, а не лише системи права.

17. Розкрито найтиповіші форми правосвідомості (включаючи її деформації) різного типу правових систем та визначено їхню роль у трансформаціях державно-правових інституцій. Зокрема висвітлено специфіку формування правових систем конвергентного типу та обґрунтовано роль у цьому процесі правосвідомості. Історично тривалий час об'єктивною була диференціація правових систем, а на сучасному етапі спостерігаються процеси їхньої інтеграції, причому вирішальну роль у цьому процесі відіграє правосвідомість.

18. Наголошується, що формування окремих правових систем, їхня диференціація, остаточна кристалізація їхніх ознак відбувались не одну сотню років, ілюструючи глибокі історичні, ментальні, культурні процеси. Проте останні десятиліття знаменуються позжавленням культурної інтеграції, глобалізації, що на рівні права знаходить вираз у правовій конвергенції, яка історично чи цілеспрямовано реалізується через правосвідомість. Використовуючи термін „конвергенція правових систем” як загальний, доцільно систематизувати поняттєвий апарат,

розуміючи під апроксимацією природне наближення окремих інститутів чи правових систем у цілому, а під гармонізацією, відповідно, – наближення цілеспрямоване, яке за глибиною трансформацій може виражатися в адаптації, імплементації чи уніфікації.

19. Інтегративні якості правосвідомості в епоху глобалізації виявляються як визначальна характеристика, через яку здійснюється видозміна складових правової системи, збагачуючись за рахунок сприйняття як позитивних та ефективних юридичних явищ інших правових систем та одночасного „відмирання” окремих інституцій через усвідомлення їх як архаїчних або чужорідних.

20. Акцентується увага на тому, що гармонізація у будь-якому з її видів пов’язана передусім з глобалізацією та інтернаціоналізацією, тому приведення будь-яких елементів різних систем права у відповідність повинно бути усвідомленим, науково обґрунтованим та підтримуватися населенням країни. В іншому випадку є ризик несприйняття змін адресатами права, і як наслідок, зниження його ефективності. Отже, процес конвергенції у праві починається також зі зміни векторів правосвідомості.

21. Еволюція правосвідомості та на її підґрунті правової системи без розгляду їх соціальних детермінант не може бути подана об’єктивно, тому що обумовленість права фактичними суспільними відносинами є запорукою його ефективності. У зв’язку з цим досліджено елементну відокремленість правової системи від соціальної, але водночас інтегрованість її до інших підсистем соціуму (економічної, інформаційної, політичної) через правосвідомість, на підставі чого зроблено висновок про неможливість підвищення рівня правосвідомості та її позитивного інтегративного потенціалу виключно юридичними засобами. Для досягнення цієї мети повинні „підключатися” засоби інших соціальних підсистем. При переході на аналіз виключно власно-правових феноменів стан правової свідомості підлягає лише констатації, жодним чином не охоплюючи всіх причин, наслідків та методів корекції, оскільки абсолютна більшість із них знаходиться в іншій площині.

22. Зроблено висновок, що сталий економічний розвиток та зважена соціальна політика держави здійснюють першочерговий вплив на формування правосвідомості, тому що зазначені підсистеми формують соціально-економічну обумовленість права, тобто через них відбувається його первинне побутове сприйняття.

23. Нехтування основними принципами розвитку інформаційного суспільства та його інтеграція з правовою системою на основі правосвідомості зумовлює поглиблення деформацій останньої, адже громадянське суспільство майже без винятків пов’язано з інформаційними системами у широкому їх сенсі (тобто не виключно у вигляді інформаційних технологій, що становлять інформаційні

системи у вузькому їх розумінні). Інформаційне та громадянське суспільство виступають широкими міжсистемними утвореннями, які частково перетинаються між собою та забезпечують обопільний розвиток. Оскільки ж наявність розвиненого громадянського суспільства нарівні з високим рівнем правосвідомості виділяються як класичні ознаки правової держави, очевидним є висновок про перманентний вплив інституцій інформаційного суспільства на правосвідомість населення, а через нього – на всю множину правових явищ. Формування громадянського суспільства не в останню чергу залежить як від цілеспрямованої інформаційної політики держави, так і від розумного використання ІКТ, коли програмно-технічні комплекси застосовуються для формування репрезентативної вибірки дослідження, ефективного здійснення контент-аналізу, створення засобів електронної демократії (електронного урядування та електронного судочинства). Натомість використання засобів комп'ютерної техніки для повального слідкування за громадянами країни, політичних маніпуляцій тощо з плином часу можуть стати деморалізуючими щодо суспільства та дискредитуючими щодо влади чинниками.

24. Інформаційна безпекова політика України наразі реалізована вкрай неефективно через те, що наша країна рухається за інформаційним потоком, реагуючи (інколи із суттєвим запізненням) на вже створений інформаційний привід. Проведення якісної безпекової інформаційної політики пов'язано із створенням інформаційних приводів, їх перехопленням до факту широкого розповсюдження, створенням контрінформаційних повідомлень, моніторингом інформаційного простору (в тому числі зарубіжних медіа-ресурсів), для чого доцільно використовувати програмні комплекси національної розробки. Глобально це означає відхід від стратегії руху за інформаційним потоком і заміну стратегією його формування. Перехід інформаційної безпеки на новий рівень приведе до продукування вітчизняного контенту, який безпосередньо вбудується у систему засобів підвищення рівня правосвідомості широких верств населення, через що можливим стане поштовх в оновленні правової системи. У безпековій сфері не слід обмежуватись виключенням з використання програмних комплексів лише підприємств „держави-агресора”, оскільки дуже складно визначитись з їх афільованими особами в інших країнах, які поставляють таке програмне забезпечення або на основі базових фрагментів коду виготовляють власне. Замість цього потрібно сконцентруватись на замовленні вітчизняного програмного забезпечення та заміщенні ним у повному обсязі зарубіжних розробок.

25. До побудови громадянського суспільства на основі інформаційного слід більш широко залучати ініціативні волонтерські групи, укріплювати співробітництво з недержавними інституціями, одночасно підвищувати інформаційну та юридичну освіченість населення, розгортати правопросвітницькі, правозахисні проекти на інформаційній основі тощо. Лише певне зрощування інформаційного

суспільства з громадянським та зважена участь у цьому процесі державно-правових інституцій забезпечить стабільне підвищення рівня правосвідомості та її позитивні трансформації.

26. Політичний курс країни, що реалізується провладною політичною силою, завжди знаходить своє відображення у системі права та сприймається населенням з певним інтелектуальним, емоційним та вольовим навантаженням. Це вказує на те, що політична система також інтегрована з правовою через правосвідомість (за кібернетичним принципом). Тому можна констатувати вплив політики на усі елементи правової системи з опосередкованістю правосвідомістю на кожному етапі. Причому низький рівень правосвідомості більшої частини населення є першопричиною терпимості до негативних феноменів у політиці.

27. Осмислено переваги та недоліки революційного та еволюційного шляху формування правосвідомості в розрізі її інтегративного потенціалу. Виявлено, що революційні процеси завжди характеризуються стресовістю, невизначеністю, тому і правосвідомість під час революційних перетворень змінюється непрямовано та стихійно, що вже містить у собі небезпеку через свою непередбачуваність. Другий аспект, який стосується „революційної” правосвідомості, – це можливість її значного підвищення, укріплення, але внаслідок тієї ж нестабільності, вона здатна так само різко змінюватись на нігілістичне чи індиферентне ставлення до права, або орієнтацію на просте виконання правових приписів, якщо задекларовані революційні зміни не будуть втілюватись у практику. Причому перетворення повинні бути реальними, а не формальними. Стале зростання правосвідомості під час докорінних змін у суспільстві має місце лише у разі наявності в політичних еліт волі до реальних та стрімких реформ, рушійною силою яких стає стихійна правосвідомість, яка виявляє тенденцію до усталення після свого втілення на емпіричному рівні.

28. Обґрунтовано, що найкращим варіантом переходу правосвідомості на новий рівень є шлях еволюційний, який знаходить вираз у поступальних процесах правової соціалізації особи. Процес правової соціалізації найчастіше відбувається нерівномірно й обумовлений позитивним впливом на свідомість особи найбільш значимих для неї інститутів правової соціалізації. У цій площині полягає основна відмінність правосвідомості від правової соціалізації особи. Правова соціалізація завжди характеризується позитивними тенденціями: формуванням правовиконавчої поведінки на своєму найнижчому рівні, і критичною оцінкою правових приписів, активною свідомою участю у державно-правових процесах (тобто включення особи до процесів формування й розвитку громадянського суспільства) – на найвищому. Правосвідомість же може в рівній мірі йти як зі знаком „плюс”, так і „мінус”: від правової активності, як найбільш усвідомленої, дієвої та ціннісно орієнтованої поведінки у сфері права, до правового нігілізму

(повного заперечення цінності та значення права як соціального інституту та регулятора суспільних відносин). У проміжках між цими крайніми точками можна виявити й інші форми та деформації правосвідомості. Тому активне включення особи у правове життя суспільства цілком закономірно тягне позитивні трансформації у її правосвідомості, тобто у цьому випадку правову соціалізацію можна кваліфікувати як чинник, що обумовлює формування правосвідомості. Можна зробити висновок, що правова соціалізація особи виступає загальною частиною процесу соціалізації, що виражається у сприйнятті, усвідомленні та критичному аналізі правових явищ реальної дійсності. Усі стадії соціалізації особи відбуваються через її правосвідомість та являють собою послідовне пізнання правових явищ (правових норм, правовідносин, юридичної відповідальності та інших), формулювання їх цінності для себе особисто та для організації суспільного життя в цілому, а також їх оцінку з позицій фактичного стану та можливості впливу на їх розвиток, що й виражається в еволюції правових феноменів.

29. Доведено зниження правової соціалізації особи у кризових ситуаціях, пов'язаних із соціально-політичною, економічною, психологічною нестабільністю, тому і правосвідомість у відповідних суспільствах відображена здебільшого її деформаціями. На основі деформованої правосвідомості обґрунтовано наявність антисоціалізації особи. Зважаючи на зазначене, для уникнення переривання процесів правової соціалізації та забезпечення на цьому підґрунті еволюціонування правової системи повинні бути створені умови для залучення особи до державно-правових процесів, у тому числі з використанням засобів усіх підсистем соціуму.

2. РОЛЬ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ПОБУДОВІ ТА ЕВОЛЮЦІЇ СИСТЕМИ ПРАВА

2.1. Правосвідомість як базис нормотворчого процесу

У площині аналізу інтегративної ролі правосвідомості щодо кожного з базових компонентів правової системи є логічним насамперед звернутися до системи права як нормативної основи функціонування інших підсистем соціуму. Але, перш ніж перейти власне до комплексу правових приписів, звернімо увагу на процес їхнього формування, роль правосвідомості у якому є беззаперечною. Крім того, еволюція юридичної науки жодним чином не зменшила кількості дискусій з приводу відмежування фундаментальних категорій нормотворчого процесу одна від одної. І тим більше, порівняно новим є розкриття в цьому аспекті правової свідомості, хоча відомими науковцями-правниками наголошувалось на факті, що „походження, логіка розвитку та зміст всієї правової дійсності безперечно свідчить про те, що правові норми та системи права в цілому є так чи інакше результатом «слідкування» суб'єктів правосвідомості та правотворчості за найбільш значущими соціальними проблемами та протиріччями, за потребами суспільної практики” [258, с. 310].

Суспільна система являє собою складний, комплексний механізм, який для ефективного функціонування потребує наявності у своєму складі регуляторів, що регламентують дію інших його частин. Такими регуляторами виступають соціальні норми, правила поведінки, що складаються у суспільстві та призначені для упорядкування суспільних відносин. Те, що правові норми є видом соціальних, для сучасної юридичної доктрини є аксіомою, але не таким однозначним є питання позначення та визначення змістовної сутності процесів утворення соціальних норм різних видів. Так, на сьогодні не вщухають наукові дискусії з приводу співвідношення категорій „нормотворчість”, „правотворчість”, „законотворчість”, „формування права”, „правоутворення”, „правозакріплення”.

Ця доктринальна проблема цілком закономірно перетікає у проблему практичного характеру, оскільки процес правотворчості повинен відбуватися у суворій відповідності до правових приписів, тому виникає питання, з якого моменту він підлягає регламентації. Вагоме значення правосвідомості виявляється на будь-яких його етапах, в той же час, виявляючи специфічні риси під час нормотворчої активності різного роду. Тобто для окреслення інтегративних можливостей системи права з юридичною практикою та правовою ідеологією, використовуючи потенціал правосвідомості, щонайменше необхідно визначитись з її кваліфікуючими ознаками у межах кожного компоненту (елементу) нормотворчості.

Перш ніж перейти безпосередньо до розгляду змісту нормотворчості та її складових елементів, слід зазначити, що у науковій літературі комплекс катего-

рій, які підлягають розгляду, нерідко згадується не в якості елементів, а в якості стадій нормотворчості. Але інший термін, а саме „складові елементи нормотворчості” вживається у роботі абсолютно усвідомлено, оскільки обґрунтовується, що стадії будь-якого процесу відбуваються у певній послідовності, яка зумовлює наявність кінцевого результату (як це спостерігається у правотворчості). У цьому ж випадку перелічені явища можуть відбуватися паралельно, можуть зумовлюватися одне одним, а можуть перериватися на певному етапі. На підставі зазначеного, мова про стадії не йде, і розглядатиметься саме співвідношення складових елементів нормотворчості та роль правової свідомості у межах кожного з них.

Поняття „нормотворчість”, у першу чергу, необхідно відрізнити від поняття „правотворчість”. В юридичній літературі ці терміни іноді використовуються як синоніми, проте перше із вказаних понять має вочевидь ширший обсяг. Так, у наукових джерелах обґрунтовується, що нормотворчість включає в себе такі види, як соціально-технічну та соціальну нормотворчість. Остання охоплює як власне правотворчість (у тому числі законотворчість), так і позаправову нормотворчість (формування корпоративних, релігійних та інших норм). Результатом правотворчості є власне правова норма, що відрізняється специфічним правовим змістом і способом впливу на суспільні відносини, а результатом нормотворчості може бути й інша соціальна норма (релігійна, моральна, політична, корпоративна). А отже, зазначається авторами, нормотворчість – найбільш широке поняття, яке включає в себе всі види і способи створення правил поведінки відповідним чином уповноважених суб'єктів [259, с. 67]. Але з таким твердженням можна погодитись лише частково. Тобто, якщо мова йде про створення інших від правових видів соціальних норм (моральних, корпоративних, релігійних і т. д.), то нормотворчість починається у соціумі і там же закінчується, не піднімаючись на офіційний рівень. У такому випадку не можна казати про наявність у нормотворчості відповідним чином уповноважених суб'єктів. Якщо ж мова йде про створення правових приписів, то через формування права нормотворчість виходить на правотворчість (процес формування права починається у соціумі, а закінчується на рівні офіційних органів або посадових осіб). Таким чином, безсумнівним є те, що нормотворчість виступає найширшою із вказаних категорій та охоплює створення приписів усіх видів: технічних норм, соціальних норм та особливого виду соціальних норм – правових. Доцільність та необхідність введення норми на більш високий (нормативний) рівень нерозривно пов'язана з усвідомленням цього, як у суспільстві, так і уповноваженими особами.

Як стверджує С. О. Комаров: „Коротко співвідношення правотворчості і нормотворчості можна було б висловити в такій формулі: всяка правотворчість включає нормотворчість як процес, але не всяка нормотворчість стає правотворчістю і тотожна їй” [260, с. 81]. Якщо погодитися з такою формулою, слід визна-

ти більший обсяг саме правотворчості, оскільки включати в себе щось інше за загальнофілософськими принципами співвідношення може лише ширша за обсягом категорія.

Тому можна повністю підтримати позицію, згідно з якою нормотворчість є процесом створення і закріплення соціальних і правових основ, правил поведінки в суспільстві і державі, з подальшим їх санкціонуванням у законодавчих актах держави і прийняттям деяких із цих основ в якості офіційно незакріплених, але діючих, що мають важливе місце у внутрішньодержавному громадському житті [261, с. 230], у світлі чого теза, що „за своєю соціальною суттю правотворчість виступає як процес возведення державної волі у закон” [262, с. 575], виглядає абсолютно державоцентричною та далекою від визнання соціальної обумовленості права.

Нормотворчий процес на всіх етапах свого розвитку становить не тільки правознавчий, а й соціологічний інтерес. По-перше, будучи за своєю природою соціальним явищем, він реалізує певні інтереси соціальних груп і прошарків і вже в силу цього підлягає соціологічним дослідженням. По-друге, для соціології важливо зрозуміти, які саме чинники соціального характеру впливають на зміст нормотворчості, які саме з фактично сформованих соціальних норм отримують законодавче оформлення і підкріплення [263, с. 85]. У зв'язку з цим на перший план виходить свідомість особи як своєрідний інструмент, через який власне і відбувається сприйняття певних правил поведінки, оцінка їх як правильних, корисних, внаслідок чого наступним етапом стає закріплення у соціумі. У разі ж переходу інших видів соціальних норм до категорії правових, таким інструментом вже виступає правосвідомість, з'єднуючи відносно самостійні процеси нормотворчості та правотворчості в єдиний процес формування права (або правоутворення) [264, с. 15–17].

Формування права (правоутворення) є відносно тривалим процесом формування юридичних норм, що починається з визнання державою певних повторюваних суспільних відносин, усвідомлення необхідності їх правового регулювання, формального закріплення і державного захисту юридичних приписів [265, с. 320].

Вітчизняна юридична література характеризується наявністю різних дискусійних підходів до розуміння феномену правоутворення, що визначається як: „процес, через який здійснюється трансформація соціальних чинників у юридичні норми” [266, с. 16]; специфічна технологія, змістом якої є сукупність суспільних відносин, націлених на вирішення певних завдань (забезпечення правотворчості, вивчення суспільних відносин, прийняття рішення про розробку проекту нормативно-правового акта, його розгляд, затвердження тощо) [267, с. 73]; форма взаємодії об'єктивних і суб'єктивних чинників суспільного розвитку, зумовлених загальнокласовими (загальнонародними) інтересами, у процесі якої відбу-

вається формування правосвідомості й волі панівного класу через правотворче волевиявлення уповноважених державою суб'єктів і подальша об'єктивація правотворчого волевиявлення у вигляді нормативно-правового акта [268, с. 28–29]; легітимна діяльність індивідів та їхніх об'єднань, у результаті якої під впливом певних об'єктивних потреб стихійно формуються правові відносини (природою яких є правосвідомість), що в подальшому санкціонуються державою [269, с. 15]; гносеологічний акт усвідомлення соціальної дійсності з метою її коригування через прийняття юридичних норм [270, с. 9]. Правотворення об'єднує в собі всі форми і засоби виникнення, розвитку та зміни права, у тому числі й правотворчість. Процес правотворення має будуватися з урахуванням базових соціальних цінностей з формуванням позитивних ціннісних установок, зорієнтованих на загальнолюдське, абсолютне і вічне [271, с. 42]. Нескладно помітити, що попри різницю наведених дефініцій, більшість авторів підкреслюють наявність у цьому процесі „усвідомлення” або „урахування” соціальної дійсності, яка у вигляді фактичних норм переходить на рівень правових приписів.

О. Ф. Скакун слушно стверджує, що правотворення є формою виникнення і буття права та існує „...до правотворчості, поряд із ним, у вигляді правотворчості, після правотворчості у вигляді реалізації права” [272, с. 294]. Але з цього, тим не менше, не витікає, що „правоутворення є поняттям, ширшим, ніж такі як нормотворчість, правотворчість та законотворчість”. Це дійсно слушно стосовно правотворчості та законотворчості, але, як вже зазначалося, нормотворчість позначає і створення технічних норм, і соціальних, і правових (як окремого виду соціальних). Отже, нормотворчість співпадає за обсягом з правоутворенням (формуванням права) винятково у випадках, коли йдеться про створення правових норм.

Саме тому у розмірковуваннях Я. І. Ленгер щодо процесу нормотворчості як складного соціального процесу, який поєднує дію фактів об'єктивної дійсності та суб'єктивну думку нормотворчого органу, тільки розробка об'єктивно обумовлених НПА, які відображають суспільні потреби, може слугувати основою ефективного законодавства, основним показником якого є реальна дія норм права [273, с. 10], мова йде, найпевніше, про формування права, а не про нормотворчість у широкому сенсі.

Відтак, наголошує М. В. Цвік, формування права є складним, багатоаспектним соціальним процесом, обумовленим взаємодією об'єктивних та суб'єктивних чинників, що визначають і забезпечують утворення нових норм права. Використання санкціонованих державою звичаїв, норм моралі, релігії, громадських організацій також є поширеним явищем при формуванні різних правових систем. Переважна більшість правових норм має моральний зміст, і вони є одночасно нормами моралі, санкціонованими державою. Досить часто право тією чи іншою мірою формується під впливом релігійних норм. Наймасштабнішим було право-

закріплення релігійних норм у мусульманських країнах, де догмати релігії стали офіційним джерелом права. Правові системи різних країн дублюють заповіді, зафіксовані у релігійних джерелах. Одним із стародавніх способів формування права є санкціонування звичаїв шляхом визнання деяких звичаїв і закріплення їх у чинному законодавстві, судовій або адміністративній практиці [265, с. 323, 321]. Наприклад, ст. 7 ЦК України передбачає можливість застосування звичаїв, які є усталеними у сфері цивільних відносин [274].

Сутність же законотворчості в демократичному суспільстві полягає у тому, що вираження загальної волі громадян, які мають право брати участь „особисто через своїх представників” у створенні законів. Усі інші акти правотворчості є вираженням волі або окремих посадових осіб, або державних органів, у тому числі й судових, органів місцевого самоврядування, або представників окремих держав, або державних утворень (наприклад, при укладенні нормативних договорів), а також адміністрацій підприємств, установ, організацій при створенні корпоративних нормативних актів. Правотворчість не можна зводити до законотворчості, яка є монополією представницьких вищих органів держави (в Україні – Верховної Ради) у передбачених законом випадках, законотворчість – важлива складова правотворчості, яка забезпечує прийняття законів [271, с. 89], що підтримується і В. В. Шишко [275, с. 11]. Тому слід констатувати, що законотворчість можна визначити як підвид правотворчості, пов’язаний виключно із прийняттям парламентом держави законів за суворо регламентованою процедурою.

У роботі О. Л. Копиленка розкривається та знаходить додаткову аргументацію теза, що законотворчість є процесом, який формується безпосередньо і практикою, і вимогами життя, спираючись на величезний обсяг знань [276, с. 515], у світлі чого правосвідомість законодавця виступає іманентною складовою якості та ефективності законодавства. Деформована ж правосвідомість суб’єктів правотворчості за ланцюговою реакцією передається до юридичної практики, відбивається у свідомості суб’єктів реалізації права, щоб остаточно закріпитися у ставленні до юридичних інституцій пересічного громадянина.

Отже, нормотворчість виступає найширшою з досліджуваних категорій, тому що охоплює створення приписів усіх видів: технічних норм, соціальних норм та особливого виду соціальних норм – правових. Найбільший обсяг нормотворчості стосовно інших категорій зумовлений і тим, що у разі, коли мова йде про створення інших від правових видів соціальних норм (моральних, корпоративних, релігійних і т. д.), нормотворчість починається у соціумі і там же й закінчується, не піднімаючись на офіційний рівень. Якщо ж мова йде про створення правових приписів, то через формування права нормотворчість виходить на правотворчість (процес формування права починається у соціумі, а закінчується на рівні офіційних органів або посадових осіб).

Здійснений аналіз підводить до думки про визначну роль правосвідомості під час нормотворчості, зокрема правової свідомості суб'єктів правотворчого процесу, чие усвідомлення права не лише втілюється у нормативній основі буття соціальної системи, а й у проявах юридичної практики. Тим не менше, слід визнати значимість чуттєво-розумового сприйняття права всіма особами, які беруть участь у нормотворчості, починаючи з формування власне соціальних норм і закінчуючи усіма стадіями правотворчості. Саме через правосвідомість здійснюється відбиття передумов виникнення правових приписів, необхідність їхнього закріплення, а також вимальовується їхній зовнішній та сутнісний вираз. При домінуванні у суспільстві деформованої правосвідомості (тим більше, спотвореної правосвідомості правотворця), вона неодмінно знаходить вираження як у фактичних нормах, так і на рівні офіційного регулювання, відповіддю на що цілком закономірно виявляється феномен тіньового права, який у повній мірі ілюструє інтегративні властивості правосвідомості у її негативних формах. Цей факт, вочевидь, потребує додаткового аналізу.

Функціонування демократичної та соціальної держави базується на визнанні прав і свобод людини як найвищої цінності, кореспонденції прав і обов'язків людини і держави, закріпленні у праві найзначущих соціальних інтересів, а головне – можливості їх реальної реалізації. У разі недотримання зазначених правил зворотньою реакцією суспільства є виникнення вкрай негативного, але цілком закономірного явища тіньової правотворчості, яка являє собою систему ustalених у суспільстві норм, що функціонують не лише поряд з офіційним правом, але всупереч йому. Існування тіньової правотворчості дестабілізує не тільки процес дії права в суспільстві, а й правову систему в цілому, бо основною характеристикою тіньової правотворчості є те, що вона являє собою не поодинокі правопорушення, відхилення поведінки від правових приписів, а цілком сформовану, хоча й не закріплену офіційно, систему правил поведінки. Саме тому однією з найбільш нагальних проблем постає визначення причин та тенденцій виникнення й розвитку тіньової правотворчості, а також засобів боротьби з нею.

Хоча тіньова правотворчість в тій чи іншій мірі притаманна будь-якій правовій системі, дослідження з цієї проблематики є вельми обмеженими внаслідок того, що зазначене явище розглядають або у контексті теорії правопорушення, або у контексті фактичних норм поведінки, що в розрізі проведеного дослідження видається у значній мірі неповним.

Не викликає жодних сумнівів той факт, що однією з необхідних умов побудови правової держави є створення ефективних правових норм для регулювання суспільних відносин, у тому числі відносин громадян і держави. Тому правотворчість являє собою одну з найважливіших сторін діяльності держави за участю громадянського суспільства зі встановлення, зміни, скасування та доповнення

юридичних норм. Перетворення принципу верховенства права у реальність, забезпечення гармонійного вираження у правових нормах об'єктивних потреб суспільного розвитку є найвищою метою нормотворчості [277, с. 35].

Що стосується розгляду тіньової правотворчості як правового феномену, то таким процес створення тіньових норм може вважатися лише опосередковано. „Правотворчість являє собою діяльність держави з встановлення, зміни, скасування та доповнення правових норм. Правова норма – це офіційно виражене та визнане у суспільстві загальнообов'язкове правило поведінки, яке охороняється за допомогою державного примусу” [19, с. 79]. Але окрім правових норм у кожному суспільстві існує й діє безліч норм неофіційного права у вигляді правових переконань окремих членів останнього, окремих груп, класів, професій і релігійних об'єднань, у вигляді правил етики, моди, релігійних норм поведінки, правил професії тощо [278, с. 569].

Як абсолютно справедливо зауважує О. Ф. Скакун, у кожній державі правотворчість має свої особливості, але вона скрізь спрямована на створення і вдосконалення єдиної, внутрішньо узгодженої і несуперечливої системи норм, регулюючих сформовані у суспільстві відносини [272, с. 469]. Тобто правотворчість належить до числа юридичних категорій, що мають велике практичне значення. Її належна організація – необхідна умова якості та ефективності результатів правотворчості, законів і підзаконних актів, адже основою розвитку державності й економіки, формування ринкових процесів може бути лише актуальне, конструктивне і стабільне право [279, с. 24].

Суспільні відносини не завжди можуть бути врегульовані офіційним правом, тому виникає так зване фактичне право, яке всупереч або замість офіційних норм регулює фактично існуючі відносини. Деякі вчені-правники відзначають, що різновидом цього виду норм є тіньове право, як негативний прояв фактичних норм. Проте розмежування цих понять є питанням підходу до розуміння поняття „тіньове право”. Більшість юристів, які досліджували феномен тіньового права, вважають, що це явище є суто негативним, адже такі норми регулюють існуючі в суспільстві відносини всупереч правовим принципам. Проте в деяких ситуаціях вони відображають потреби суспільства у правовому регулюванні та більш повно реалізують дотримання правових принципів, ніж існуючі офіційні норми, і можуть служити поштовхом для правового закріплення досконалішого порядку здійснення тих чи інших відносин. У такому випадку тіньове та фактичне право є тотожними поняттями. Але лише у цьому, бо норми тіньового права – лише один із видів фактичних норм, що завжди характеризує незаконну поведінку, здійснювану за чіткими, систематизованими правилами, а також завжди асоціюється з правосвідомістю деформованих видів. Фактичні ж норми, які не стосуються тіньової правотворчості, можуть уособлювати дію певних неформальних

правил поведінки до перетворення їх у право (на етапі їхнього суспільного оформлення) або тих норм, які діють поряд із правом та не суперечать йому, певним чином доповнюють дію правових приписів. „Нормативний плюралізм властивий для будь-якого суспільства. При цьому нормативні системи, які в ньому існують, можуть носити як компліментарний, так і конкуруючий характер” [280, с. 5]. Фактичні норми у широкому їх значенні здебільшого виконують компліментарну роль щодо права з можливістю перетворення у нього. Такий же вид фактичних норм, як тіньові, завжди має щодо правових приписів конкуруючий характер.

Комплексно негативне підгрунття тіньової сторони правової дійсності розкриває В. М. Баранов. На його думку, тіньове право – це негативний вияв юридичного плюралізму, специфічна форма неправа, небезпечний різновид негативного неофіційного права, що являє собою звід асоціальних обов’язкових, що знаходиться в стані боротьби з офіційним правом, встановлюваних самими учасниками суспільних відносин, приписів, символів, ритуалів, жестів, жаргону, за допомогою яких регламентуються всі етапи протиправної діяльності, утворюється тіньовий правопорядок, що охороняється спеціальними морально-психічними, матеріальними та фізичними санкціями [281, с. 18].

Кардинальна зміна політико-правового режиму в сучасній Україні, перехід від методів адміністративно-командної системи управління до ринкового регулювання економіки та господарства, різка зміна характеру і масштабів традиційних економічних зв’язків, розлад економіки, послаблення матеріальної основи держави, різке падіння рівня життя значної частини населення є, на погляд багатьох вчених-правознавців, основними причинами розвитку неофіційної нормотворчості та тіньового права.

Передумовами появи цих явищ є розчарування в існуючій нормативній системі, невіра суспільства в неї. Чинне законодавство та офіційна мораль сприймаються не тільки як неефективні і неправильні по суті, але і як несправедливі. Зростає невдоволення сформованим порядком справ – затягуванням розгляду звернень і скарг, бюрократизмом, невиправданими пільгами і привілеями чиновницького апарату, відсутністю турботи про малозабезпечені верстви населення. Багатьма дослідниками звертається увага на те, що широке поширення корупції у правоохоронних органах, підриваючи довіру населення, формує в суспільстві такий тип свідомості, при якому люди орієнтуються, насамперед, на норми неформального права [282, с. 130].

Розглянемо детальніше причини виникнення такого явища, як тіньова нормотворчість. По-перше, згідно з твердженням О. Трикоз, з яким ми повністю погоджуємось, у якості причини можна виділити фактор так званої „державофобії” українських громадян, які прагнуть вивести свою діяльність з-під контролю і спостереження з боку держави, навіть у випадку, якщо у здійснюваній активно-

сті немає нічого протизаконного. Цей процес характеризується сильною недовірою до владних інститутів, невірою в силу закону і здатність будь-кого вимагати його виконання, переконанням, що суспільство й окремих індивід не може протидіяти владі в легальних рамках, внутрішньою готовністю перейти під заступництво навіть нелегітимних структур, якщо вони забезпечать наведення порядку і припинять протиправні втручання у діяльність громадян [283, с. 43].

Друга причина – це використання неофіційних привілеїв членами чиновницького та керівного апарату, що створює цілу низку тінювих правил. Появі цього явища сприяла непродумана система функціонування органів влади. А тепер самі сформовані тінюві норми сприяють їх застосуванню. Наслідками дії таких тінювих правил є корупція, хабарництво, бюрократія.

Третя причина – це неправомірне використання своїх повноважень представниками судової влади, тобто формування так званої тінювої юстиції. Корумпованість суддівського апарату, „телефонне право” є наочною демонстрацією впровадження тінювих норм у діяльність судової системи, основне завдання якої – „здійснювати правосуддя на засадах верховенства права, забезпечувати кожному право на справедливий суд” [284]. Тобто можна констатувати факт, що поряд з „тінювою економікою” у нас вже формується свого роду „тінюва юстиція”. І, як показує практика – громадяни, які втратили надію добитися справедливості в суді, шукають інші, далеко не правові засоби захисту своїх прав. І часом переконуються, що незаконним шляхом мають шанс домогтися, по суті, справедливого рішення, що підриває довіру до самих основ існування держави. Це не тільки сприяє впровадженню тінювих норм у діяльність судів, але й обумовлює потребу у створенні не правових регуляторів, до яких громадянин може звернутися, оминаючи судову систему.

До опису „тінювої політики” нерідко вдаються зарубіжні правники, хоча для вітчизняної політико-правової системи проблема є більш нагальною.

На думку окремих вчених, ще один причинний комплекс тінювої правотворчості – тенденція до гуманізації законодавства. Особливо це стосується галузі кримінального права. Оскільки кримінальна відповідальність покликана забезпечувати поведінку людей відповідно до вимог закону, вони відстоюють позицію, що значна роль покарання у попередженні злочинних дій не виправдовує тенденції до його гуманізації, яка спостерігається протягом останнього часу [285]. Однак, прихильникам репресивної складової у змісті покарання слід зважати на те, що саме більш суворі вид та міра покарань у більшості випадків не виконують його превентивної функції. Тому більше уваги треба приділяти питанням невідворотності покарання та його відповідності всім фактичним обставинам справи, а не лише підвищенню верхньої межі санкції відповідної кримінально-правової норми [286, с. 42].

Отже, тіньова правотворчість являє собою процес створення особливого різновиду соціальних норм, регулюючих специфічну сферу суспільних відносин, які не виходять від держави, не захищаються силою державного примусу і не характеризуються формальною визначеністю. Як правовий феномен тіньова нормотворчість може розглядатися як негативне явище, що, з одного боку, характеризує низьку правосвідомість населення, а з іншого, – з’являється внаслідок неналежної якості процесу правотворчості в державі, що потребує додаткового аналізу внаслідок безпосереднього впливу якості законодавства, в тому числі і на ставлення до права.

Неофіційна – „тіньова” нормотворчість може проявлятися у власних, часом корисних, нормативах в рамках підприємства, населеного пункту, адміністративно-територіальної одиниці. В інших випадках, що і складає виняткову соціальну небезпеку, – у створенні структур, не передбачених законом (наприклад, збройних формувань, бандитських груп, організацій нацистського спрямування та ін.). І саме в цьому аспекті необхідно розглядати феномен тіньового права як вкрай негативну, соціально небезпечну сторону розвитку неофіційної нормотворчості.

Тіньові норми не мають офіційного вираження та є неписаними правилами. Також не можна казати про їх загальнообов’язковість, адже в більшості випадків вони створюються та застосовуються конкретними суб’єктами для врегулювання конкретних відносин, а їх виконання не забезпечується державним примусом.

Тіньову правотворчість можна охарактеризувати як систему правил поведінки, що неформально складається у суспільстві, діє паралельно з правом та суперечить йому. Тобто тіньова правотворчість характеризує поведінку передусім незаконну, тому явища тіньової правотворчості найчастіше розглядаються у розрізі делінквентної чи навіть злочинної поведінки. Можливості боротьби з такими поширеними, інколи навіть масовими явищами, в юридичній доктрині, а відповідно, і у практиці зводяться до більш жорсткого контролю органів внутрішніх справ у певній діяльності, а також до посилення засобів юридичної відповідальності. Але такі спроби заздалегідь приречені на провал, оскільки дії, вчинювані на основі тіньових норм, мають суттєві особливості порівняно з іншими видами протиправної поведінки.

По-перше, вони здійснюються у суворій відповідності встановленому неформальному порядку, саме тим нормам тіньового права. Так, якщо порівнювати, наприклад, крадіжки та ухилення від сплати податків як види злочинної поведінки, можна констатувати, що перший вид злочинів не підпорядковується будь-яким загальним правилам їх вчинення. Щодо іншого існують чітко визначені схеми роботи компаній, які забезпечують вивід коштів у готівку, аж до переліку документів, які подає „замовник” для здійснення процедури, правил їх оформлення, строків подання. Тобто існує жорстка так би мовити „фінансова дисцип-

ліна”. І ці правила в тій чи іншій мірі поширюються на роботу всіх фірм, які здійснюють цей вид незаконної діяльності.

А по-друге, тіньова правотворчість здебільшого виникає в якості результату недосконалості процесу правотворчості взагалі та низької соціальної обумовленості права зокрема. Зрозуміло, що будь-який вид протиправної діяльності має свої специфічні причини та умови, однак характерною рисою саме тіньової правотворчості є те, що основною її причиною є недосконалість правового регулювання, в тому числі неврахування прав та законних інтересів значних соціальних груп. Причин цього може бути чимало, починаючи з безпосереднього лобювання інтересів інших соціальних груп чи навіть окремих осіб, та закінчуючи незадовільним рівнем проведення соціологічних досліджень у галузі права. Але, незважаючи на чинники, які призвели до вад законодавства, його вдосконалення у повній відповідності до принципів соціальної обумовленості (що неодмінно пов’язується із виведенням правосвідомості усіх суб’єктів права на більш високий рівень) завжди виступає потужним поштовхом для скорочення норм тіньової правотворчості. Так, досвід зарубіжних країн свідчить, що наслідком реальної лібералізації податкової системи завжди ставало збільшення бази оподаткування [287, с. 120–122].

Підсумовуючи викладене, можна запропонувати таке визначення тіньової правотворчості – це відображення деформованої правосвідомості населення, що виникає внаслідок незадовільного функціонування системи офіційних норм та роботи правотворчих і правозастосовуючих суб’єктів, являє собою процес створення норм, який відбувається поза межами закону і всупереч йому, результатом якого є неформалізовані правила поведінки, не санкціоновані державою, що негласно діють і застосовуються для врегулювання широкого кола суспільних відносин.

Головними причинами появи тіньової нормотворчості можна назвати незадовільне функціонування офіційних норм, прийняття нормативних актів, які не відповідають існуючим потребам суспільства, прогалини у правовому полі, у практичних відносинах людей, а також в існуванні позаправових елементів у нормотворчій діяльності. Використання неофіційних привілеїв, перевищення повноважень чиновницьким апаратом, а також представниками правоохоронних органів мають наслідком формування значної кількості тіньових правил поведінки, а також так званих „тіньової юстиції” та „тіньової політики”.

Внаслідок цього, одним зі способів боротьби з тіньовою правотворчістю можна з упевненістю назвати стимулювання державою розвитку громадянського суспільства, формування у населення активної життєвої позиції, підвищення рівня правосвідомості громадян. Однак, не слід забувати, що це можливо лише тоді, коли право дійсно набуває соціальної цінності, а зневіра людини до правових інституцій зменшується [288, с. 103–106]. Тому можна стверджувати, що

поліпшення якості законодавства, підвищення ефективності його дії само собою є потужним поштовхом до формування позитивних форм правосвідомості, а отже, і до скорочення тіньової правотворчості.

У ситуації, коли процес створення та функціонування офіційних норм є незадовільним, тіньова правотворчість набуває абсолютно різного вигляду. Наприклад, в умовах розгулу злочинності населення формує збройні формування для протистояння зловмисникам, хоча їх існування не передбачено законом. Тобто суспільство саме створює норми поведінки, що не передбачені в законодавстві, якими керується у своїй діяльності велика кількість людей. Можна сказати, що в основі тіньової правотворчості лежить фактичне право, яке за своєю суттю є неправом: не лише суперечить праву офіційному, а йде у розріз із концепцією прав людини як найвищої цінності [289, с. 28–30].

Шляхом подолання безумовно негативного явища тіньової правотворчості може стати поліпшення організації соціологічних досліджень у галузі права, удосконалення процесу правотворчості, підвищення кваліфікації законодавця. Ще одним важливим аспектом боротьби з тіньовою правотворчістю є наукова вивіреність законопроектів, правопросвітницька діяльність держави, підвищення рівня правосвідомості та правової культури як суспільства в цілому, так і законодавця зокрема.

Також боротьбу із дослідженим явищем жодним чином не слід зводити до більш суворих заходів юридичної відповідальності, оскільки це є вельми неефективним і можливо лише як додаткова міра у разі, коли основна причина виникнення тіньового права у певній галузі є вирішеною. Навпаки, подібні заходи здатні спровокувати ще більшу тінізацію фактичних регуляторів відносин та виведення в тінь значних секторів соціальної та економічної сфери. Адекватним шляхом скорочення даного „зворотнього боку” нормотворчості при комплексному підході виступає виключно підвищення рівня правосвідомості, яке повинно відбуватись паралельно з нівелюванням перелічених проблемних аспектів формування системи права. Причому позитивізація сприйняття права буде виявлятися і як наслідок цього процесу.

2.2. Зовнішній та змістовний вираз системи права у зв'язку з теорією правосвідомості

Система права є регулятивним ядром правової системи, що формується, базуючись на правовій ідеології певної держави, і одночасно виступаючи нормативною основою поведінки у сфері права. Діалектика компонентів правової реальності відбувається за рахунок відбиття їх у свідомості людини та втілення через цей процес в інших юридичних феноменах.

Але водночас не слід абстрагуватись від генеративної ролі правової свідомості щодо компонентного складу правової системи, що в подальшому і забезпечує її інтегрування. Так, навряд чи повністю виправданим є технократичний підхід до форми та змісту права, без урахування значення правосвідомості для його генезу.

Очевидно, що розуміння права в якості системи юридичних норм (системної субстанції) передбачає дослідження як самих цих норм, так і цілого комплексу правових елементів та явищ, які пов'язують ці норми: не лише її структурних складових (галузей права, інститутів, підгалузей права), предмета й методу правового регулювання, але й тих сил внутрішньої самоорганізації системи, які перетворюють сукупність правових норм у систему [290, с. 365]. Звернення до попереднього наукового пошуку надає можливості впевнено констатувати визнання у якості подібного системоутворюючого чинника саме правосвідомості. На думку І. Честнова, конкретизація права в контексті правової системи передбачає виявлення взаємообумовленості норм права (що виражені у відповідних формах), правовідносин та правосвідомості, а також об'єктивного та суб'єктивного права. В цій взаємообумовленості і виявляється діалог матеріального з ідеальним, а також одиничного із загальним [291].

Оскільки динаміка суспільних відносин на сучасному етапі характеризується стрімкістю та різновекторністю, стає можливим твердження про те, що структуризація права за галузями здійснюється передусім на рівні свідомості, і тільки після цього стає можливим створення правових норм і їх галузеве відокремлення [292, с. 10]. Певна усталеність системи права зазнає впливу з боку динамічного розгалуження предметів правового регулювання внаслідок виникнення нових та видозміни існуючих соціальних зв'язків. Тому формування нових галузей права в першу чергу обумовлено фактичними відносинами та, відповідно, суттєвими блоками фактичних норм, які складаються для їх регулювання. Зважаючи на вищевикладене, нові галузі права (в тому числі їх відокремлення від існуючих) складаються через їхнє усвідомлення як таких на побутовому та доктринальному рівні.

Під критеріями галузеутворення розуміють ознаки, властивості, наявність яких дає змогу зробити висновок, що певне правове утворення (інститут, підгалузь тощо) досягло у своєму розвитку статусу самостійної галузі в системі права [293, с. 11]. Однак процес накопичення систематизуючих факторів – питання непросте. Адже немає вимірювального приладу, за допомогою якого можна було б визначити готовність нормативного масиву перейти до рангу самостійної галузі. Тому, на думку В. С. Белих, і на загальнотеоретичному, і на галузевому рівнях дослідження необхідний набір критеріїв такої оцінки [294, с. 11; 292, с. 10]. Натомість через відсутність чітких показників, їх обґрунтування також набуває умоглядності.

Парадигмою юридичної науки наразі є виокремлення галузей права через предмет та метод правового регулювання.

Характеристика предмета правового регулювання, а отже, і галузі права, залежить від структуризації суспільних відносин, що складаються у реальному житті на конкретному історичному етапі. Так само структуризація суспільного життя здійснюється залежно від необхідності та реалізованого способу виробництва, обміну та споживання, форм власності, механізму господарювання, ступеня державного втручання (або регулювання) в економічні відносини [295, с. 31]. Це означає, що, хоча кристалізація галузей права остаточно здійснюється у площині правової доктрини та правотворчості, але важливо розуміти, що вона також обумовлена безліччю неюридичних детермінант, які переводяться на правовий рівень через правосвідомість. Відтак, група соціальних, економічних відносин, до того як стати предметом правового регулювання, виокремлюються з усього масиву соціальних зв'язків та зіставляються у свідомості індивідів з їхнім фактичним упорядкуванням на офіційному та неофіційному рівні. Зазначимо, що кінетика деяких з них є настільки нелінійною, що фактичні (неофіційні) норми значно переважають за кількістю та подекуди за якістю. Інакше кажучи, для формування нової галузі права певні суспільні відносини повинні сприйматися особами як достатньо поширені, подібні та такі, що потребують законодавчого врегулювання. І лише після цього набуває сенсу підведення наукової аргументації під утворення нової галузі права. В інакшому разі це виглядає штучним та втрачає будь-який праксеологічний аспект.

Також на увагу заслуговують зміни в усвідомленні змісту категорії „предмет регулювання”. Зазвичай, коли говорять про суспільні відносини, мають на увазі економічні відносини, що утворюють базис суспільства. Але поняття суспільних відносин ширше і включає всі відносини людей у суспільстві [296, с. 103]. Предметом же правового регулювання стають не всі вони, а виключно найбільш важливі, найзначущі. Та безсумнівно, що й сама категорія „найзначущі суспільні відносини” є оціночною, у зв'язку з чим вона повинна бути усвідомленою та сформованою розумово на основі соціально-економічних детермінант.

Крім того, лише у середині минулого сторіччя знаменитий теоретик права С. С. Алексеев писав, що „до предмету правового регулювання не включаються техніко-економічні відносини, пов'язані безпосередньо з продуктивними силами” [297, с. 100]. Еволюція ж економічних відносин суттєво вплинула на цей постулат, підтвердженням чого виступають в тому числі Правила ISO або Правила захисту інформації в ЕОМ (комп'ютерах).

Керуючись викладеним, інтегративні властивості правосвідомості виявляють себе, в тому числі, у структуризації системи права на основі переведення предмета правового регулювання з побутового рівня (фактичні суспільні відно-

сини) на доктринальний, що згодом втілюється на нормативному рівні (наприклад, у процесі кодифікації) та підлягає реалізації, яка становить вже зміст юридичної практики [298, с. 192–196].

Значення правосвідомості в окресленні методів правового регулювання як галузеутворюючого критерію складно переоцінити. Бо саме домінування певних засобів впливу, зрештою, і визначає ставлення більшості населення до права. Абстрагуючись від факту, що окремі галузі права традиційно базуються на імперативному методі регулювання суспільних відносин, слід визнати тенденцію до розширення застосування інших методів, яка стає все наочнішою у західних демократичних країнах.

У наукових публікаціях пострадянського простору у світлі цього стали висвітлюватися положення про те, що „в демократичному суспільстві домінують галузі права з диспозитивними методами регулювання, в авторитарних та тоталітарних державах більшу цінність мають галузі з імперативним регулюванням” [299, с. 305]. Сьогодні знаменується й розширенням меж застосування інших методів регулювання (крім імперативного) в окремих галузях права.

Але зазначена тенденція, на жаль, мало стосується України, і використання імперативних методів регулювання все ще залишається домінуючим. Інколи відбувається спроба законодавця ніби-то надати адресату норм права більше свободи за рахунок ширшого використання відносно визначених норм. Слід визнати, що це насправді не змінює основного методу регулювання, а лише призводить до підміни понять.

І. Л. Заморська, здійснюючи спробу співвіднесення диспозитивних та відносно визначених норм права, доходить висновку, що попри всю близькість (а в багатьох моментах і почасти тотожність) цих категорій, диспозитивні норми права відображають внутрішню сутність специфічного типу врегульовуваних правом суспільних відносин, що ґрунтуються на юридичній свободі суб'єктів правовідносин і є похідними від диспозитивного методу правового регулювання. Натомість відносно визначені норми права відображають зовнішню форму закріплення та вираження особливого виду норм права, що передбачають нормативно окреслену свободу вибору сторонами правовідносин певного варіанту поведінки. Відносно визначені норми права є похідними від внутрішньої структури норм права та видів її структурних компонентів [300, с. 11]. Вони надають скоріше уявну, ніж реальну, свободу вибору суб'єктам правовідносин, що також може мати місце та бути безумовно корисним з урахуванням мети правового регулювання. Проте структурованість та зрозумілість нормативних регуляторів, тобто і їх розумово-емоційне сприйняття, безпосередньо залежить і від застосовуваного правотворцем методу правового регулювання з його чіткою кристалізацією в усвідомленні як законодавця, так і адресата правового припису, що, відповідно, накладатиме відбиток на правову поведінку.

Ще один аспект, вартий уваги, полягає у надто обмеженому використанні у вітчизняній юриспруденції заохочувального методу регулювання суспільних відносин, при тому, що у країнах Західної Європи, США, Канаді тощо навіть в адміністративному та кримінальному праві правові засоби, які характеризують цей метод, використовуються набагато ширше, не просто надаючи особі свободу вибору, а стимулюючи правомірний варіант поведінки або ж навіть виправлення після неправомірної.

На думку відомих теоретиків права, правове стимулювання та правове обмеження означають більш значний пласт юридичної сфери – інформаційно-психологічні засоби права [168, с. 19], причому перевага все частіше віддається методам заохочення, яке, на думку П. В. Хряпінського, „має принципово іншу інтелектуально-мотиваційну структуру, порівняно із примусом” [301, с. 102].

Значну перспективу впровадження заохочувальних приписів, у тому числі, мають кримінально-правові норми, що передбачають відповідальність за злочини у сфері господарської діяльності [302, с. 5]. П. В. Хряпінський, погоджуючись з думкою В. Я. Тація, стверджує, що потрібна деміфологізація кримінального законодавства. Не варто розраховувати, що кримінальна відповідальність, правові засоби можуть стати панацеєю у розв’язанні складних економічних і соціальних проблем розвитку України. Слід виходити з того, що кримінальне право є останнім, крайнім заходом боротьби з негативними явищами в економіці і суспільному житті. Саме тому не можна захоплюватися надто популярною в буденній правосвідомості ідеєю посилення репресивних заходів [303, с. 166; 304, с. 15–19; 305, с. 33–47].

О. Г. Варич робить наголос на ролі договірно-заохочувального методу регулювання економічних відносин, змістом якого є нормативно-встановлене стимулювання діяльності суб’єктів економічних відносин, що відповідає не лише правовим вимогам, а й вимогам, встановленим за погодженням сторін на договірних засадах [306, с. 7]. Визначальну роль розширення застосування заохочувального методу обґрунтовує і О. Г. Стрельченко [307, с. 7–8]. Україна ж взяла курс на використання здебільшого імперативних підходів у регулюванні, і цей тренд, на жаль, залишається незмінним навіть з урахуванням здійснюваних реформ. Поряд із цим, доведеною багатьма науковцями є здатність диспозитивного та заохочувального методів впливати на сприйняття права як нерепресивного засобу, підвищувати зацікавленість громадян у правомірній поведінці, що яскраво демонструє інтегративні можливості правосвідомості в контексті вибору методів правового регулювання та з урахуванням їх властивості галузеутворюючого компонента.

Хоча питання предмета і методу правового регулювання як основних критеріїв виокремлення галузі права залишаються класикою юридичної науки, але подекуди вже озвучуються думки про необхідність запровадження додаткових

критеріїв, таких як: спеціальний понятійний апарат, особливий суб'єкт відносин, особливий об'єкт правового регулювання [308, с. 74]; галузеві функції [309, с. 52]; галузеві юридичні процедури [310, с. 44] і навіть наявність специфічної мети нормативного утворення [311, с. 179–180]. Це знов-таки нашоує на думку про формування як галузей права, так і критеріїв для їх виокремлення на рівні правосвідомості. Причому передумови для цього полягають у площині фактичних суспільних відносин, а результатом виступають суто юридичні наслідки нормативного рівня та рівня юридичної практики.

Складно, мабуть, знайти питання, яке в більшій мірі пов'язане з правосвідомістю, ніж зміст права, який у правовій доктрині є досить дискусійним комплексним поняттям, яке найчастіше визначається науковцями через аналіз його складових. Так, до змісту права, безумовно, відносять парні категорії: волю та інтерес, а також існуюче та належне [122, с. 392–395; 45, с. 128–130], хоча деякими авторами його компонентний склад розширюється [19, с. 44–46]. Поряд із цим, не варто ігнорувати підхід С. С. Алексєєва, який визначає зміст права як власне його матерію, субстанцію та виділяє у ньому інтелектуальне та вольове начало [24, с. 94–95]. Вольове начало поряд з інтересом фігурує і в попередніх тезах, до того ж об'єктивно видається необхідність доповнення цієї зв'язки ще й інтелектуальною (раціональною) складовою.

Відтак, фундаментальним началом у змісті права виступає інтерес, який на психологічному рівні є втіленням фактичних потреб особи. Варто звернути увагу на наявність в юридичній науці двох категорій, які час від часу підлягають частковому змішуванню: „інтерес у праві” та „законний інтерес”. Тим не менше, у контексті цього дослідження не видається доцільним аналізувати конструкцію „законний інтерес”, який знайшов відображення у численних наукових працях [312; 313, с. 130–133; 314, с. 40–45], але від цього не перестає бути „юридичною фікцією” [315, с. 15]. „Інтерес у праві” викликає зацікавленість, як детермінанта породження права, невід'ємний елемент, вплетений у його зміст, та як передумова появи нових інтересів.

За влучним висловом А. Г. Здравомислова, категорія інтересу вироблена в історії соціальної думки для визначення реальних причин суспільних та індивідуальних дій [316, с. 8], а І. В. Першина підкреслює визначальне значення інтересу у правотворчості та реалізації права, а також помилковість зведення його до усвідомлених чи не усвідомлених потреб [317, с. 2]. Дійсно, хоча інтерес на етапі формування права виступає їх віддзеркаленням, тим не менше, є набагато ширшим за потреби, в тому числі за рахунок того, що, по-перше, однією потребою може зумовлюватись певна кількість інтересів, а, по-друге, інтерес може породжуватись і чинним правом, як наслідок його дії.

Висловлюється думка, що інтерес у правовій площині не є рівним, і це відбивається в суперечливості, багатоаспектності і неможливості привести ці інтереси до загального знаменника. Саме інтереси програмують правове регулювання і знаходять (підбирають) необхідні засоби правового впливу [318, с. 61, 62]. Але без виявлення найбільш затребуваних інтересів та без приведення їх до „загального знаменника”, вони жодним чином не можуть бути втілені у змісті права. В цьому аспекті актуалізується правосвідомість, тому що не інтереси самі по собі „знаходять засоби правового впливу”, а законодавець через усвідомлення та певну уніфікацію інтересів адресатів правових приписів обирає найбільш прийнятні засоби для задоволення певного інтересу та втілює їх у відповідних юридичних конструкціях.

Саме рівень правосвідомості дозволяє особам не лише збагнути, а й обмежувати власні інтереси, узгоджуючи їх з інтересами більшості (звідки власне і витікає правовий принцип „свобода однієї особи закінчується там, де починається свобода іншої”). Роль же правосвідомості законодавця полягає у площині балансування приватних та суспільних, а також публічних інтересів. Причому навіть у деяких сучасних наукових джерелах національні інтереси розглядаються як більш високопорядкові щодо приватно-правових [319, с. 128]. Але можна сказати, що навряд чи варто сприймати це за замовчанням, оскільки мова вочевидь повинна йти не про рівень інтересу, а про його зміст, тому що паритет у відносинах „держава—суспільство—громадянин” за такого підходу є недосяжним, так само, як і побудова розвиненого громадянського суспільства. Тому у фундаментальній монографії О. Скрипнюка справедливо наголошується, що слід уникати будь-якої двозначності, яка виявляється у розмиванні межі між поняттями „державний інтерес” та „суспільний інтерес” [320, с. 19].

Виявлення точок впливу на сукупність різномірних інтересів та вибір для цього найоптимальніших засобів вже належить до інтелектуальної (раціональної) складової у змісті права.

У науковій літературі наводяться аргументи на користь того, що оскільки право складається з норм, воно саме собою вже є чимось безумовно раціональним [321], саме раціональний чинник забезпечує створення юридичних понять, юридичної логіки, мислення [322].

Л. М. Шенгрій розрізняє внутрішні та зовнішні аспекти раціональності права. У зовнішньому аспекті вона означає, що система правових норм може раціонально застосовуватися у практичних діях людини, що існує можливість раціонального розуміння права, що існують об’єктивні та суб’єктивні підстави права. У структурі внутрішньої раціональності автором виділяється логічний критерій, що має знайти застосування при створенні систем правових норм [323, с. 110].

Звідси випливає, що норма права виступає квінтесенцією системності, законів формальної логіки та юридичної техніки. Тобто для створення права використовується весь арсенал засобів раціонального мислення, напрацьованих людством. Але, незважаючи на широкий спектр перелічених вище засобів, інтелектуальне начало у змісті права ними не обмежується. Так, І. П. Лихолат доходить висновку про доцільність використання для аналізу правових явищ системи принципів раціональності, запропонованої українським філософом С. Б. Кримським. Ця система складається із двох груп принципів – тих, що належать до методологічної та гносеологічної сфери, і тих, що належать до світоглядної сфери. Перша група охоплює принципи визначення міри, впорядкованих послідовностей, достатньої підстави, аналітичності, можливості відтворення в матеріальному чи розумовому експерименті пізнавальних ефектів, нормальності. До другої входять принципи обов'язковості доводів розуму та ізоморфізму [324, с. 8; 325, с. 8–11]. При зіставленні цих принципів із феноменами правової реальності стає очевидним глибоко-раціональний аспект, що виявляється, починаючи з формування права і закінчуючи втіленням приписів у життя. Ядром же цього процесу виступає правова норма (а саме, її зміст), по-перше, детермінована раціонально-чуттєвим сприйняттям неюридичного середовища, а, по-друге, реалізована у юридичній практиці.

Якщо підсумувати викладене, інтелектуальне (раціональне) начало у змісті права не можна сприймати виключно у вигляді дотримання правил формальної логіки, хоча це повинно бути невід'ємною якістю правових приписів. У широкому сенсі інтелектуальне начало виявляється, з одного боку, у правильній оцінці інтересів під час переведення їх у зміст права та вибір вірних методів впливу на них, а, з іншого, – як інструмент раціональної оцінки змісту норми її адресатом для наступного втілення у фактичній поведінці, що знов-таки виводить нас у площину правосвідомості, через яку екстраполюються на зміст права усі факти реального життя. Причому саме позараціональне у праві уособлює поняття правової підсвідомості, що каталізує не розуміння і навіть не чуттєве сприйняття права, а відчуття юридичного буття як специфічної матерії.

Разом з тим, дослідження інтелектуального моменту у змісті права повинно відбуватися виключно у комплексі із вольовим, бо сепаратизація зазначених категорій позбавляє сенсу будь-яку з них. За влучним висловом В. А. Трофименка, дослідження розуму та волі в їх єдності дає змогу подолати їхню обмеженість і вивести механізм їхнього взаємодоповнення: наслідком розуміння людиною смисла права є її готовність бути відповідальною за свої вчинки, реалізовані у вольовій поведінці [326, с. 10].

Варто зазначити, що категорія волі неодноразово ставала предметом дослідження у філософії, філології, психології, соціології, а також у комплексних

міждисциплінарних напрацюваннях. І все ж, проблематика волі особливо гостро актуалізується у наукових роботах юридичного характеру, оскільки з нею безпосередньо пов'язуються в тому числі питання юридичної відповідальності.

Так, у теорії кримінального права вченими підкреслюється необхідність встановлення того, що діяння, вчинене особою, має свідомо-вольовий характер [327, с. 211]. Приділяючи належну увагу цьому питанню у розрізі кримінального права, у будь-якому разі не слід недооцінювати роль волі у загальній теорії права, в тому числі і у змісті правових приписів.

Абсолютна більшість науковців, – як філософів, так і правознавців, – звертають увагу на подвійну психологічно-діяльнісну природу волі. Так, О. А. Крижановська визначає волю як суб'єктивно-виконавчу складову діяльності [328], а С. Н. Братусь зазначає, що вольовий акт реалізується в дії [329, с. 11].

Аргументом до попередньої тези виступає й те, що „воля є рушійною силою будь-якої свідомої дії; саме воля є практичним реалізатором потреби, інтересу, мети, установки” [11, с. 420], а також представлення волі у вигляді нерозривного єдиного психічного процесу, що складається із зовнішнього та внутрішнього вольових актів, які повинні бути неподільними [330, с. 10]. Для підкреслення ролі цього змістовного елементу можна навіть навести вислів, що „саме воля, як предметний, дієвий вид правосвідомості, як поєднання потреб, інтересу та мети є творцем права” [331, с. 134].

На думку В. А. Ойгензіхта, воля конструюється як складне поняття, яке включає в себе нероздільні елементи, їхню сукупність. Але це є не простою сумою психічних стадій, а єдиним процесом, який коротко можна визначити як „психічне регулювання поведінки” [332, с. 17].

О. О. Коваленко підтримує позицію Д. А. Керімова про волю як про внутрішній намір особи, спрямований на реалізацію певної правової мети, психічне регулювання поведінки особи, що полягає в детермінованому та мотивованому бажанні досягнення поставленої мети, у виборі рішення, розробці шляхів, засобів та докладанні зусиль для їхнього здійснення [11, с. 24; 333, с. 23]. Це визначення повністю заслуговує на підтримку, лише з одним уточненням: вольовий момент опосередковує не лише правову поведінку адресата правових приписів, а й, наприклад, волю законодавця, що спонукає його досягти мети впорядкування суспільних відносин за допомогою правильно інтерпретованих та грамотно відображених на рівні нормативно-правових актів інтересів. Не в меншій мірі це стосується й волі суб'єкта правозастосування, що виступає стимулом для прийняття справедливого рішення. Тобто одного розуміння потреб та необхідних для їх задоволення засобів ще недостатньо, якщо бракує волі на їхнє втілення. Зважаючи на це, універсальність правосвідомості виявляється у зведенні до єдиної точки усіх перелічених аспектів змісту права, який, у кінцевому результаті, буде

визначатися рівнем правосвідомості всіх суб'єктів процесу формування права. Помилкою буде вважати, що на зміст права впливає лише правосвідомість законодавця, оскільки, як було виявлено раніше, право починає зароджуватись набагато раніше від його офіційного оформлення. І цей процес не позбавлений різновекторного впливу на нього в тому аспекті, що у будь-який момент часу й простору зачіпає інтереси невизначеної кількості осіб, їхнє власне розуміння правильності регулювання суспільних відносин та ставлення до фактичного й можливого права.

На волю впливають різні чинники. Вона зумовлюється насамперед рівнем свідомості людини, її бажаннями та прагненнями, які, у свою чергу, зумовлюються іншими чинниками [334, с. 243]. Названий аспект правосвідомості у значній мірі характеризує її інтегративний потенціал щодо змісту права, в якому втілюються неюридичні феномени через їхнє інтелектуальне осмислення та прагнення ефективного впорядкування.

У той же час дефекти правосвідомості неминуче пов'язані з різнорідними дефектами у змісті права, що можуть виражатися і у певним чином спотворених інтересах, і у вадах їхнього раціонального сприйняття та втілення, ну й, нарешті, в дефектах волі правотворця. Кожний із зазначених аспектів, а тим більше, їх комплекс, здатний нівелювати саму ідею права у його змісті, знецінюючи його та у підсумку негативно позначаючись на ефективності.

Певним чином стандартизований підхід характеризує виділення більшістю дослідників у змісті права нероздільних категорій належного та сущого. Соціальна затребуваність знаходить відображення у змісті права, однак сама по собі соціальна система є динамічним утворенням, і „запити” на правове регулювання, що постійно надходять від неї, характеризуються рухливістю та неоднорідністю. Цілком зрозуміло, що формалізована норма повинна відобразити у своєму змісті як фактичний стан речей (право у статиці), так і закласти певну кількість прогнотованих моделей регулювання на майбутнє (право у динаміці). В іншому випадку нормативно-правові приписи будуть приречені на стрімке застарівання. Тобто можна сказати, що належне та сущє у праві опосередковують дві сфери його буття: 1) відображають фактичні відносини у суспільстві та одночасно розширюють їх межі, прогнозуючи суспільний розвиток; 2) виступають віддзеркаленням сьогоденних потреб в упорядкуванні, але, в той же час, мають на меті досягнення ідеалізованого порядку та уявлення про право як певний універсум.

У дисертаційній роботі Р. О. Кабальського доводиться, що норма нерозривно пов'язана з належним. Проте при розгляді норми як судження виникає питання про те, в який спосіб судження є пов'язаним з належним. Деонтологічне судження виражає певну цінність, на підставі якої робиться висновок про необхідність визначеної поведінки. Тобто норма (як деонтологічне судження) саме через цінність здійснює зв'язок зі сферою належного. Зв'язок цінності як ідеальної сутно-

сті з дійсністю опосередковується через акт судження – оцінку, яка здійснюється через мову [335, с. 8]. Тільки справа у тому, що сама дійсність характеризує якраз сферу суцього, і державно-правова рефлексія повинна передусім бути спрямованою на неї, і тільки у другу чергу, в якості прогнозу, – на майбутнє. Крім того, вочевидь потребує відмежування та розрізнення „належної поведінки”, що витікає із загальнообов’язковості права, та належного у змісті права.

Існує думка, що категорії належного та суцього у праві розділені лише штучно. Вони є нерозривними, оскільки нормативну силу має лише обумовлена фактичними відносинами правова норма, коли вона або співпадає зі „статистичною загальністю” дійсних людських вчинків, або здатна формувати цю всезагальність поведінки за допомогою свого механізму функціонування [336, с. 52]. Це є об’єктивною необхідністю, оскільки юридичний, соціальний та філософський сенс має аналіз даних феноменів виключно як парних. Без ідеалу у змісті права воно буде гальмувати на місці, позбавлене рушійної сили. Відірване ж від суспільного життя стане пустою конструкцією, що втратить регулятивні можливості.

Знаходження балансу між зазначеними аспектами належного та суцього у змісті права забезпечується інтегративними можливостями правосвідомості, рівень якої безпосередньо впливає на якість (як узагальнену категорію) та ефективність права.

Як справедливо зазначає О. Лейст, тексти законів нерідко „грішать” зайвими елементами (закликами, описами), що не мають юридичного значення. Правосвідомість же відіграє роль фільтру, сприймаючи лише те, що є власне правом. Право має нормативний, оціночний характер, і за своєю природою спрямоване в майбутнє (визначаючи, як бути „належно” чи „неналежно”) [248, с. 4]. Платформою для визначення чогось в якості „належного” чи „неналежного” виступає співвіднесення юридичних приписів із фактичними реаліями (чи у зворотному зв’язку), раціональна та емоційна оцінка результатів цього зіставлення.

Як площина фактичного буття права, так і площина його „бажаного буття” мають задаватися у вигляді циклу правової динаміки, що передбачає спрямованість смислоутворюючих імпульсів від інтерактивного середовища суспільної комунікації через кристалізацію цінностей природного права, їхню матеріалізацію у позитивно-правових нормах та зворотню регулятивну дію на міжлюдські відносини шляхом встановлення відповідного законного правопорядку. Тим самим відкриватимуться можливості інтегрування онтологічного та деонтологічного, позитивного та природного, а також суб’єктивного та об’єктивного аспектів права і його усвідомлення [37, с. 17]. Тобто правосвідомість виступає своєрідним індикатором трансформації первинного інтересу до формалізованого правового припису, а через нього, – до правомірної чи неправомірної поведінки.

Повертаючись до процесу формування права, доцільно акцентувати увагу на тому, що „норми виникають під впливом колективних уявлень про належне, звичок, нових, усвідомлених групою, потреб. Держава лише реєструє норми, сформовані та інституціалізовані, втілені у громадській думці і правосвідомості, та формально закріплює їх [49, с. 9]. Але це судження не позбавлене ідеалізованого погляду на нормотворчість та описує перебіг подій у зазначеній площині „як належить”. Реальна ж правотворчість завжди опосередкована ще й правосвідомістю її суб’єктів, що у вітчизняній політичній та правовій системі нерідко мають інтереси, діаметрально протилежні інтересам більшості населення. У поєднанні зі здебільшого низьким рівнем правосвідомості, це виливається у дефекти змісту права.

За логікою думки С. С. Алексєєва, у змісті права провідна роль належить саме правосвідомості [24, с. 73], і це є повністю доведеним у юридичній доктрині фактом. Разом із тим, інтегративне значення правосвідомості у контексті взаємозв’язку форми і змісту права з комплексом інших юридичних та неюридичних феноменів є розкритим досить обмежено.

Висновки, які витікають із викладеного матеріалу, можна звести до того, що кожний елемент змісту права у відриві від інших призводить до значних вад правових приписів, знижуючи їхню ефективність. Цілісною ж категорією зміст права робить правосвідомість усіх суб’єктів процесу його формування.

Зовнішній вигляд системи права, так само як і її галузева диференціація, також, у першу чергу, формується на рівні правосвідомості. Причому первинну роль, залежно від ситуації, може відігравати як побутова, так і доктринальна правосвідомість. Нормативне оформлення галузей права, їх формування чи виділення неодмінно виступає вторинною стадією, характеризуючи одночасно амбівалентність та універсальність правосвідомості щодо усіх явищ правової реальності.

2.3. Формування та буття джерел права в контексті інтегративної правосвідомості

Втілення ідеї реформування правової системи країни через інтегративний потенціал правосвідомості тісно пов’язане з ґрунтовним відтворенням цього механізму у площині джерел права, оскільки у побутовій свідомості право як таке асоціюється не з множиною різнорідних правових явищ, а з обов’язковими правилами поведінки, відтак, – із джерелами права, в яких вони уособлюються. В контексті цього найточнішою видається позиція С. Зівса, що „форма права не існує і не може існувати поза джерелом права – оболонкою буття правової норми” [337, с. 9–10]. З позиції юридичної науки, а власне – загальної теорії системи

права, – це є істинним і обґрунтованим численними теоретиками. Але правильним є й те, що розвиток джерел права нерозривно пов'язаний із соціальним буттям людства, економічною системою, особливостями історичного шляху певної країни, менталітетом і навіть специфікою побуту. Тому поступово виходять з вживання суто позитивістські визначення джерела права як специфічного способу чи форми вираження державної волі, за допомогою яких ця воля стає правом [338].

Також нечасто наразі зустрічаються визначення джерел права через діяльність. Але для всебічності аналізу доцільно згадати і таку позицію, що джерело права являє собою вид діяльності держави, яка полягає у встановленні юридичних норм або визнанні інших норм юридичними [339, с. 15; 340, с. 238].

Натомість все більше дослідників розрізняє джерела права у широкому та вузькому сенсі, або у юридичному та матеріальному, або виділяють в існуванні джерел права щонайменше два аспекти. Основи цього підходу також закладені досить давно. Так, ще у 50-х роках минулого сторіччя О. Йоффе визначав джерела права в якості волі держави, визначеної економічними умовами життя суспільства [341, с. 34]. При всьому величезному впливі економічної системи на процеси формування права, доцільно визнати її в якості не єдиного опосередковуючого чинника. Р. Б. Тополевський юридичне джерело права розуміє як специфічну форму закріплення та організації в конкретному суспільстві інформації про загальнообов'язкові правила поведінки (норми права), притаманні конкретній історичній епосі [342, с. 9]. У цьому визначенні як одна з детермінант виникнення джерел права підкреслюються вже особливості історичного руху держави, але і це не вичерпує всіх факторів впливу.

Так, все більш популярною стає позиція, згідно з якою вплив на право сучасної економічної реальності, соціальних проблем, розвитку інформаційних та інших технологій – невідворотний. І тому так же невідворотно в юридичний аналіз має входити дослідження матеріальних чинників, що породжують ті чи інші правові положення, які впливають на їхній розвиток [343, с. 79]. Саме це твердження в повній мірі відповідає парадигмі сучасної юридичної науки та характеризує суспільну затребуваність дослідження системи права як частини буття соціуму у всіх його проявах. Ця теорія стала підґрунтям відходу від етатистських вчень про джерела права та дала підстави для виділення їх у вузькому (юридичному) та широкому (матеріальному) значенні.

Джерело права в широкому значенні, за Н. Гранат, – це причини і закономірності правоутворення або генези права, у вузькому ж – спосіб закріплення та існування норм права, або джерело, з якого юрист чи будь-який інший суб'єкт права черпає правові норми [344, с. 10].

Н. А. Гураленко у фундаментальному монографічному дослідженні здійснює спробу систематизації матеріальних джерел права [343, с. 78–79] та дохо-

дить висновку, що у юридичній літературі під джерелом права в матеріальному сенсі розуміють: 1) соціальні та економічні умови життя суспільства, які визначають державну владу та виступають правотворчою силою суспільства [345, с. 3]; 2) матеріальні умови життя суспільства як безпосередню засаду правотворчості та коло органів, уповноважених творити право в певній спільноті [346, с. 119]; 3) розвиток суспільних відносин [347, с. 24]; 4) умови життя людей та суспільства [348, с. 85]; 5) причини, що зумовили зміст права [349, с. 8]. Наведена класифікація значно розширює соціальні чинники детермінації права та яскраво ілюструє поліаспектність джерел права у матеріальному (широкому) сенсі.

Більше того, аналізуючи множинність підходів до категорії „джерела права”, Н. А. Гураленко стверджує, що майже всім їм притаманна спільна негативна риса: розуміння права та його джерел як суто об’єктивного явища. Але право у своїй сутності, за своєю природою є не лише об’єктивним, а й суб’єктивним. З того факту, що право як зовнішня детермінанта поведінки людини здебільшого проявляє свою неефективність, а саморегуляція відбувається скоріше за рахунок узгодження мотивів та інтересів на міжіндивідуальному рівні, вона робить висновки про наявність суб’єктивних чинників у соціальних відносинах [343, с. 76]. У цьому контексті очевидним стає вихід на правосвідомість як одну з передумов формування джерел права.

Н. М. Оніщенко у своїй докторській дисертації робить наголос на тому, що представники широкого праворозуміння (С. Кечек’ян, А. Піонтковський) вусупереч вузькому (право – сукупність норм, встановлених чи санкціонованих державою) запропонували розуміння права як єдності правових норм і правосвідомості або (М. Козюбра, В. Миколенко) правових норм, правосвідомості та правовідносин [1, с. 6], тим самим підкреслюючи місце правосвідомості не лише у системі права, а й у правовій реальності.

На цій же позиції наполягає і Р. Б. Тополевський, зазначаючи, що юридичні джерела права значною мірою виступають результатом взаємодії правосвідомості та юридичної практики, опосередкованої через діяльність юридичних інституцій [342, с. 11]. Таким чином, еволюція загальної теорії джерел права впевнено просувається в напрямі фіксації особливого положення правосвідомості у процесі утворення, а також видозміни форми та сутності джерел права. Причому в окремих визначеннях безпосередньо робиться посилання на взаємозв’язок джерел права, правосвідомості та окремих інших елементів правової системи. Проте у кожній з точок зору простежується аналіз діалектики перелічених феноменів як однопорядкових, що не відповідає фактичній ситуації, тому що історичні, соціальні, економічні та інші передумови знаходять відображення у джерелах права через правосвідомість правотворця. А в юридичній практиці вони реалізуються, будучи первинно сприйнятими правосвідомістю її численних та різнорідних

суб'єктів. Відтак, верифікованого вигляду набуває версія про інтегративну, системоутворюючу роль правосвідомості, що не може ставити її на один рівень з іншими компонентами правової системи.

Щодо системи джерел права це виявляється через екстраполяцію історичних, ментальних, економічних передумов на основні форми права, які є затребуваними даним суспільством та державою, а також на їх внутрішню структуру та зміст [350, с. 175–178]. Якщо внутрішньою сутністю права є людська свобідна воля, то зовнішніми виявами цієї сутності є звичаї, договори, закони, правові принципи, судові рішення [351, с. 12], які об'єднуються та знаходять внутрішню систематизацію у системі джерел права.

Н. М. Пархоменко у фундаментальному дослідженні теоретико-методологічних засад джерел права надає характеристику «системи джерел права» як складної, комплексної, багаторівневої, динамічної і відкритої системи, складові якої розташовані у певному порядку та об'єднані певними зв'язками, що забезпечує її функціональність та визначає її місце у правовій системі. Вона ж послідовно обґрунтовує, що система права й система джерел права є різними за своєю природою, але взаємопов'язаними феноменами, складовими правової системи. Система права відображає об'єктивні закономірності суспільного розвитку, і від ступеня цієї об'єктивності залежить зміст системи джерел права та ефективність їхньої реалізації. Відтак система права відповідає філософській категорії „зміст” і становить внутрішню структуру права, відповідно до характеру регульованих ним суспільних відносин. Система джерел права відповідає категорії „форма” і становить сукупність формально-юридичних джерел права [352, с. 13, 14]. Тим не менше, відповідно до викладеного вище, і форма, і зміст права первинно формуються у свідомості індивідуальних та колективних суб'єктів, а лише потім знаходять формальний вираз на нормативному рівні.

Системи джерел права усіх правових систем світу, незалежно від рівня регулювання, мають схожу структуру компонентів: базовий (фундаментальний); похідний (конкретизуючий); допоміжний (субсидіарний). До базового компонента можна віднести ті джерела права, які є основними для цієї системи права. ... Похідний компонент об'єднує ті юридичні джерела права, які розвивають, конкретизують елементи первинного компоненту [342, с. 12]. Для цілей даного дослідження, в тому числі для усвідомлення ролі правосвідомості у заснуванні наведеної класифікації, видається доцільним розкрити сутність множини джерел права та звернутися до аргументованості виділення того чи іншого джерела права як самостійного у правовій доктрині.

Так, за класифікацією А. Денисової систему джерел права становлять лише нормативно-правові акти, судові прецеденти та санкціоновані державою звичаї [353, с. 147–148]. Можна сказати, що перелічені джерела права, хоча, звісно, і не

вичерпують всього їх різноманіття, але є спільними, такими що об'єднують безліч класифікацій формальних джерел права.

Г. Василевич пропонує поділ джерел права на: 1) нормативно-правові акти (до них же він відносить міжнародні договори, які стали обов'язковими для держави у зв'язку з ратифікацією, приєднанням, затвердженням); 2) правовий звичай; 3) судові прецеденти; 4) загальні принципи права [354, с. 2].

За іншою, значно розширеною, класифікацією до джерел права належать нормативно-правові акти, правові прецеденти, правові звичаї, нормативно-правові договори, нормативні принципи права, правові доктрини, визнані державою як обов'язкові [352, с. 13].

С. Бодров натомість наполягає, що в загальнотеоретичному плані на основі узагальнення різних правових систем уже давно склався певний реєстр джерел права, які виділяють за критеріями суб'єктів волевиявлення (їх співвідношення), способів об'єктизації юридичних норм, порядку їх встановлення, а саме: закон (який розуміють як узагальнення будь-яких правових актів, законодавства); публічний договір; звичай; прецедент; канон як релігійне джерело права, доктрина; природне право; суспільні принципи та норми міжнародного права [355, с. 18–19]. Втім, це твердження ще більше підкреслює неоднозначність вирішення питання про класифікацію джерел права, оскільки всупереч вступній частині, наведена автором класифікація є достатньо неklasичною для загальної теорії права.

Окремими правниками запропоновано поруч із традиційними юридичними джерелами права (нормативно-правовий акт, нормативно-правовий договір, правовий звичай, правовий прецедент) включити до неї і нетрадиційні – принципи права, корпоративні акти, релігійно-правові тексти, акти „м'якого права” (рекомендаційні акти міжнародних організацій) [342, с. 6].

Деякі автори окремо виділяють джерела канонічного права [356, с. 8]. А інші – корпоративні акти, які, на думку М. О. Томашевської, належать до загальної ієрархії нормативно-правових актів, у якій вони за своєю юридичною силою займають нижній щабель, оскільки мають найменший рівень загальності і сфера їхньої дії обмежена відносинами конкретної юридичної особи [357, с. 11]. Останнє судження є досить спірним у світлі аналізу ознак правової норми, однією з яких виступає загальнообов'язковість та забезпеченість державним примусом. І хоча корпоративні норми, безумовно, належать до регуляторів суспільних відносин і навіть мають певну спільність із правовими, між ними спостерігається принципова різниця.

Внаслідок різноманітності джерел права у сучасному світі та їх видозміні у зв'язку із глобалізаційними процесами, можна припустити наявність глибинних та поліаспектних чинників їх продукування, які врешті-решт зводяться до певних констант на рівні правосвідомості, які й дозволяють їм з тією чи іншою мі-

рою стабільності втілюватись у систему права та юридичну практику певної правової системи.

Для повноти картини перспективним шляхом є аналіз сукупності джерел права, що визнаються як такі у правових системах різного типу, у зв'язку з чим їх формування характеризується варіативністю базового для них виду, типу та рівня правосвідомості.

Основою абсолютної більшості систем права сучасної правової картини світу виступає нормативно-правовий акт. Система НПА фіксується на нормативному рівні та наводиться у наукових працях юридичного спрямування досить універсально і складається з двох основних рівнів: 1) закон; 2) підзаконний нормативно-правовий акт. Тим не менше, ієрархічність як двох цих груп НПА, так і окремих їх видів усередині базової класифікації, обумовлена нормативно визначеною юридичною силою та (або) правовими традиціями певної правової системи.

Закон є первинним регулятором суспільних відносин та основним нормативним орієнтиром у державі. В країнах романо-германського права розрізняють поняття „закон в матеріальному сенсі”, тобто будь-яку норму, що походить від держави, незалежно від форми її викладу, і „закон у формальному сенсі”, коли йдеться про прийнятий в особливому порядку акт вищого органу державної влади, який має вищу юридичну силу [358, с. 124]. Саме у ньому містяться первинні норми, базові положення з основних питань суспільного життя [353, с. 141].

Позитивність закону окремі автори вбачають у тому, що закон є формально визначеним, а тому чітким, зрозумілим та однозначним. Він зручний у регулюванні поведінки суб'єкта, оскільки конкретно вказує на умови, порядок, спосіб і наслідки його дії. Лише закон не залежить від особистих бажань чи уявлень суб'єкта та обов'язковий до виконання [359, с. 5]. Але навряд чи подібне твердження є прийнятним у світлі останніх тенденцій демократизації. Елімінація суто державницького підходу до правових норм є тією межею, яка відділяє романо-германську систему права від соціалістичних та пострадянських. Тобто саме ця норма дійсно не залежить від бажання саме цього суб'єкта, але у широкому сенсі закон повинен узагальнено втілювати бажання, очікування та уявлення адресатів правових приписів. В іншому випадку його ефективність може бути забезпечена виключно репресивними засобами. Отже, у цій площині виявляються всепроникаючі відмінності у правосвідомості правотворця, адресатів права та суб'єктів правозастосовчої діяльності.

Закон уособлює найвищу юридичну силу, внаслідок чого навіть найменші його вади негативно відбиваються на всій правовій системі, а через правосвідомість – і на системі політичній. Саме масштабність та ступінь (глибина) негативних політичних, соціальних, економічних та правових наслідків відрізняють законодавчу помилку від інших видів помилок [360, с. 17]. Нехтування хоча б

однією складовою у правотворчій діяльності формує недовіру суспільства до такої важливої функції влади, як законотворча та нормотворча діяльність у цілому [361, с. 18]. Що характерно, зміна векторів у юриспруденції здійснюється у напрямі інтегрування соціальних систем та відходу від сепаратизації власне юридичних феноменів. Це постійно підкреслюється дослідниками найрізноманітніших аспектів права. В тому числі і законодавство як суто юридичне явище через правосвідомість екстраполює всі свої надбання або вади на неюридичні сфери.

У правовій доктрині законотворчі помилки поділяють на змістовні та техніко-юридичні. Тим не менше, А. В. Малько виділяє ще дві категорії: елементарні (прості) та системні (багатофакторні) [362, с. 27, 28]. Останні у найбільшій мірі проявляють системні взаємозв'язки усіх підсистем соціуму та розкривають, крім вад юридичної техніки, також і дефекти правосвідомості.

Л. М. Легін абсолютно справедливо констатує, що законотворчий процес охоплює пізнавальну діяльність, пов'язану із вибором предмета та методу правового регулювання, наукову діяльність, яка передує формуванню законодавчої ідеї, законопроектний та законодавчий процеси, а також не обмежується творенням законів, а включає оцінку їх ефективності та суспільної значущості [363, с. 10]. Тобто весь процес правотворчості супроводжують моніторинг і оцінка правової та соціальної реальності. Таким чином, правосвідомість одночасно розмежовує їх та виступає синхронізуючим чинником.

Причому інколи найправильнішим рішенням буде визнання того, що певні відносини взагалі не потребують законодавчого втручання, оскільки „суспільний інтерес має скеровувати державу на концентрацію її законотворчої діяльності у тих сферах, де вимагається застосування державної сили” [364, с. 6]. Що, тим не менше, також потребує оцінки та обґрунтування. Національна ж правова система йде шляхом надмірності правового регулювання, а „тенденція «тиражування» законів девальвує їх значення та роль” [238, с. 26].

На підставі зазначеного вище, „останнім часом спостерігається поступове послаблення віри у пріоритет закону” [365, с. 20]. І навіть висловлюються позиції, що враховуючи динамічність життя, важливість передбачення нових суспільних процесів, закон не можна вважати найефективнішою формою права [366, с. 25]. Хоча, як завжди, складно розмірковувати про ефективність форми права без прив'язки до її змісту. Наявність у системі права будь-якої її форми як такої нічого не вирішує, в абсолютній більшості випадків лише зміст іманентно визначає її інструментальну цінність. Навіть стрімкість розвитку суспільних відносин не є вирішальною в ефективності закону, оскільки, спираючись на попередні висновки, регулятивна функція права в динаміці повинна відображатись у закріпленні належних моделей поведінки на майбутнє.

Скептично ставиться до ролі законодавства як джерела права і С. Максимов. За його словами, хоча позитивні закони і створюються для того, щоб забезпечити людяність у відносинах між суб'єктами, однак ніхто не може дати гарантію, що вони не перетворяться у протилежне. Тільки у виконанні рішення стає очевидним, наскільки вдалою виявилася природна модель співіснування [367, с. 128]. І знов-таки, при зверненні до функцій права, у разі фактичної неефективності обраної моделі регулювання, очевидними стають дефекти реалізації прогностичної та регулятивної функцій. Тобто проблема не у самому джерелі права, а у процесі його формування, змісті та недосконалості практичної реалізації.

Дослідження ролі правосвідомості як інтегративного елементу правової системи у формуванні законодавства буде неповним без звернення і до підзаконних нормативно-правових актів. Їх існування у правовій системі зумовлено багаторівневою структурою самих суспільних відносин, що потребують як законодавчого врегулювання, так і вторинного, більш детального і конкретизуючого, з метою оперативного вирішення питань в окремих сферах життєдіяльності суспільства [368, с. 99]. Визначення підзаконного НПА за свою суттю є досить усталеним і зводиться до того, що це письмовий документ уповноваженого суб'єкта, прийнятий на підставі та на виконання закону, в якому закріплені правила поведінки загального характеру, що забезпечуються державою [369, с. 249]. Абсолютно закономірною є вказівка на оперативний характер підзаконного НПА (на відміну від закону) та на його підпорядкований характер. Тим часом, у більшості правових систем світу наразі спостерігається рух до підвищення значення підзаконного регулювання. Починаючи від майже абсолютного примату підзаконних НПА у системах соціалістичного права (як пережиток спостерігається у країнах пострадянського права). І закінчуючи романо-германською правовою сім'єю, де зазначені прояви поки що є мінімальними.

Навіть у США, які традиційно належать до сім'ї прецедентного права, відмічається постійно зростаюча роль урядових агенцій, де численні скарги на нічим не обмежену „законотворчість” з боку адміністративних органів у 70-х роках минулого сторіччя породили видання спеціального акта про адміністративний процес, метою якого був захист інтересів приватних осіб від державних агентств [370, с. 110]. Можна сказати, що цей тренд є на сучасному етапі загрозливим для України внаслідок нічим не виправданої численної кількості підзаконних НПА та необґрунтованого пріоритету їх застосування. За слушною думкою В. К. Грищука, саме підзаконні нормативні акти нерідко необґрунтовано розширюють або звужують межі правового регулювання, обмежують права громадян, знижуючи тим самим його якість [371, с. 27]. Зараз як науковці, так і практики, вказують на наявність перешкод у прийнятті судових рішень внаслідок повної відсутності підзаконних норм (за наявності законодавчого припису)

або їх колізійності. Але слід визнати, що з точки зору науки юриспруденції не-якісність системи підзаконного регулювання в якості аргументу щодо неможливості здійснення правосуддя є просто нонсенсом.

З урахуванням викладеного вище, законодавство втрачає свою ефективність у якості регулятора суспільних відносин не через його специфіку як зовнішньої форми права, а через численні вади правотворчого та правореалізаційного процесу, які підлягають коригуванню.

С. В. Плавич здійснює спробу визначення основних напрямів удосконалення правотворчої діяльності та подальшого розвитку законодавства України, серед яких називає: оперативне реагування на зміни у суспільному житті з боку законодавця та своєчасне оновлення законодавства; розробку концепції зміни (реформування) певної галузі (підгалузі) законодавства; постійний соціально-правовий моніторинг для врахування змін у суспільних відносинах, що відповідають суспільним сподіванням; вироблення концептуальних підходів до законотворчості; удосконалення правового моделювання як ефективного засобу нормативно-правової уніфікації у правотворчій діяльності; наукове обґрунтування законодавчих актів та соціальна доцільність їх запровадження; удосконалення механізму народного обговорення законопроектів та оптимального врахування його результатів у нормотворчості державних органів; врахування світового досвіду щодо запровадження відповідних заходів у нормопроектуванні та юридичній техніці; законодавче врегулювання питань законодавчої техніки тощо [372, с. 7]. Як видно, більшість засобів, які він перелічує, не є власно-юридичними та межують з іншими галузями наукового знання, передусім соціологією, історією, психологією.

Ще раніше ґрунтовно висвітлювала це Г. І. Дутка, звертаючи увагу на те, що шляхи підвищення якості закону знаходяться в політичній, соціальній і юридичній площинах. При цьому соціальна характеристика якості закону охоплює два моменти: ступінь адекватності відображення в законі процесів, що відбуваються в суспільстві, і точність прогнозування цих процесів на майбутнє, а також можливих шляхів розвитку суспільства і нерозривно зв'язаного з цим вибору оптимальних шляхів їх видозміни в бажаному напрямі за допомогою права. Політична характеристика якості закону – це ступінь відповідності вибраних законодавцем варіантів регламентації відповідної сфери суспільних відносин і загальної спрямованості розвитку правової системи вимогам законодавчої політики й завданням суспільного розвитку на ту чи іншу перспективу [373, с. 8]. Враховуючи кореляцію правотворчості з названими авторами сферами соціального буття через правосвідомість, можна стверджувати, що виключно правосвідомість виступає константою усіх правових та соціально-правових інтеракцій. Тому законодавство повинно розглядатися крізь призму правосвідомості усіх суб'єктів, що

безпосередньо задіяні у цьому процесі, а також на етапах до та після нього. Через узагальнюючий характер норми права, викладеної на рівні законодавства, її орієнтаційне спрямування як на сучасність, так і на майбутнє, створення широкої моделі, покликаної задовольнити інтереси більшості її адресатів, суб'єкти правотворчості повинні володіти безумовно високими професійними компетенціями, які, тим не менше, майже нічого не означають без високого рівня правосвідомості.

Крім того, підвищення престижу законодавства досягається не лише завдяки його юридичній якості, а і його доступності для населення, свідомому ставленню широких верств до права, що допоможе уникнути „обростання” законодавства численними міфами та тиражування помилок у його тлумаченні. Одним із засобів цього повинно стати розширення публічного обговорення законопроектів із донесенням їх змісту до широкого загалу, пояснення правових наслідків дії тієї чи іншої норми. Подібні дискусії мають відбуватись без замовчування стратегічних та техніко-юридичних недоліків законопроекту, а головне, – повинні мати наслідки у вигляді врахування найтипівіших зауважень. Реалізація зазначеного плану є майже недосяжною, якщо не підвищити прозорість роботи парламенту, забезпечити доступ до розробки законопроектів та парламентських слухань громадськості [363, с. 12], не знизити рівень тіншового лобізму [374, с. 8; 375, с. 7, 8]. В усіх інших випадках спроби публічного обговорення законопроектів та вже прийнятих нормативно-правових актів будуть наштовхуватись на жорстку критику і супротив різних груп громадськості, що й відбувається в Україні. Причиною цього виступає загальне скептичне і подекуди різко негативне сприйняття права, обумовлене зазначеними вадами правотворчого процесу.

Основним джерелом права англо-саксонської правової системи виступає юридичний прецедент, він же називається у якості другого загальноновизнаного джерела права.

У доктринальному визначенні прецедента спостерігаються певні сутнісні розбіжності. В. Гаврилов розкриває поняття судового прецеденту як рішення суду, винесеного у конкретній справі й обов'язкового для цього судового органу, а також для всіх судів нижчої інстанції при розгляді ними аналогічних справ [376, с. 59–55]. А. Черданцев, у свою чергу, зазначає, що прецедент – це положення, що містяться в рішенні вищої судової інстанції у конкретній справі, обов'язкові для інших судів при вирішенні аналогічних справ [377, с. 189].

Більш розширене, але близьке за змістом визначення, надає Н. Подольська. За її думкою, це рішення суду вищої інстанції у конкретній справі, винесене в першій, апеляційній чи касаційній інстанції або у процесі нормативного чи казуального тлумачення правових норм, опубліковане в періодичному виданні, що не тільки є актом застосування права, а й містить норму права, обов'язкову для

застосування як цим самим судом, так і судом рівної юрисдикції чи нижчим судом [378, с. 149]. Такі дещо різні поняття насправді витікають з певної специфіки створення та застосування прецеденту у різних правових системах англо-американського типу. Об'єднує їх те, що: 1) прецедент завжди являє собою судові рішення; 2) має одночасно казуальний та нормативний характер (приймається за конкретною справою, але створює загальне правило поведінки); 3) є обов'язковим для застосування за аналогічними справами.

У зв'язку з викладеним, напевно чи можна визнати правильним, що судовий прецедент – це рішення за конкретною справою, яке є обов'язковим для судів тієї ж або нижчої інстанції при вирішенні аналогічних справ або яке виступає приблизним зразком тлумачення закону та таким, що не має юридичної сили [379, с. 56]. Це неможливо з двох причин. По-перше, базовою характеристикою будь-якого джерела права є його загальнообов'язковий характер. Якщо ж рішення „не має юридичної сили” (хоча сама ця конструкція є досить спірною), воно апріорі не може бути прецедентом, тому що не містить правових норм, а отже, може належати до актів юридичної практики, або актів тлумачення права. По-друге, – що становить основну відмінність прецеденту від юридичної практики країн романо-германського або пострадянського типу правових систем, – може в рівній мірі як спрямовуватись на тлумачення норм статутного права (деклараторний прецедент), так і прийматись без наявності таких, лише на підставі фактичних обставин справи та їх розуміння суддею (креативний прецедент). У такому разі суддя у прямому сенсі виступає творцем права, а судові рішення – концентрованим виразом його правосвідомості, яка поєднує в єдине фактичну основу справи, спеціальні юридичні знання судді, його загальну ерудицію та життєвий досвід, а також уявлення про справедливе та несправедливе. Цим пояснюється настільки високий соціальний статус судді у країнах прецедентного права, а також престиж цієї професії. Тому що у випадках, коли правова норма фактично є продуктом розуму однієї людини, лише її правосвідомість виступає гарантією відсутності зловживання своїми повноваженнями та досягнення справедливості. Крім того, як слідує з викладеного, правова свідомість судді, для прийняття ним об'єктивного рішення, повинна проникати в усі явища правової та соціальної систем, виступає інтегруючою категорією.

Природа правового прецеденту та його визнання в окремих правових системах як джерела права належить до найбільш дискусійних у юридичній доктрині. Останнім часом багато розмов точиться щодо застосування прецедента в юридичній практиці України.

І. М. Овчаренко визначено важливе суспільне значення судового прецеденту, що в Україні, на його думку, реалізується через такий механізм: прийняття судового рішення – апробація рішення вищими судовими органами України (якщо

рішення приймалося іншим судом) – опублікування рішення – застосування його іншими судами [380, с. 10]. Не менше дискусій викликає правова природа рішень Конституційного суду України. Так, за словами В. П. Тихого, казуальні тлумачення Конституційного суду є прецедентом у тому сенсі, що вони виступають зразками, прикладами розуміння і застосування положень Конституції та законів України [381, с. 16]. Але все перелічене у жодному разі не є ознаками прецеденту. Прецедент за своєю суттю не є прикладом, оскільки закріплює правові норми (як і будь-яке джерело права). А визначальною ознакою правової норми є її загальнообов'язковість. Тому розмірковування про природу актів вищих судових органів як прецедентів без звернення до характеристик правової норми є безпредметним, бо кожне джерело права складається з правових приписів нормативного характеру. У зв'язку із зазначеним, та беручи за основу індуктивний метод дослідження, дійти висновку про прецедентну природу певного акта, можливо лише відповівши на питання: чи містить він правові норми. І проблемність цього наукового дискурсу яскраво виявляється у розмаїтті гіпотез щодо юридичної природи актів конституційного суду.

Якщо узагальнити усі підходи до актів конституційного правосуддя, їх можна звести до таких положень:

- 1) це є нормативно-правові акти (акти правотворчості) [382, с. 10; 383, с. 41–42];
- 2) це – судові прецеденти [384];
- 3) це правові констатації або рішення преюдиційного плану [385, с. 8];
- 4) вони уособлюють в собі усі або окремі елементи перелічених властивостей [386, с. 7].

Було навіть висловлено позицію, що ці рішення подібні до правової доктрини [387, с. 93]. А окремі науковці вагаються, визначаючи правову природу даних правових актів, між нормативними приписами, видом тлумачення та конкретизацією вже існуючого НПА або окремих його частин, положень [388, с. 80]. П. В. Волвенко зазначає, що акти тлумачення (висновки та рішення) КСУ щодо юридичного аналізу, мають ознаки прецеденту, але й мають певні відмінності у порівнянні з поняттям прецеденту в англо-американській правовій системі [389, с. 8–9].

Рішення Конституційного Суду України, пише Б. В. Малишев, якими скасовуються правові акти (або їхні частини) на підставі їх неконституційності, а також рішення щодо офіційного тлумачення Конституції та законів, належать до джерел (форм) права України. Таким чином, у вказаних випадках цей орган займається правотворчістю. Автор також наголошує на правотворчому характері й рішень судів загальної юрисдикції, якими скасовуються нормативно-правові акти на підставі їх невідповідності чинному законодавству. Основним фактором, що не дозволяє ототожнювати з судовим прецедентом такі рішення судів загаль-

ної юрисдикції та рішення Конституційного Суду, за його словами, є якісні характеристики норми права, що міститься в них: така норма не може вважатися прецедентною, оскільки являє собою не принцип вирішення спору, а є метою діяльності суду, що оформлюється у резолютивній частині рішення. Виходячи зі специфічної правової природи вказаних рішень (які є актами правотворчості у формі судових рішень, але при цьому не є судовими прецедентами), автор пропонує називати їх „квaziпрецедентами” [390, с. 10]. Така аргументація викликає сумніви, оскільки будь-яке з перелічених рішень не стає правилом поведінки широкого застосування, що є первинною характеристикою правової норми.

Не спостерігається єдності у підходах науковців і до юридичної природи рішень Верховного Суду України. Причому з визначеною періодичністю їх намагаються також віднести до норм прецедентного права.

Закон України від 12.02.2015 р., № 192-VIII, відповідно до якого ст. 360-7 Цивільного процесуального кодексу України викладена у такій редакції: „Висновок Верховного Суду України щодо застосування норми права, викладений у його постанові, прийнятій за результатами розгляду справи з підстав, передбачених пунктами 1 і 2 частини першої статті 355 цього Кодексу, є обов’язковим для всіх суб’єктів владних повноважень, які застосовують у своїй діяльності нормативно-правовий акт, що містить відповідну норму права. Висновок щодо застосування норм права, викладений у постанові Верховного Суду України, має враховуватися іншими судами загальної юрисдикції при застосуванні таких норм права” [391]. На підставі цього М. Ясинок робить висновок, що прецедентне право вперше отримало своє закріплення в законодавстві України. При цьому законодавець надав статусу прецедентних рішень лише рішенням Верховного Суду України як найвищого судового органу в країні [392, с. 5–6]. Проте, наряд чи це є визнаним фактом, оскільки у наведеній нормі мова йде лише про зобов’язання однотипного застосування норм статутного права та про типізоване їх тлумачення, але аж ніяк не про створення судових рішень прецедентного характеру. Важливо розуміти, що правосвідомість суб’єктів правозастосування, правотворчості та тлумачення права орієнтована на сприйняття різних фактів та формування різних висновків. Її рівень та тип, поза всяким сумнівом, впливатиме як на сам процес, так і на якість прийнятого рішення. Специфіка перелічених видів діяльності обумовлює і визначальні моменти, на яких повинна концентруватися правосвідомість, і які, власне, й пов’язують множину явищ правової системи між собою.

З огляду на конвергенцію правових систем, про яку йшла мова вище, цілком передбачуваним є зростання ролі судової практики навіть у країнах романо-германської правової сім’ї. Так, Д. В. Голобородько аргументовано зауважує, що відповідно до ст. 19 Закону України „Про міжнародні договори України” [393],

ст. 17 Закону України „Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини” [394] усталена практика Європейського суду з прав людини є частиною національного законодавства та обов’язкова до застосування судами як джерело права, отже, виступає яскравим „прецедентним” чинником при винесенні рішень національними судами [395, с. 38, 45]. У зв’язку з цим можна навести слова Л. Г. Матвеевої про те, що еволюція ролі сучасного суду в умовах правової держави потребує як розширення судової практики, так і судової правотворчості. Відхід від нормативної концепції праворозуміння, яка визнає єдиним джерелом права нормативно-правовий акт, дає теоретичну можливість для визнання судової практики допоміжним джерелом права [396, с. 10]. Можливо, саме в такому контексті пропозиція має сенс, оскільки як допоміжне, вторинне джерело права судові рішення (зокрема Європейського суду з прав людини) лише починають використовуватися в юридичній практиці України. В той же час, здебільшого роль суду, а відповідно, і правосвідомість судді у країнах континентального типу права, залишаються у площині правозастосування, що відповідає всім усталеним ознакам цього процесу та зокрема правозастосовчих актів [397, с. 88–95]. Тому твердження І. Богдановської про те, що „визнаючи у судовій системі самостійну гілку державної влади, ми тим самим визнаємо можливість прийняття судами правових норм” [398, с. 8], не витримує критики.

З метою розрізнення прецеденту як джерела права та суміжних правових актів необхідно зупинитися на його сутнісних ознаках. Так, основою доктрини прецеденту є принцип *stare decisis* („вирішити так, як було вирішено раніше”). Сила принципу *stare decisis* поширюється не на все рішення, обов’язковим є тільки правовий принцип аргументації судді (*ratio decidendi*). Необов’язкова частина рішення має назву *obiter dictum* (попутно сказане). *Ratio decidendi* являє собою прецедентну норму права. *Ratio decidendi* майже ніколи не виділяється у тексті рішення, і тому його не можна ототожнювати з протоколом судового рішення [399, с. 5–40]. Науковці констатують, що в Англії продовжує зберігати свою силу деклараторна теорія прецеденту, згідно з якою судді не створюють норми, а лише знаходять їх та проголошують у своїх рішеннях. Разом із тим, у XIX ст. виникає та набуває поширення підхід, згідно з яким за суддею визнається повноцінна правотворча функція, яка реалізується при вирішенні справи за умови відсутності відповідного прецеденту або положення закону і відрізняється від аналогічної діяльності законодавчого органу своєю послідовністю, наступництвом, зв’язаністю фактами справи та вимогами принципу *stare decisis* [390, с. 7; 392, с. 3–4]. І найголовніше, що характеризує прецедент як джерело права, – це здатність закріпленої в ньому норми виходити за межі лише ситуації правозастосування та поширюватись на більш широке коло відносин, а також право

суддів посилались у подальших рішеннях безпосередньо на „ядро” відповідного прецеденту – *stare decisis*, – що в корні відрізняє принципи його застосування від посилання в наступних рішеннях на ту ж саму норму статутного права (що властиво юридичній практиці країн романо-германського типу, навіть у реалізації рішень вищих судових органів).

Особливості застосування прецедентного права зводяться до того, що судові рішення, які визнаються прецедентними, відіграють подвійну роль. По-перше, ними вирішується конкретний спір; по-друге, в їх змісті закріплюються певні особливості, не обумовлені законом, оскільки всі без винятку випадки людських стосунків неможливо передбачити законодавством.

Суддівський розсуд (дискреція) також невід’ємно пов’язаний із сучасним судочинством та визнанням нормативності за актами судової влади, в яких судді роблять вибір з-поміж кількох правомірних варіантів вирішення справи, тобто створюють модель вирішення аналогічних справ у майбутньому [400, с. 17]. Зважаючи на викладене, роль суду та судових рішень у різних правових сім’ях принципово відрізняється, і ототожнення їх лише на основі рішень вищого судового органу про однотипне застосування норм законодавства не видається можливим. У країнах романо-германської правової сім’ї вони можуть мати узагальнюючий характер щодо судової практики або інтерпретаційний, але прецедентом у розумінні всього комплексу ознак даного явища вони не є. Специфіка аналізованих правових актів безпосередньо позначається і на правосвідомості суб’єктів їх прийняття. Якщо у континентальній Європі та країнах пострадянського табору діяльність судді спрямована лише на вирішення конкретної правозастосовчої ситуації, в англо-американських системах він повинен усвідомлювати далекосяжні результати свого правового висновку за конкретною юридичною справою.

Д. О. Тихомиров абсолютно справедливо робить наголос на тому, що в усіх країнах англо-американської правової сім’ї судді мають більший вплив та рівень поваги в суспільстві, ніж їхні колеги в романо-германській правовій сім’ї [116, с. 12]. Це впливає з їхньої провідної функції у суспільстві та з особливостей правосвідомості, яка балансує на межі правозастосування (тобто пов’язана з конкретними життєвими фактами та пошуком їх нормативної основи у позитивному праві) та правотворчості (коли ті ж самі обставини виступають передумовою створення норми широкого застосування). Специфікою діяльності суддів у Англії чи США виступає й те, що прогалина у законодавстві не є перепорою для прийняття обгрунтованого рішення.

Суди не лише можуть, а й повинні встановлювати відповідність норм фактичному правопорядку, здійснювати зворотне прямування від правозастосовчої практики до самого права, спонукати право до трансформації, фактично – творити норми права. Іншими словами, суди виконують роль сполучної ланки між

правом і соціальною дійсністю [401, с. 79]. Але існують передбачені законом певні межі суддівської правотворчості, що являють собою „стрижень доктрини та практики прецедентного права, що охоплюють сутність взаємовідносин та компетенцію судової і законодавчої влади, гарантії від її узурпації останньою” [402, с. 22; 403, с. 375]. Проте найвагомішою гарантією залишається надвисокий рівень правосвідомості суддів англо-американських правових систем, що являє собою своєрідне утворення на межі всіх без винятку феноменів правової системи і праксеологічне втілення знаходить у створенні актів прецедентного права.

Якщо нормативно-правовий акт є виразом колективної правосвідомості, прецедент – концентрованої індивідуальної, то нормативний договір є яскравим прикладом правосвідомості узгодженої, спрямованої на досягнення спільних інтересів. Тим більше, що значення нормативно-правового договору серед джерел права неухильно зростає, а сфера його дії постійно розширюється. „Перегляд і переусвідомлення договору як однієї з юридичних форм існування правових норм є нагальним в умовах глобалізаційних і внутрішньодержавних процесів, які впливають на стан і розвиток української правової системи” [404, с. 187]. Причому варто акцентувати увагу на результативності нормативного договору в якості регулятора як міжнародних правовідносин (де він традиційно вважається одним із базових джерел права), так і внутрішньодержавних. Зумовлюється це демократизацією, що передбачає викладення правових приписів з урахуванням окремих позицій сторін, але водночас підтримуючи їх дієвість через забезпеченість владним примусом.

Виходячи із зазначеного вище, специфічним є й суб’єктний склад нормативних договорів. Їх суб’єктами хоча б з одного боку виступають представники публічних інтересів, наділені владними повноваженнями (міжнародні організації, держави, органи державної влади, посадові особи) [405].

У науковій літературі подекуди з’являються думки, що нормативний договір є певною надбудовою, яка координує або навіть зумовлює прийняття й розвиток відповідних НПА [406, с. 31]. Водночас нормативний договір є проявом як об’єктивних, так і суб’єктивних основ у праві, що необхідно враховувати при його розгляді [407, с. 11–12]. Деякі автори роблять наголос на рівності та досягненні інтересів учасників під час створення ними нормативного договору [408, с. 6], деякі – на не обмеженому суб’єктами укладання колі його адресатів [405, с. 21]. Причому відмежування його від індивідуально-правових актів полягає у площині дії нормативного договору незалежно від того, виникли або припинилися передбачені ним конкретні правовідносини [409, с. 84].

Ю. Горшеньовою абсолютно справедливо наголошується на тому, що у договорі відбувається не злиття волі, а їх узгодження, волі суб’єктів у цьому випадку залишаються відокремленими і виражаються у формі односторонніх одно-

осібних волевиявлень суб'єктів права, які утворюють деяку множину відокремлених волевиявлень [410, с. 38]. Складність формування подібних джерел права полягає в аспекті різновекторності інтересів суб'єктів створення нормативного договору, що не може не позначатися на спрямуванні їхньої волі. Тобто створенню на договірних засадах формалізованої норми права завжди передують тривалий шлях акцентуалізації принципових моментів та поступок у другорядних для певної сторони питаннях. Нейтралізація протиріч у договірній правотворчості можлива або з позиції сили, – що суттєво обмежує або виключає свободу волі однієї зі сторін, – або за рахунок високого рівня правосвідомості, з глибоким уявленням корисності документа, що приймається, для усіх сторін. І йдеться не про відповідність кожного його положення інтересам всіх учасників, оскільки це є утопією за самою суттю, а про закріплення саме цього виду нормативних регуляторів у даній ситуації, що свідчить або про їхню доведену ефективність у конкретних відносинах, або про неможливість їх вирішення іншими засобами.

Інколи у наукових джерелах інформації прослідковується тенденція до отождолення нормативного договору та міжнародних угод. Насправді останні виступають лише одним із видів нормативно-правового договору, який включає також статuti, колективні та засновницькі договори, які відповідають всім, розкритим вище, ознакам досліджуваного джерела права. Особливістю, яка підвищує значення міжнародних угод порівняно з іншими видами нормативного договору, є їхній надсистемний характер, здатність виступати джерелами систем міжнародного права і служити орієнтиром для національних правових систем.

Парадигмою абсолютної більшості правових систем у сучасному світі є визнання примату міжнародного права. Так, у системі права США міжнародні договори посідають одне із ключових місць, і за юридичною силою розташовуються по суті нарівні із федеральними законами. Проте в усіх випадках положення міжнародних договорів повинні узгоджуватися та в жодному разі не суперечити Конституції США, оскільки лише в такому випадку вони можуть функціонувати в національній системі права та інколи бути наділені навіть прямою дією. Хоча в переважній більшості випадків їхня дія не є прямою, і тут на перше місце виходить внутрішньодержавний організаційно-правовий механізм імплементації [411, с. 71], що властиво всім країнам, які на практиці реалізують зазначену концепцію, зокрема й Україні.

Специфічною рисою національної правової системи США можна вважати те, що у випадку, коли міжнародні договори, котрі регулювали правовідносини між США та іншими державами, не передбачали механізмів їх імплементації, тобто наділялися прямою дією, вони одразу ж застосовувались національними судами США [412, с. 19]. Яскраве підтвердження вищезгаданої позиції автори знаходять у статті 6, частині другій Конституції США, котра зазначає, що „дана

Конституція та прийняті для її виконання закони США, рівно як усі міжнародні договори, укладені чи які будуть укладені від імені США, є верховним правом країни; і судді в кожному штаті мають ними керуватися, йому слідувати, незважаючи на те, що б йому не суперечило в Конституції та в законах будь-якого штату” [413]. Але такий підхід, скоріше, є нетиповим навіть для країн, які визнають примат міжнародного права над національним.

З огляду на вищезазначене, дійсно варто відзначити зростання ролі нормативних договорів у сучасній юриспруденції та розширення сфери їх застосування. На тлі цього окремі науковці, зокрема Л. Богачова, характеризують нормативний договір як самобутню, „більш перспективну форму права порівняно з НПА” [414, с. 10, 13], що, тим не менше, є не просто передчасним, а й підлягає сумніву у зв’язку з кризою світового безпекового порядку та міжнародних угод, які його забезпечують. Не останнє значення для цього процесу має правосвідомість, яка в узгоджувальній нормотворчості набуває такого ж характеру. Тобто воля, закріплена в угоді, не стає автоматично спільною волею, і може бути відображена в більшій чи меншій мірі, на що впливає в тому числі положення на міжнародній арені певних суб’єктів міжнародних угод та їхня правосвідомість. Таким чином, це підводить до думки про наявність колективної правосвідомості в підписантів міжнародної угоди, рівень, тип та характер якої неодмінно впливатиме на їх інтереси, засоби їх досягнення, закріплені в угоді, що відбиватиметься як на самій концепції документу, так і на його юридичній техніці. Реалізація положень нормативних угод, що вже є переходом у площину юридичної практики, також безпосередньо залежить від правосвідомості їх учасників, причому, зважаючи на колективний характер учасників нормативних договорів, їхня правосвідомість переходить в новий стан і не є простою сукупністю правових знань та оцінок права визначеної кількості суб’єктів. Натомість вона набуває узагальнюючого характеру і не обмежується правосвідомістю конкретних осіб та режимом реального часу у зв’язку з тривалістю дії міжнародних угод.

Крім того, безумовною специфікою правосвідомості суб’єктів міжнародних угод є її здатність виходити за межі однієї правової системи, набуваючи наднаціональних властивостей. Враховуючи інтегративний далекосяжний потенціал правосвідомості навіть у межах однієї правової системи, її урахування та прогнозування під час формування джерел права договірною характеру (в тому числі у міжнародній сфері) може стати основою оцінки перспектив та ризиків їх укладення й реалізації.

Досить специфічне становище серед джерел права займає правовий звичай. З одного боку, складно знайти наукові дослідження, в яких він би не згадувався серед джерел права, а з іншого, – у значній їх частині автори наполягають на спірному, відверто архаїчному характері цього джерела.

Радянській юриспруденції було притаманне неоднозначне ставлення до правового звичаю [415, с. 47]. Н. А. Гураленко вважає, що причиною цьому були ідеологічні установки. Адаже правовий звичай і зміна політичної, соціальної, економічної систем революційним шляхом – явища несумісні [343, с. 109]. Звичай „консервує” ситуацію, він зберігає і закріплює традиції минулого [133, с. 5]. Тому збереження звичаєвого права могло заважати знищенню всього дореволюційного ладу [343, с. 109].

І це тільки більше лякало радянських ідеологів, оскільки законодавче посилення на звичаєві норми неминуче може привести до думки про невесильність держави, про її неспроможність створити адекватне регулювання суспільних відносин, якщо є потреба у зверненні до усталених норм життя суспільства. Етатизм за своєю суттю несумісний із будь-якими сумнівами щодо ролі держави, в тому числі у її приматі щодо права. А якщо держава вимушена звертатися до звичаїв, її позиції вже не видаються настільки непохитними.

Сьогодні ставлення вчених-юристів до інституту звичаєвого права доволі суперечливе. І. Овчаренко вважає, що його швидше за інерцією продовжують розглядати як джерело права, тоді як реальних прикладів його застосування немає [380, с. 10]. Н. А. Гураленко обґрунтовує передчасність такого твердження, оскільки назване джерело права нині існує, а його практична роль значно більша, ніж це видається на перший погляд. Підтвердженням останнього може слугувати фактичне визнання Україною положень Загальної декларації прав людини, яка передбачає можливість застосування звичаєвих норм як матеріально-правової підстави правореалізаційної діяльності [343, с. 109].

І це далеко не єдиний аргумент на користь того, що, хоча правовий звичай у своєму власному розумінні дещо втрачає позиції через його досить широку легалізацію (переведення на рівень інших джерел права: НПА, нормативних договорів, прецедентів), все ще є окремим джерелом права, яке характеризується цілком окресленими ознаками, які вичерпно наводить Л. Корчевна, а саме:

- 1) недержавне походження;
- 2) неписана форма;
- 3) безавторство;
- 4) спонтанність;
- 5) відсутність процедури ухвалення;
- 6) неодноразова повторюваність у часі;
- 7) збереження звичаю лише тією мірою, якою факти виражають його реальність;
- 8) взаємність або обопільність прав і обов'язків учасників звичаю;
- 9) спорідненість із договором;
- 10) колективна воля або консенсус всієї соціальної групи. Підставою обов'язковості звичаєвої норми є авторитет традиції [416, с. 11–12].

Еволюція суспільного буття, безперервне виникнення, існування та „відмирання” численних моделей поведінки забезпечує укорінення найбільш дієвих з них та (або) таких, які в найбільшій мірі відповідають ментальності цього народу. Переростання ж звичаю у правовий обумовлено державним „запозиченням” корисної рамкової моделі, що вирішує завдання одразу за кількома напрямками: 1) підсилює зв’язок „держава–соціум”; 2) позбавляє державні інституції необхідності створювати нові, неапробовані моделі поведінки, доповнюючи їх блоками неформалізованих, але таких, що довели свою дієвість, норм; 3) підвищує престиж держави в населення через підтримку традицій.

М. Жовтобрюх слушно підкреслює, що чинність звичаєвого права має свою специфіку і обумовлена суспільним буттям спільноти, чії інтереси та цінності відображають звичаєво-правові норми [417, с. 6].

Таким чином, формування правового звичаю щонайменше повинно бути пов’язано з: наявністю суспільних відносин значного розповсюдження; наявністю звичаєвих, традиційних норм, що історично склалися у цій сфері; усвідомленням правотворцем необхідності санкціонування даних норм (причому мотиви цього можуть бути варіативними); недоцільністю або неможливістю повної легалізації звичаєвих норм через, наприклад, їхню розгалуженість, чисельність, складність „перекладу” на мову юриспруденції тощо; наявністю у формальному джерелі права посилання на звичаєву норму або їх блок.

Як можна помітити, кожний етап формування правового звичаю пов’язаний із суб’єктивністю конкретного моменту, безліччю оціночних фактів, що постають перед правотворцем. Причому вирішального значення під час прийняття того чи іншого рішення набуває правосвідомість правотворця та адресатів правових норм. Її обопільність буде виражатися у констатації правотворцем звичаєвих правил поведінки, відокремлення власне соціальних звичаїв від тих, що потребують державної підтримки, а також обрання потрібної форми їх санкціонування. Суспільна ж правосвідомість визначає готовність чи неготовність відійти від певних звичаїв, визнання їх застарілого характеру, а рівно, готовності певної спільноти до закріплення звичаю як загальнообов’язкового.

І. Овчаренко, досліджуючи роль та місце звичаю в його співвідношенні із законом, приходять до висновку, що звичай стає правовим: 1) у результаті санкції держави, коли норма-звичай включається в законодавчий акт – у цьому випадку відбувається його легалізація (узаконення), що властиво для романо-германської і звичаєво-общинної сім’ї; 2) унаслідок визнання його таким, що захищається судом, коли звичай є підставою для вирішення спору – в цьому випадку відбувається його легітимація, він існує не в законі, а в судовому або адміністративному рішенні, що характерно для англо-американського типу правових систем. Водночас автором наголошується, що у випадку санкціонування норми-

звичаю відбувається легалізація не шляхом формулювання державою нової правової норми (у такому випадку норма-звичай виступає лише як мотив для створення такої норми), а через дозвіл, згоду на дію, державне „благословення” чи офіційне визнання норми-звичаю [380, с. 10]. Вважається, що розкриття специфіки формування правового звичаю лише у межах зазначених вище правових сімей не є випадковим. В інших правових системах він або не застосовується (соціалістичні правові системи), або не є правовим звичаєм у класичному розумінні цієї категорії. Так, помилкою було б вважати, що у країнах релігійно-традиційного типу функціонує звичаєве право. Як було досліджено вище, в цих системах звичаєво-традиційні норми функціонують поряд із правовими, заміняють їх у деяких ситуаціях, конкурують з ними, а інколи діють всупереч праву. І навіть злиття релігійних, традиційних засад та правових приписів насправді не формує правового звичаю, а утворює мононорми, де розрізнення власне правового та неправового неможливо за суттю. У правовому ж звичаї різносистемні засади, хоча і є тісно пов’язаними, але їх розрізнення доцільне та можливе. Більше того, дієвість цих регуляторів забезпечується не їхнім злиттям, а синергією через механізм правосвідомості. При такому підході „звичай виконує функції права, що вступає в дію у тих випадках, коли певні приписи законодавчих актів взагалі відсутні” [418, с. 33].

Крім того, хоча правосвідомість під час утворення правового звичаю і спрямована на пізнання менталітету, її вид та рівень є діаметрально протилежними у правових системах релігійно-традиційного типу (де вона сама набуває звичаєвих форм) та в системах англо-американського і континентального права, де звернення до правового звичаю обумовлене ціннісним ставленням до права та, разом із тим, повагою до неправових засад функціонування суспільства.

Ще однією специфічною рисою правового звичаю можна вважати його прив’язку до неюрідичних засад буття суспільства, але водночас однозначне визнання у міжнародній практиці. Так, створена у 1920 р. Міжнародна торгова палата проводить значну роботу із систематизації звичаїв, які діють у міжнародній комерційній і фінансовій практиці. Результатом цієї роботи є низка збірників уніфікованих звичаїв, правил і узвичаєнь, що застосовуються майже в усіх країнах світу, у тому числі в Україні. Серед них – Правила з використання термінів для внутрішньої та міжнародної торгівлі «Інкотермс», Уніфіковані правила по інкасо, Уніфіковані правила та звичаї для документарних акредитивів, Уніфіковані правила для гарантій за першою вимогою тощо [419; 420; 421; 422; 423, с. 15–16].

Загалом погоджуючись із Р. Прилуцьким у тому, що в ГК України положення про звичай як джерело господарського права виписані дещо спонтанно та без належного опрацювання [424, с. 69], також слід брати до уваги, що, відпо-

відно до ч. 6 ст. 4 Господарського процесуального кодексу України [425], у разі відсутності законодавства, що регулює спірні відносини за участю іноземного суб'єкта підприємницької діяльності, господарський суд може застосовувати міжнародні торгові звичаї.

Тобто одним із типових шляхів санкціонування звичаїв ділового обороту є їхня уніфікація на міжнародному рівні, і вже після цього врахування у національних правових системах. Це є досить нетиповим для формування джерел права, але виникненню правового звичаю може бути властива нелінійність, яка виражається у пропущенні певної ланки системи з подальшим поверненням на неї, що забезпечується за рахунок такої ж нелінійності правосвідомості під час включення у кібернетико-синергетичні процеси різних підсистем соціуму.

Ще одним неоднозначним джерелом права можна назвати доктрину, яка в історичній ретроспективі була доволі затребуваним, а в деяких правових системах – базовим джерелом права. Невизначеність знаходимо навіть в аспекті змішування понять правової доктрини та юридичної науки [426, с. 275], але воно можливо при зверненні до категорії „доктрина” у її широкому значенні [427, с. 300–301]. Зараз переважно домінує підхід до правової (юридичної) доктрини, як до розроблених і обґрунтованих вченими-юристами позицій, конструкцій, ідей, принципів і суджень про право, які в певних системах права мають обов'язкову юридичну силу [358, с. 401]. Досить вдало визначає правову доктрину М. Кармаліта, а саме: „...джерело (форма) права, засобами якого є система основоположних поглядів правознавців, що визначають стратегічні перспективи правового розвитку держави, науково обґрунтовують важливі проблеми права з метою більш ефективного їх вирішення, безпосередньо орієнтують на практичну дію та можуть виступати в якості регулятора суспільних відносин” [428, с. 101].

Більшість науковців у цілому підтримують позицію, що у стародавні часи правова доктрина була самостійною, мало не панівною формою права, та поступово ця роль звелася до допоміжної [429, с. 82]. Такий підхід може бути виправданий у юридичному позитивізмі, але неприйнятний із погляду природного права. Н. А. Гураленко підтримує позицію, що, незважаючи на деякі розбіжності, наявні у країнах різних правових систем, доктрина як неформальне джерело права незмінно відіграє провідну роль [343, с. 109]. Остання проявляється в тому, що саме доктрина створює словник і правові поняття, якими користується законодавець [119, с. 143; 344, с. 12]. Важлива також її герменевтична роль у встановленні тих методів, за допомогою яких відкривають і тлумачать право [430, с. 59]. Міжнародне право також розвивалося під впливом філософських теорій, доктринальних за своїм характером, у яких узагальнювалася практика взаємовідносин держав та тенденції її спрямування [431, с. 255]. Питання лише в тому, чи визнається вона у самостійному значенні, або ж, як і правовий звичай, потребує

легітимації. Віддаючи належне правовій доктрині як науковому підґрунтю здійснення правотворчої чи правозастосовчої практики, слід визнати, що це не є ознакою джерела права у його юридичному значенні. Оскільки у разі включення відповідного правила до законодавства, воно, відповідно, „перетікає” у норму іншого джерела права (нормативно-правового акта). Тобто потребує критичної оцінки факт застосування правової доктрини як основного чи допоміжного, але самостійного, джерела права в Україні.

Тобто, коли І. В. Семеніхін стверджує, що легалізація правової доктрини відбувається у такі способи: 1) шляхом сприйняття доктрини судовою практикою; 2) закріпленням на законодавчому рівні можливості використання правової доктрини у правозастосовчій практиці; 3) шляхом безпосереднього закріплення окремих доктринальних положень у тексті нормативно-правового акта [432, с. 131], – насправді мова може йти лише про перші два, оскільки в останньому випадку доктрина втрачає своє самостійне значення.

В Англії, як родоначальниці англо-американського типу правових систем, джерелами права визнавалися праці відомих юристів, оскільки вони містять необхідні узагальнення, аналіз як писаних, так і неписаних норм англійської конституції. На «Коментарі до законів Англії» Вільяма Блекстона від 1765 року посилаються як на офіційне джерело права [433; 434, с. 46]. Це подекуди знаходить відображення навіть у сучасному прецедентному праві, хоча цілком природно відбувається скорочення сфери застосування зазначеної праці через моральне застарівання абсолютної більшості розкритих в ній положень. І навіть незначний обсяг використання надає підстави для визнання подібних узагальнень похідним (вторинним) [435] джерелом права.

Хоча у зв'язку з конвергенцією правових систем у релігійно-традиційній правовій сім'ї все більшого значення набуває законодавче регулювання, правова доктрина також не втрачає своїх позицій. У мусульманському праві вона виступає обов'язковим основним джерелом [436, с. 13], оскільки велике значення має іджма – „єдина думка всієї ісламської спільноти, неспеціалістів і юристів ... про обов'язки правовірних” [437, с. 204; 434, с. 46], а релігійно-доктринальні міркування спеціалістів у сфері шариату можуть втілюватись в тому числі у правозастосовчій практиці. До вищої категорії муджтахідів (знавців шариату) належать імами – застовники ісламсько-правничих шкіл [438, с. 9], що є яскравою демонстрацією засад мононорматики у релігійно-традиційному типі правових систем. С. Галюк констатує, що більшість норм мусульманського права взагалі виникли в результаті доктринальних роз'яснень загальних принципів та приписів, що містяться у цих джерелах. Аналіз практики застосування релігійно-правових норм та принципів, що містяться у Корані та Сунні, свідчить про те, що ці приписи є однаковими, проте інтерпретація їх змісту змінюється залежно від прак-

тики тлумачення, якої дотримуються різні мусульманські правові школи, серед яких лише чотири є основними. Тому важливу роль у конкретизації норм мусульманського права відводиться принципу „іджтіхаду” (винесення конкретного рішення відомими правознавцями на підставі Корану та Сунни) [128, с. 9].

В іудейському праві подібним джерелом є Гемара – своєрідна інтерпретація і тлумачення норм Мишни (збірки правил поведінки, у якій закріплюються норми неписаного права, систематизовані різноманітні звичаї, правила моралі й закони єврейського народу [439]. Виходячи з цього, можна з упевненістю говорити про наявність правової доктрини в системі джерел права. Тим більше, що вона становить значний науковий інтерес в площині правосвідомості, на що неодноразово звертали увагу теоретики права.

Так, за словами А. Васильєва, у широкому значенні правова доктрина як система уявлень і цінностей впливає на свідомість і волю всіх суб'єктів правової діяльності, починаючи з правотворців та осіб, які застосовують право, і закінчуючи суб'єктами правовідносин [440, с. 29]. Ще далі пішов В. Сорокін, стверджуючи, що „правова доктрина, виступаючи частиною суспільної правосвідомості, відображає своєрідність національної правової культури і самотутність юридичного мислення” [441, с. 10]. Наведені вище аргументи в повній мірі розкривають втілення ідеї інтегративної правосвідомості на прикладі правової доктрини у її широкому та вузькому значенні.

Поруч із загальноновизнаними виділяються такі, що фігурують серед джерел права досить рідко, про які, тим не менше, для достовірності дослідження не варто забувати. А. Ф. Шебанов, розглядаючи мусульманське право, називав його положення «релігійно-юридичними» нормами [442, с. 4–5]. І. Петрушевський характеризує богослов'я і власне право в якості двох галузей мусульманського права „релігійного закону” (шаріату) [443, с. 125]. У цьому контексті варто говорити про релігійні норми (або про релігійно-правову традицію) як ще одне джерело права.

Мусульманське право (ал-фікх), на відміну від західної традиції права, є не самостійною системою норм, а складовою частиною ісламу [444, с. 113]. Усі складові мусульманського права тісно взаємодіють з відповідними елементами ісламу, а у свідомості мусульман норми мусульманського права оцінюються як єдині релігійно-правові настанови, в яких юридичні та релігійні аспекти майже не розрізняються [445, с. 37]. Релігійно-правова традиція є суспільним явищем соціально-регулятивного та інституційного порядку, адже суспільство є соціальною системою, що безперервно розвивається та визначається наявністю різних особливих суспільних явищ, відносин, що вимагають упорядкування шляхом використання звичайного, релігійного та правового регулювання [446, с. 29; 447, с. 16], що лише підкреслює правильність попередніх висновків і доцільність роз-

гляду більшості правил поведінки релігійно-традиційних правових систем як мононорм із визначеною специфікою. Причому мононорматика в повній мірі підкреслює іманентні інтегративні властивості правосвідомості, що сягають необмеженої кількості феноменів різних підсистем глобальної соціальної системи.

Своєрідність має і процес формування мусульманського права. На відміну від суміжних джерел права, воно створювалось не як узагальнення та систематизація суспільно-правового досвіду, а як схоластичні та умоглядні побудови на основі аристотелівської логіки, коранічних приписів та прецедентів із життя пророка та його найближчих прибічників [448, с. 10–11], що дозволяє впевнено відокремити його від норм звичаєвого права та від правової доктрини.

Співвідношення питання про віднесення релігійно-правової традиції до джерел права послідовно вирішує І. Міма, яка до специфічних ознак релігійних норм відносить:

- 1) обов'язковість виконання виникає через надання їм захисту з боку держави, шляхом санкціонування (визнання) та забезпечення засобами примусу;
- 2) можливість поширення впливу релігійних приписів на суб'єктів суспільних відносин відбувається шляхом посилення на релігійні норми у статті закону або визнання їх судовою, адміністративною практикою та використання релігійних норм як основи судового рішення;
- 3) закріпленість в офіційному документі (формальна визначеність);
- 4) нормативність та імперативність у регулюванні релігійних відносин;
- 5) тривалість дії у часі, просторі та за колом осіб, що сповідують певну релігію;
- 6) чинність релігійних норм пов'язана з особливою процедурою їх прийняття;
- 7) спрямованість на регулювання широкого кола релігійних відносин, з відповідним відображенням релігійних інтересів учасників суспільних відносин;
- 8) загальність (не персоніфікованість) – релігійні правила поведінки загального характеру, дія яких поширюється на невизначене коло суб'єктів релігійних відносин;
- 9) неможливість їх довільної зміни;
- 10) закріплення, переважно, обов'язків [449, с. 13–14].

Об'єктивно перелічені ознаки у своїй більшості співзвучні із загальними ознаками правової норми.

Хоча дотримання мусульманських норм інколи забезпечується і досить неоднозначними з точки зору сучасної теорії права механізмами, зокрема й „колективною відповідальністю ісламської общини за поведінку кожного її члена” [450, с. 279], наявність самої юридико-релігійної відповідальності за порушення приписів цього виду максимально наближує їх у класифікації до джерел права.

Звісно, формування та дія релігійних норм як джерел права опосередковуються абсолютно своєрідними механізмами, але через розповсюдженість таких систем у світі немає потреби говорити про них у контексті будь-якої винятковості. Просто необхідно усвідомлювати ще тісніші зв'язки між розгалуженими підсистемами суспільства, які забезпечуються правосвідомістю та водночас впливають на її особливості.

Системи релігійно-традиційного типу у першу чергу асоціюються з консерватизмом. Тим не менше, у наукових публікаціях навіть знаходить відображення позиція, що релігійно-правова традиція є категорією, яка не тільки виражає минуле права, але й відчуває на собі зміни суспільних відносин, які нею врегульовано, вплив прогресу та новацій. Адже інноваційність правової системи завжди має певне ідеологічне підґрунтя, яким може бути певний вид релігійно-правової традиції [451, с. 9]. За всієї спірності наведеного судження, мабуть, слід визнати його певну раціональність, оскільки у глобалізованому світі системи з релігійно-традиційною компонентою у разі їх повної „консервації” виявилися б нежиттєздатними. Тому через трансформації правосвідомості, яка піддається глобалізаційним процесам у першу чергу, інноваційні елементи неодмінно проникають і в глибину релігійно-правової свідомості, в тому числі на підсвідомому рівні.

Відповідно до думки М. М. Городнього, говорити про вищий рівень правосвідомості мусульманина було б помилкою. Це просто інший рівень, в основі якого лежать інші механізми регулювання [444, с. 116], з чим можна повністю погодитися. В умовах релігійно-традиційного типу правових систем сама правосвідомість набуває звичаєвих властивостей, що й надає системному утворенню стабільності.

Найновішим з позицій загальної теорії права джерелом можна з упевненістю назвати загальні принципи права, про які заговорили у згаданому контексті не більше десяти років тому і все ще піддають сумніву. Більшість науковців визнають, що „загальні принципи відіграють важливу роль в інтерпретації закону і надолуженні юридичних прогалин” [416, с. 13], але питання їх самостійності як джерел права залишається відкритим. Проблема першоджерел принципів права також вирішується неоднозначно: вони або виводяться зі змісту права [452], або мають самостійну першооснову [453, с. 35; 454, с. 23].

У своєму формуванні загальні принципи права зазнали певної еволюції. Спочатку вони не були концептуалізовані, і ще підтримувалась видимість їх генетичного зв'язку з позитивним правом. Вони виводились із текстів законів та регламентів, відігравали лише додаткову роль і за своєю силою не визнавалися вище законів. У судовій практиці країн пострадянського права загальні принципи права як самостійний аргумент судового рішення майже не застосовуються і зараз [455, с. 82, 83], що не заважає активному їх обговоренню як джерела права на доктринальному рівні.

О. А. Коваль пропонує визначати принципи права в якості основних засад, відправних ідей буття права, котрі виражають найважливіші закономірності даної суспільно-економічної формації, є однопорядковими із сутністю права й мають нормативний характер, володіють універсальністю, вищою імперативністю і загальною значимістю [456, с. 16]. Згідно з позицією В. І. Ладиченко, генетична характеристика принципів права полягає в розгляді детермінованості їх змісту об'єктивними соціальними закономірностями [457, с. 148]. Аналіз, здійснений В. Колісниченком, дозволяє надати дефініцію принципів права у якості основних засад формування, розвитку і функціонування права, які відбивають сутність і призначення права, що концентровано виражають важливі риси, властиві даній правовій системі, які втілюють у собі найважливіші ціннісні орієнтири суспільства і визначають конкретний зміст і загальну концептуальну спрямованість правового регулювання суспільних відносин. Обґрунтованим виглядає виділення писаних і неписаних, явних і неявних принципів права, розрізнення прямої фіксації (закріплення у конкретних правових нормах) і непрямої фіксації (коли принципи права логічно випливають із сукупності норм) [458, с. 7–8]. Можна побачити, що у наведених позиціях підкреслюється одночасно універсальність загальних принципів права та виявлення їх у більшій чи меншій мірі у певних правових системах.

У дисертаційному дослідженні Т. Фулей показано, що поняття „принципи права” має власний термінологічний статус та не повинно використовуватися у всіх випадках, коли йдеться про відправні ідеї і положення, які належать до юриспруденції. Вона наголошує, що принципам права притаманні як ознаки, що властиві праву в цілому як регулятору суспільних відносин (нормативність; об'єктивна зумовленість; фіксація у зовнішніх формах права; забезпеченість), так і власні ознаки принципів права, що відображають їхню специфіку як особливої юридичної категорії (засадничість, концентрованість, високий ступінь абстрагування, внутрішня єдність, стабільність, примат щодо норм права, зворотна дія в часі) [459, с. 6–7]. Під час звернення до перелічених ознак загальних принципів права стає очевидним їхнє співпадіння з ознаками правової норми. Специфічні ж їх риси вказують, що саме принципи права втілюють концентровану, уніфіковану правосвідомість всіх рівнів сприйняття (буденного, доктринального, нормативного та правореалізаційного).

У роботі С. Погребняка підтримується дуалістична концепція, відповідно до якої основоположні принципи права можуть використовуватися у двох значеннях: як зміст права і як його форма (джерело). У такому розумінні, яке краще узгоджується з аксіологічною природою принципів, вони є самодостатніми: для застосування їх вимог немає необхідності посилатися на інше джерело права. Для них зазвичай характерна опосередкована форма реалізації (суд має прийняти рі-

шення відповідно до норм, але й у світлі принципів права). Проте принципи права можуть бути й безпосередньою правовою підставою для вирішення справ. Це обумовлено тим, що право зобов'язане орієнтуватися на ті цінності, що втілені у принципах права, а однією з цілей застосування права є прийняття такого рішення, яке б узгоджувалося з принципами права [460, с. 13, 14]. Цей підхід внаслідок своєї глибини й обґрунтованості заслуговує на підтримку, з одним лише уточненням: загальні принципи права, скоріше, відповідають категорії не „зміст права”, а його дух, причому не обмежений виключно юридичними засадами. Таким чином, загальні принципи права можна охарактеризувати як симбіоз духу права та філософських першооснов життєдіяльності суспільства, що піддаються рефракції у конкретних правових системах через колективну правосвідомість.

О. Негодченко наголошує на тому, що прийняті міжнародним співтовариством принципи і стандарти встановлюють верховенство загальнолюдських цінностей над усіма іншими. Вони, на його думку, мають значний вплив як на формування національного законодавства в цілому, так і на окремі його інститути. У них в юридичній формі закріплені головні гарантії гідного існування людини, захисту її прав і свобод [461, с. 41; 462, с. 38]. Тобто можна погодитись із тим, що відтворення правових цінностей здійснюється головним чином шляхом неухильного дотримання принципів права (соціально-правових та власне-правових) як у процесі створення правових норм, так і їх втілення у життя [463, с. 12].

Згідно з науковим пошуком О. Уварової, визнання можливості безпосереднього застосування принципів права засновано саме на ідеї природного права. Легітимація ж принципів права є останньою стадією їх формування і може мати різні форми, зокрема, проявляться у безпосередньому їх застосуванні при вирішенні судової справи [464, с. 8–9]. Так, ст. 38 Статуту Міжнародного суду (що виступає частиною Хартії ООН), у якості джерела права називає загальні принципи права, визнані цивілізованими народами [465], у зв'язку з чим їх статус як джерел права втрачає підґрунтя для дискусій. Питання лише в тому, в яких правових системах вони закріплені на рівні позитивного права і не виокремлюються з нього, а в яких – набули самостійного значення.

Якщо для англосаксонської правової системи принципи права давно сприймаються як невід'ємна частина джерел правового регулювання, то країни континентального права до останнього часу пов'язували їх загальнообов'язковість виключно із закріпленням у НПА та інших письмових формах права. Сьогодні принципи права виступають для країн романо-германської правової сім'ї альтернативною встановленому державою праву і все частіше здобувають статус самостійного обов'язкового джерела права [464, с. 11]. Ну і, безумовно, наднаціональні системи правового регулювання все частіше звертаються до загальних

принципів права, тим самим надаючи їм статус загальнообов'язковості у правових системах, що визнають примат міжнародного права.

Варто звернути увагу на те, що питання правосвідомості у цьому контексті набуває особливої гостроти, адже загальні принципи права за своєю суттю є уособленням правосвідомості найвищого рівня. Завдяки тому, що вони „просочили” собою усі шаблі правового регулювання, в тій чи іншій мірі проникаючи майже в усі правові системи світу, загальні принципи права створюють своєрідну платформу для всезагального підвищення престижу права, утвердження стандартів прав людини і громадянина та виступають кінцевим орієнтиром реформування державно-правових систем.

Висновки до розділу 2

1. Вагоме значення правосвідомості виявляється на будь-яких етапах процесу нормотворчості, в той же час, виявляючи специфічні риси під час нормотворчої активності різного роду. Нормотворчість виступає найширшою із суміжних категорій, оскільки охоплює створення приписів усіх видів: технічних норм, соціальних норм та особливого виду соціальних норм – правових. Найбільший обсяг нормотворчості стосовно інших категорій зумовлений і тим, що у разі, коли мова йде про створення інших від правових видів соціальних норм (моральних, корпоративних, релігійних і т. д.), нормотворчість починається у соціумі і там же закінчується, не піднімаючись на офіційний рівень. Якщо йдеться про створення правових приписів, то через формування права нормотворчість виходить на правотворчість (процес формування права починається у соціумі, а закінчується на рівні офіційних органів або посадових осіб). Доцільність та необхідність переведення норми на вищий (нормативний) рівень нерозривно пов'язана з усвідомленням цього, як у суспільстві, так і уповноваженими особами.

2. Нормотворчий процес завжди тісно пов'язаний зі свідомістю особи як своєрідним інструментом, через який відбувається сприйняття певних правил поведінки, оцінка їх як правильних, корисних, внаслідок чого наступним етапом стає закріплення у соціумі (виникнення фактичних норм). У разі ж переходу інших видів соціальних норм до категорії правових, таким інструментом вже виступає правосвідомість, з'єднуючи відносно самостійні процеси нормотворчості та правотворчості в єдиний процес формування права (або правоутворення).

3. Зроблено висновок про визначну роль правосвідомості під час нормотворчості, а зокрема, правової свідомості суб'єктів правотворчого процесу, чие усвідомлення права не лише втілюється у нормативній основі буття соціальної системи, а й у проявах юридичної практики. Але слід визнати значимість чуттєво-розумового сприйняття права всіма особами, які беруть участь у нормотворчості,

починаючи з формування власне соціальних норм і закінчуючи усіма стадіями правотворчості. Через правосвідомість здійснюється відбиття передумов виникнення правових приписів, необхідність їхнього закріплення, а також вимальовується їхній зовнішній та сутнісний вираз. При домінуванні у суспільстві деформованої правосвідомості (тим більше, спотвореної правосвідомості правотворця) вона неодмінно знаходить вираження як у фактичних нормах, так і на рівні офіційного регулювання, відповідно на що цілком закономірно виявляється феномен тіньового права, який у повній мірі ілюструє інтегративні властивості правосвідомості у її негативних формах.

4. Паралельно із офіційною правотворчістю будь-якому суспільству в більшій чи меншій мірі завжди властива так звана „тіньова правотворчість”, яку можна визначити у якості відображення деформованої правосвідомості населення, що виникає внаслідок незадовільного функціонування системи офіційних норм та роботи правотворчих і правозастосовчих суб'єктів, являє собою процес створення норм, який відбувається поза межами закону і всупереч йому, результатом чого є неформалізовані правила поведінки, не санкціоновані державою, що негласно діють і застосовуються для врегулювання широкого кола суспільних відносин. У ситуації, коли процес створення та функціонування офіційних норм є незадовільним, тіньова правотворчість набуває абсолютно різного вигляду. Наприклад, в умовах розгулу злочинності населення формує збройні формування для протистояння зловмисникам, хоча існування цих організацій не передбачено законом. Тобто суспільство саме створює норми поведінки, що не передбачені в законодавстві, якими керується у своїй діяльності велика кількість людей. Тому можна сказати, що в основі тіньової правотворчості лежить фактичне право, яке за своєю суттю є неправом: не лише суперечить праву офіційному, а йде у розрив із концепцією прав людини як найвищої цінності.

5. Виявлено, що одним зі способів боротьби з тіньовою правотворчістю є стимулювання державою розвитку громадянського суспільства, формування у населення активної життєвої позиції, підвищення рівня правосвідомості громадян. Однак, це можливо лише тоді, коли право дійсно набуває соціальної цінності (отже, сприймається так кожним окремих членом суспільства), коли зменшується зневіра людини у правових інституціях. Також шляхами подолання тіньових норм є поліпшення організації соціологічних досліджень у галузі права, удосконалення процесу правотворчості, підвищення кваліфікації законодавця, наукова вивіреність законопроектів, правопросвітницька діяльність. Боротьбу із дослідженим явищем жодним чином не слід зводити до суворіших заходів юридичної відповідальності, оскільки це є вельми неефективним, і можливо лише як додаткова міра у разі, коли основна причина виникнення тіньового права у певній галузі є вирішеною. Навпаки, подібні заходи здатні спровокувати ще більшу

тінізацію фактичних регуляторів відносин, „виведення в тінь” значних секторів соціальної та економічної сфери.

6. Усталеність системи права зазнає впливу з боку динамічного розгалуження предметів правового регулювання внаслідок виникнення нових та видозміни існуючих соціальних зв'язків. Тому формування нових галузей права обумовлено фактичними відносинами та, відповідно, суттєвими блоками фактичних норм, які складаються для їх регулювання. Зважаючи на викладене, нові галузі права (або їх відокремлення від існуючих), у першу чергу, складаються через усвідомлення їх як таких на побутовому та доктринальному рівні.

7. Хоча кристалізація галузей права остаточно здійснюється у площині правової доктрини, вона також обумовлена безліччю неюридичних детермінант, які переводяться на правовий рівень через правосвідомість. Відтак, група соціальних, економічних відносин, до того як стати предметом правового регулювання, виокремлюється з усього масиву соціальних зв'язків та зіставляється у свідомості індивідів з їх фактичним упорядкуванням на офіційному та неофіційному рівні. Кінетика деяких із них є настільки нелінійною, що фактичні (неофіційні) норми значно переважають за кількістю та подекуди за якістю. Інакше кажучи, для формування нової галузі права певні суспільні відносини повинні сприйматися особами як достатньо поширені, подібні та такі, що потребують законодавчого врегулювання. І лише після цього набуває сенсу підведення наукової аргументації під утворення нової галузі права. В іншому випадку це виглядає штучним та втрачає будь-який прагматичний аспект. Керуючись викладеним, інтегративні властивості правосвідомості виявляють себе, в тому числі, в структуризації системи права на основі переведення предмета правового регулювання з побутового рівня (фактичні суспільні відносини) на доктринальний, що згодом втілюється на нормативному рівні (наприклад, у процесі кодифікації) та підлягає реалізації, яка становить вже зміст юридичної практики.

8. Структурованість та зрозумілість нормативних регуляторів, тобто і їх розумово-емоційне сприйняття, безпосередньо залежить від застосовуваного правотворцем методу правового регулювання з його чіткою аутентифікацією в усвідомленні як законодавця, так і адресата правового припису, що, відповідно, накладатиме відбиток на правову поведінку. Так, більш широке застосування диспозитивних та заохочувальних методів регулювання здатне впливати на сприйняття права як нерепресивного засобу, підвищувати зацікавленість громадян у правомірній поведінці, що яскраво демонструє інтегративні можливості правосвідомості в контексті вибору методів правового регулювання та з урахуванням їх властивості галузеутворюючого компонента.

9. Інтелектуальне (раціональне) начало у змісті права не можна сприймати виключно у вигляді дотримання правил формальної логіки, хоча це повинно бути невід'ємною якістю правових приписів. У широкому сенсі інтелектуальне на-

чало виявляється, з одного боку, у точнішій оцінці інтересів під час переведення їх у зміст права та вибір правильних методів впливу на них, а, з іншого, як інструмент раціональної оцінки змісту норми її адресатом для подальшого втілення у фактичній поведінці, виводить у площину правосвідомості, через яку екстраполюються у зміст права усі факти реального життя. Причому саме позараціональне у праві уособлює поняття правової підсвідомості, що каталізує не розуміння і навіть не чуттєве сприйняття права, а відчуття юридичного буття як специфічної матерії.

10. Правосвідомість виступає своєрідним індикатором трансформації первинного інтересу до формалізованого правового припису, а через нього, – до правомірної чи неправомірної поведінки, характеризуючи одночасно амбівалентність та універсальність правосвідомості щодо усіх явищ правової реальності.

11. Універсальність правосвідомості виявляється у зведенні до єдиної точки всіх аспектів змісту права, який, у кінцевому результаті, визначається рівнем правосвідомості всіх суб'єктів процесу його формування. Помилкою буде вважати, що на зміст права впливає лише правосвідомість законодавця, оскільки право починає зароджуватись набагато раніше від його офіційного оформлення. Цей процес не позбавлений різновекторного впливу в тому аспекті, що у будь-який момент часу й простору зачіпає інтереси невизначеної кількості осіб, їхнє власне розуміння правильності регулювання суспільних відносин та ставлення до фактичного й можливого права.

12. Дефекти правосвідомості неминуче пов'язані з різнорідними дефектами у змісті права, що можуть виражатися в деякій мірі спотворених інтересах, у вадах їх раціонального сприйняття та втілення, ну й, нарешті, в дефектах волі правотворця. Кожний із зазначених аспектів, а тим більше, їх комплекс, здатний нівелювати саму ідею права у його змісті, знецінюючи його та у підсумку негативно позначаючись на його ефективності.

13. Формалізована норма повинна відобразити у своєму змісті як фактичний стан речей (право у статиці), так і закласти певну кількість прогнозованих моделей регулювання на майбутнє (право у динаміці). В іншому випадку нормативно-правові приписи приречені на стрімке застарівання. Тобто належне та суще у праві опосередковують дві сфери його буття: а) відображають фактичні відносини у суспільстві та одночасно розширюють їх межі, прогнозуючи суспільний розвиток; б) виступають віддзеркаленням сьогоденних потреб в упорядкуванні, але, в той же час, мають на меті досягнення ідеалізованого порядку та уявлення про право як певний універсум.

14. Платформою для визначення чогось в якості „належного” чи „неналежного” виступає співвіднесення юридичних приписів із фактичними реаліями (чи у зворотному зв'язку), раціональна та емоційна оцінка результатів цього зістав-

лення. Знаходження балансу між зазначеними аспектами належного та суцього у змісті права забезпечується інтегративними можливостями правосвідомості, рівень якої безпосередньо впливає на якість (як узагальнену категорію) та ефективність права.

15. Еволюція загальної теорії джерел права впевнено просувається у напрямі фіксації особливого положення правосвідомості у процесі утворення, а також видозміни форми та сутності джерел права. Причому в окремих визначеннях безпосередньо дається посилання на взаємозв'язок джерел права, правосвідомості та окремих інших елементів правової системи. Відтак, верифікованого вигляду набуває версія про інтегративну, системоутворюючу роль правосвідомості, що не може ставити її на один рівень з іншими компонентами правової реальності. Відносно системи джерел права – це виявляється через екстраполяцію історичних, ментальних, економічних передумов на основні форми права, які є затребуваними даним суспільством та державою, а також на їх внутрішню структуру та зміст. Але наявність у системі права будь-якої її форми як такої нічого не вирішує, лише зміст іманентно визначає її інструментальну та соціальну цінність.

16. Внаслідок різнорідності джерел права у сучасному світі та їх видозміни у зв'язку із глобалізаційними процесами, припускається наявність глибинних та поліаспектних чинників їх продукування, які врешті-решт зводяться до певних констант на рівні правосвідомості, що дозволяють їм з тією чи іншою мірою стабільності втілюватись у систему права та юридичну практику певної правової системи.

17. Увесь процес правотворчості супроводжують моніторинг й оцінка правової та соціальної реальності. Таким чином, правосвідомість одночасно розмежовує їх та виступає синхронізуючим чинником.

18. Елімінація суто державницького підходу до правових норм є тією межею, яка відділяє романо-германську систему права від соціалістичних та пострадянських. Тобто закон повинен узагальнено втілювати бажання, очікування та уявлення адресатів правових приписів. В іншому випадку, його ефективність може бути забезпечена виключно репресивними засобами.

19. Зміна векторів юриспруденції здійснюється у напрямі інтегрування соціальних систем та відходу від сепаратизації власне юридичних феноменів. У тому числі, законодавство як суто юридичне явище через правосвідомість екстраполює всі свої надбання або вади на неюридичні сфери. Враховуючи кореляцію правотворчості з іншими сферами соціального буття через правосвідомість, можна стверджувати, що виключно правосвідомість виступає константою усіх правових та соціально-правових інтеракцій.

20. У площині аналізу юридичного прецеденту суддя в прямому сенсі виступає творцем права, а судові рішення – концентрованим виразом його право-

свідомості, тому що у випадках, коли правова норма фактично є продуктом розуму однієї людини, лише її правосвідомість виступає гарантією відсутності зловживання своїми повноваженнями та досягнення справедливості. Крім того, правова свідомість судді, для прийняття ним об'єктивного рішення, повинна проникати в усі явища правової та соціальної систем.

21. Обґрунтовано, що нормативно-правовий акт є виразом колективної правосвідомості, прецедент – концентрованою індивідуальною, а нормативний договір є прикладом правосвідомості узгодженої, спрямованої на досягнення спільних інтересів. Нейтралізація протиріч у договірній правотворчості можлива або з позиції сили, – що суттєво обмежує або виключає свободу волі однієї зі сторін, – або за рахунок високого рівня правосвідомості, з глибоким уявленням корисності документа, що приймається, для усіх сторін.

22. Зроблено наголос на наявності колективної правосвідомості в підписантів міжнародної угоди, рівень, тип та характер якої неодмінно впливатиме на їхні інтереси та засоби досягнення, закріплені в угоді. Це відбиватиметься як на самій концепції документу, так і на його юридичній техніці. Реалізація положень нормативних угод також безпосередньо залежить від правосвідомості учасників, причому, зважаючи на колективний характер учасників нормативних договорів, їхня правосвідомість стає не простою сукупністю правових знань та оцінок права визначеної кількості суб'єктів, а набуває узагальнюючого характеру і не обмежується правосвідомістю конкретних осіб та режимом реального часу (у зв'язку з тривалістю дії міжнародних угод). Крім того, специфікою правосвідомості суб'єктів міжнародних угод є її здатність виходити за межі однієї правової системи, набуваючи наднаціональних властивостей. Враховуючи інтегративний далекосяжний потенціал правосвідомості навіть у межах однієї правової системи, її урахування та прогнозування під час формування джерел права договірною характеру (в тому числі у міжнародній сфері) може стати основою оцінки перспектив та ризиків їх укладення й реалізації.

23. Виявлено, що кожний етап формування правового звичаю пов'язаний із суб'єктивністю цього моменту, безліччю оціночних фактів, що постають перед правотворцем. Причому вирішального значення під час прийняття того чи іншого рішення набуває правосвідомість правотворця та адресатів правових норм. Її обопільність виражається у констатації правотворцем звичаєвих правил поведінки, відокремлення власне соціальних звичаїв від тих, що потребують державної підтримки, а також обрання правильної форми їх санкціонування. Суспільна ж правосвідомість визначає готовність чи неготовність відійти від певних звичаїв, визнання їх застарілого характеру, а рівно, готовності певної спільноти до закріплення звичаю як загальнообов'язкового. У правовому звичаї різносистемні засади, хоча і є тісно пов'язаними, але їх розрізнення доцільне та можливе. Більше

того, дієвість цих регуляторів забезпечується не їх злиттям, а синергією через механізм правосвідомості.

24. Хоча правосвідомість під час утворення правового звичаю спрямована на пізнання менталітету, її вид та рівень є діаметрально протилежними у правових системах релігійно-традиційного типу (де вона сама набуває звичаєвих форм) та в системах англо-американського і континентального права, де звернення до правового звичаю обумовлено ціннісним ставленням до права та, разом з тим, повагою до неправових засад функціонування суспільства.

25. Одним з типових шляхів санкціонування звичаїв ділового обороту є їхня уніфікація на міжнародному рівні, і вже після цього врахування у національних правових системах. Це визнається досить нетиповим для формування джерел права. Виникненню правового звичаю може бути властива нелінійність, яка виражається у пропущенні певної ланки системи з подальшим поверненням на неї, що забезпечується за рахунок такої ж нелінійності правосвідомості під час включення у кібернетико-синергетичні процеси різних підсистем соціуму.

26. Мононорматика в повній мірі підкреслює іманентні інтегративні властивості правосвідомості, що сягають необмеженої кількості феноменів різних підсистем глобальної соціальної системи. Крім того, у глобалізованому світі системи з релігійно-традиційною компонентою у разі їх повної „консервації” виявилися б нежиттєздатними. Тому слід визнати, що через трансформації правосвідомості, яка піддається глобалізаційним процесам у першу чергу, інноваційні елементи неодмінно проникають і в глибину релігійно-правової свідомості, в тому числі на підсвідомому рівні.

27. Загальні принципи права втілюють концентровану, уніфіковану правосвідомість усіх рівнів сприйняття (буденного, доктринального, нормативного та правореалізаційного), вони за своєю суттю є уособленням правосвідомості найвищого рівня. Завдяки тому, що принципи права „просочили” собою усі щаблі правового регулювання, в тій чи іншій мірі проникаючи майже в усі правові системи світу, вони створюють своєрідну платформу для всезагального підвищення престижу права, утвердження стандартів прав людини і громадянина та виступають кінцевим орієнтиром реформування державно-правових систем. Таким чином, загальні принципи права можна охарактеризувати як симбіоз духу права та філософських першооснов життєдіяльності суспільства, що піддаються рефракції у конкретних правових системах через колективну правосвідомість.

28. Правосвідомість об'єктивує регулятори поведінки у суспільстві як джерела права, відводить їм відповідне місце у правовій реальності, сприймає та моделює еволюцію системи джерел права через юридичне та (або) моральне „відмирання” певних джерел та розширення їхніх видів за рахунок інших регуляторів, які починають усвідомлюватись як джерела права внаслідок трансформації фактичних відносин.

3. ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ЯК КОНЦЕНТРОВАНИЙ ВИРАЗ КОЛЕКТИВНОЇ ТА ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ

3.1. Правосвідомість як один із детермінуючих чинників типології праворозуміння

Правова реальність представлена багатофакторною, нелінійною феноменологічною картиною, зміна векторів якої відбувається подекуди під впливом навіть найменших коливань її компонентів, більшість із яких є рухливими та відносно нестійкими, адже нормативна складова та пов'язана з нею юридична практика є утвореннями динамічними. На фоні цього певну стабільність правової системи визначає правова ідеологія, яка, хоча й проходить досить тривалий шлях, але разом із тим, є об'єктивною константою множини юридичних явищ, що функціонують у межах окремих держав та наддержавних утвореннях.

Відаючи належне усім фундаментальним дослідженням правової ідеології та величезному науковому доробку спеціалістів, що представляють без винятку усі соціальні галузі знань, та переміщуються у площину міждисциплінарного аналізу, ця складова правової реальності залишається майже неосяжною для раціонального сприйняття. На підтвердження цього можна навести влучний вислів М. Козюбри, який стверджує, що „право – настільки складний, багатобарвний, багатогранний, багатовимірний і багатозначний феномен, в якому так тісно переплітаються духовні, культурні й етичні засади, внутрішньодержавні та міжнародні, цивілізаційні й загальнолюдські аспекти, наукова істина та цінності добра і справедливості, досягнення правової теорії та практичний юридичний досвід, правові ідеали, інституціонально-нормативні утворення і правові відносини, що втиснути все це у рамки якоїсь універсальної дефініції просто не можливо” [466, с. 12]. Керуючись наведеною, багаторазово апробованою тезою, визначення права може носити лише приблизний та такий, що відповідає певній соціальній формі та історичному етапу розвитку, аспект. Зазначене ускладнюється ще й тим, що, незважаючи на всю відносність правової ідеології, саме вона, тим не менше, виступає фундатором усієї правової системи, консолідуючи на доктринальному рівні філософські, історичні, соціальні, психологічні та безліч інших засад права.

Метафізика і діалектика, раціоналізм і емпіризм, натуралізм і антропологізм, історизм і реалізм, ідеалізм і матеріалізм знаходили відгук у правових вченнях, відтворювались у відповідних моделях права [467, с. 3]. Тобто будь-яка правова система є нічим іншим, як зовнішньою моделлю базової для неї концепції права. І, на відміну від інших (базових чи похідних), досить рухливих компонентів правової реальності, правова ідеологія є вельми стабільним утворенням, пронизуючим правову систему „зверху донизу”. Вона може бути культивованою правлячою верхівкою, може насаджуватись ззовні або проходити тривалий складний

шлях формування. Але, що є головним, у певний проміжок часу вона відбиває колективну правосвідомість населення, сприйняття ним права та ставлення до нього. У цій же площині знаходяться і висновки М. Цимбалюка, який, відповідно до визначення поняття правосвідомості, розглядає діалектику правосвідомості та права, залежність її змісту від концепції права, що лежить у її основі [87, с. 8]. Але, відштовхуючись від зазначеного, можна піти далі, визнавши, що не лише правосвідомість залежить від базової концепції права. Втілюючи засадницьку ідеологію, правосвідомість екстраполює її на всі елементи правової системи, отримує від них „зворотню реакцію”, яка, накопичуючись, з плином часу або експоненціально здатна змінити напрям навіть парадигмальних установ.

Інтерпретація буттєвого устрою права неодмінно викликає питання про те, яким чином право стає відомим людині поза позитивним законом [468, с. 19]. Причому можна приєднатися до думки І. Осики, що тільки через правосвідомість відбувається пізнання навколишнього середовища, формується система знань, розуміння й усвідомлення права та його вимог, ставлення до права в цілому та вироблення напрямку і характеру поведінки у сфері права [51, с. 11].

Іншими словами, праворозуміння знаходиться у функціональному зв'язку із правосвідомістю, а через неї, – з системою права та юридичною практикою. Тому якісні зміни усередині останніх зумовлені, в тому числі, ґрунтовним аналізом праворозуміння як базису розвитку та перетворень правосвідомості.

П. А. Оль виводить щодо праворозуміння дефініцію, згідно з якою це є інтелектуальна діяльність компетентних осіб, спрямована на пізнання сутності та змісту права, а також сукупності правових знань, отриманих у результаті цієї діяльності [16, с. 194]. Однак, одразу ж викликає зауваження прив'язка цієї категорії до розумової діяльності виключно компетентних осіб. Дійсно, через їх цілеспрямовану діяльність, під час просування офіційного політичного курсу держави, певна правова ідеологія підтримується, „перетікає” у маси, утверджується у правосвідомості населення, але її змістовне формування пов'язане з цим процесом у дуже незначній мірі.

Більш ґрунтовним видається визначення праворозуміння, надане В. Леушиним та В. Переваловим, як наукової категорії, що відображає процес і результат цілеспрямованої інтелектуальної діяльності людини та включає в себе пізнання права, його сприйняття (оцінку) і ставлення до нього як до цілісного явища [469, с. 217].

Причому тип праворозуміння нерідко розкривається у якості певного образу права, що характеризується сукупністю найбільш загальних теоретичних ознак права та найзагальніших ознак практичного (ціннісного) ставлення до нього [470, с. 37; 16, с. 195]. Варто зазначити, що типологія праворозуміння є тим самим водорозділом, який відділяє державоцентричний підхід у праві від людино-

центричного, а відповідно, і втіленням певного типу правосвідомості з усіма ви-тікаючими наслідками [471, с. 225–228].

На думку С. Алаїс, тип праворозуміння визначає вимоги законності, а при їх задоволенні і її справжній рівень у суспільстві. Праворозуміння як вихідна фундаментальна категорія правознавства є науковою основою дослідження законності [472, с. 8], але з цим навряд чи можна погодитись, бо окремі концепції праворозуміння взагалі не відводять позитивному закону будь-якої ролі у регулюванні суспільних відносин.

Дещо навіть поетичної, але від цього не менш точної характеристики надано типології праворозуміння С. Сливкою. Він наголошує, що філософське осмислення усіх правових феноменів і джерел права, зокрема, починається з розмежування права на природне і позитивне. Подібно до того, як у людини ми розрізняємо тіло й душу (дух), так і у всіх правових феноменах ми виявляємо предметну форму і духовно-ідеальний зміст, за якими історично закріпилася назва „позитивне право” та „природне право” [123, с. 13]. І це може бути правильним у разі, коли в позитивному праві відбиваються ідеї природного, що, на жаль, спостерігається не завжди, у зв'язку з чим тип праворозуміння абсолютною більшістю науковців розглядається через призму зіставлення права та закону, ототожнення їх або, навпаки, розрізнення [473, с. 132; 474, с. 11; 16, с. 200].

У сучасному правознавстві досить значного поширення набула типологія праворозуміння на підставі критерію „форма вираження–суспільна свідомість–реальні суспільні відносини”, розроблена ще на початку ХХ століття Н. Н. Алексєєвим [475, с. 20–45], що є підтвердженням центральної ролі правосвідомості не лише у розумінні права, а й в усіх його фактичних проявах. Хоча можна повністю погодитися з твердженням, що панівний тип праворозуміння є однією з важливих умов, яка визначає специфіку розуміння джерел права [352, с. 15; 122, с. 403–422], але достовірне й інше: більшість концепцій праворозуміння, а відтак, і базових типів, набули закінченого вигляду не виключно умоглядно, а у процесі глибокого міждисциплінарного аналізу, коли на філософському рівні обґрунтовувалася провідна роль (та возводилася до ролі єдиного можливого права) певного виду соціальних регуляторів, які фактично функціонують у суспільстві. Тому насправді не лише тип праворозуміння визначає форми права, а й існуючі у певний проміжок часу фактичні регулятори зумовлюють утвердження філософсько-правових підходів до права і його соціальної ролі за „посередництвом” правосвідомості.

Слід констатувати значну розгалуженість вчень про буття права, напрацьованих за всю історію розвитку філософсько-правової думки, причому деякі з них претендують на статус окремої течії внаслідок наявності у їх змісті навіть не критичних відмінностей. У світлі цього принципово важливою є типологізація

правової ідеології на основі базових спільних рис. В якості критеріїв розмежування різних типів праворозуміння зазвичай використовуються: спільність уявлень про онтологічні характеристики права; погляд на співвідношення права та закону; загальне уявлення правогенезу та правозастосування. Значення перелічених чинників у жодному разі не піддається сумніву, але поряд із ними доцільно виділяти ще й критерій правосвідомості, що характеризується певною специфікою та дещо відмінною роллю навіть у межах різних філософсько-правових шкіл, а тим більше – уніфікованих типів праворозуміння.

Аксіоматичним щодо філософії права виступає диференціація усіх онтологічно-правових вчень на два базові типи: юснатуралізм та легізм. Причому легізм робить акцент на державницькій природі та інструментальній цінності права. Юснатуралізм же відштовхується від права як наддержавного феномену, представленого чи то в якості природного порядку речей, включаючи закони природи, звички, інстинкти тощо; чи божественної волі; чи фактичних суспільних відносин; або ж людини як такої та її розуму.

Проблеми співвідношення права й закону у природньо-правовій концепції (юснатуралістський тип праворозуміння) розглядаються у контексті свободи, справедливості, обмеження влади держави, відстоювання суспільних інтересів. Н. Пархоменко наголошує на тому, що природне право має бути критерієм права позитивного, діяльності правотворчих органів влади [352, с. 15]. За словами Г. Гурвича, природним є право, що розглядається як похідне від природи людини чи суспільства, незалежно від його фіксації, наприклад, в угодах, законодавстві тощо [476, с. 295]. В. Леушин, у свою чергу, послідовно доводить, що природне право являє собою вихідний, сутнісний елемент права, оскільки це своєрідний феномен правосвідомості. Зміст природного права не може визначатися ні законодавцем, ні судом, ні певними суб'єктами права [477, с. 207, 210–211]. Таким чином, дедалі більше прослідковується діалектика категорій правосвідомості та природного права, з яких перша виступає генеруючою щодо іншої. Суспільна затребуваність філософсько-правових вчень природно-правового напрямку останніми десятиліттями обумовлена загальною гуманізацією права, підвищенням престижу прав людини та загальних принципів права, які за своєю суттю є невіддільними від правосвідомості, через яку вони знаходять вираз у системі права та реальній поведінці осіб.

Невідповідність між сутністю та існуванням права, власне, й призвела до тих глобальних демократизаційних тенденцій, що стали головною ознакою суспільно-політичного життя сучасного світу. Наразі стало очевидним, що подальший поступ людської цивілізації вже не є можливим без радикального переосмислення сутності права у напрямі врахування не тільки інтересів держави, але й насамперед тих основних прав людини й громадянина, що роблять їх рівно-

суб'єктивними з державою [478, с. 10]. За Н. Філик це означає, що є потреба нормативно-правову базу громадянського суспільства наповнити ідеєю прав людини, така ж ідея вищої цінності людини мусить бути в основі державно-управлінської діяльності [479, с. 11]. Причому можна повністю погодитись із М. Заїнчковським, що ідея прав людини – не абстрактний світоглядний чи правовий принцип. Свій сенс і регулятивно-внормовуюче значення вона отримує лише у системі похідних від неї і корелятивних їй політико-правових ідей, що складають сукупність взаємопов'язаних елементів правосвідомості. Відтак парадигма людини як самоврядної особистості є основою розуміння генезису ідеї прав людини [156, с. 11]. Тож нескладно помітити, яку роль відводять правосвідомості прихильники природно-правової концепції. Однак, з точки зору різних юснатуралістичних течій правосвідомість наповнюється певною своєрідністю, хоча її значення жодним чином не применшується.

Значущим доробком природно-правової доктрини стала психологічна теорія права, яка наразі знаходить відлуння майже в усіх філософсько-правових течіях. Поясненням цього феномену, на думку С. Алаїс, є те, що на сучасному етапі суспільного розвитку гостро відчувається необхідність застосування психології в будь-якій галузі знань. Ця необхідність відчутна і при вирішенні конкретних юридичних завдань, оскільки психологія і юриспруденція досліджують одні й ті ж явища – закони свідомого життя людини [472, с. 10].

Право, за думкою засновника цього напрямку праворозуміння Л. І. Петражицького, є продуктом психічних переживань людини. Суспільні переживання втілюються у позитивному праві, яке міститься у нормативно-правових актах, а індивідуальні переживання – у суб'єктивному праві [480, с. 83, 257–258]. На підставі цього С. Ромашкіним відзначається, що глибоке, емоційне переживання індивідом своєї духовної гідності, автономного самовизначення, взаємного визнання є його власним інтуїтивним правом. Таке переживання є індивідуальним переживанням кожного. Воно існує в нас, а не поза нами, воно є явищем індивідуальної психіки. Психологічний же і соціальний фактори правогенезу поєднані в концептах: імперативно-атрибутивної структури права, соціальних функцій права і юриспруденції, інтуїтивного права, об'єктивного і суб'єктивного права, права „суспільного служіння” і „індивідуальної свободи”, нормативних фактів, емоційної соціології, „живого права”, „свободного суддівського пошуку права”, соціального права і синтетичного трансперсоналізму, правового реалізму [481, с. 14, 15]. Таким чином, багатогранність психологічного сприйняття, оцінок, реакцій щодо навколишньої дійсності знаходить вираз у всіх без винятку юридичних явищах внутрішнього (розумово-емоційна фіксація) та зовнішнього (фактична поведінка) щодо людини характеру. Право насамперед народжується усередині людини, об'єктивується шляхом об'єднання індивідуального в колективне та після цього „виходить” назовні.

Тому важливо розуміти, що у психологічному підході до права фактично відсутня межа між власне правом та правосвідомістю [126, с. 131], а також внутрішнім світом людини, який не належить до сфери права, але опосередковано впливає на формування правових настанов. Бо цілком очевидно, що моральні якості людини, її уявлення про добро і зло, здатність до співчуття і навіть темперамент впливають на миттєві або усталені погляди людини на правові явища, провідником чого знов-таки виступає правосвідомість особи, виявляючи здатність зв'язувати в єдиний цикл прояви різнопорядкових систем.

Лібертарна теорія права В. С. Нерсесянца за своєю сутністю є продовженням вчення Гегеля, в якому свобода людини визнається першоосновою всіх інших свобод, зокрема й справедливості [482, с. 353]. В ній визначається, що право (правова культура) – це реально, об'єктивно існуючі феномени, які не залежать від визнання чи невизнання, наприклад, державою [26, с. 6]. На фоні цього роль правосвідомості стає особливо помітною, бо відмежування від визнання права державою потребує, щоб воно викарбувалося у думках та відчуттях кожної особи. Згідно з обгрунтованою думкою О. Парути, за умови створення системи права, що відповідатиме загальносуспільним інтересам, і яка відобразить складну сукупність справедливих, взаємоузгоджених інтересів, можна досягти сприйняття суб'єктами права його норм та приписів як внутрішніх переконань [483, с. 55], то чи не в цьому насправді полягає закріплення внутрішніх імперативно-атрибутивних правових уявлень?

На сучасному етапі все сильніше вираженим стає антропологічний підхід до права. Його прихильниками доводиться, що коли буде усвідомлено, що людина є не об'єктом, а суб'єктом соціальних дій, що через неї і для неї відбуваються всі навколишні трансформації, що вона – не механізм і не фактор, а істота, яка має розум і вільну волю, то така позиція буде більш сприятливою для розуміння сенсу права, удосконалення людини і суспільства [484, с. 130]. Людина є творцем права, а право – її відображенням. Тому основна онтологічна функція права – це забезпечення формування оптимальної стратегії життя і спілкування людей, захист від свавілля, можливість застосування примусу задля утримання природного світопорядку [485, с. 10]. Логічним продовженням цього є твердження про те, що неможливо розглядати право окремо від людини, адже сутність права нерозривно пов'язана з фундаментальними засадами людського життя та співжиття [486, с. 5]. В усіх же філософсько-правових концепціях, де першоосновою права визнається людина, знаходить своє самовиявлення правосвідомість, як невіддільна частина загальної свідомості та самосвідомості.

Антропологічний дискурс правових досліджень пов'язаний з тим, що вивчається людина, яка багато в чому керується у своїх вчинках мотивами пристосування до зовнішнього середовища. Для цього вона задіює звички, рефлексії,

захисні механізми, які утворюють певну єдність в особистості людини. Діалектика людини і права проявляється у тому, що людина створює правову реальність, а право бере участь у формуванні істинно людських форм існування, які відповідають критеріям соціальності і цивілізованості [487, с. 34–35]. Причому створення навколо себе правової реальності не видається можливим без відокремлення як для себе, так і для інших, певних правил поведінки, які й будуть визнані в якості фундаменту для співіснування. Тож антропологічна течія займає чільне місце в юснатуралістичному типі праворозуміння з комплексним підходом до правосвідомості, оскільки досягнути неформалізовані норми права – завдання більш складне, ніж пізнання його у якості певних джерел.

Приділення посиленої уваги потребує соціологічна концепція права, оскільки у площині цього дослідження вона в повній мірі відбиває значення для формування права неюридичних чинників. Соціальне середовище породжує право, створює поштовх для його винесення на офіційний рівень, усвідомлення чого є дійсно перспективним для удосконалення чинного права з урахуванням його соціальної обумовленості. В той же час, представники соціологічного розуміння права пішли далі: вони стверджують, що соціальні відносини та фактичне життя є правом саме собою, без будь-якої зовнішньої фіксації чи затвердження.

У теорії та філософії права висловлюється думка, що поширення соціологічної концепції як у радянській юриспруденції, так і на заході, стало реакцією на відставання позитивного права від нових суспільних відносин, на невідповідність його новітнім тенденціям у розвитку суспільства, які позитивне право не спроможне адекватно відобразити [488; 489, с. 34]. Це є абсолютно адекватною оцінкою сучасних трендів, пов'язаних із прискоренням ритму життя в контексті постіндустріального суспільства. Тому на соціологічне розуміння права почали звертати увагу навіть у межах вчень, для яких раніше це було зовсім невластиво.

Наразі науковцями відзначається, що однією з важливих особливостей соціально-гуманітарних наук є їх взаємодія. Взаємопроникнення й збагачення останніх, широке використання універсальних, загальнонаукових методів пізнання, які дозволяють значно посилити дієвість практичних рекомендацій, зумовлюють так званий комплексний підхід, висунутий на перший план інтеграційними процесами [282, с. 28; 490, с. 84, 86]. Комплексний підхід у тому числі означає розгляд соціально-правових явищ і зв'язків як синтетичних за своєю природою, що пронизують собою всі інші сторони соціального життя, кожен із яких окремо може бути предметом вивчення конкретної науки про право. Він передбачає дослідження правових явищ як певної нерозчленованої цілості, в єдності їх соціального та юридичного, а також аналіз взаємозв'язків та взаємодії з іншими суспільними явищами, виявлення питомої ваги впливу кожного з них на стан правових феноменів, які не слід розглядати як нерухомі, статичні утворення, оскільки ці феномени виражають рух правової цілості [491, с. 189; 492, с. 88].

За словами С. Л. Сергєвнина, право як особливий соціально-юридичний феномен виявляється у його генезі та дії, а отже, як соціально детерміноване й соціально діюче явище [493, с. 74]. Тому глобальний онтологічний зв'язок права й соціуму полягає в тому, що чинне право є частиною буття й свідомості суспільства, а не зовнішнім явищем щодо нього [494, с. 8].

Деякі автори навіть висловлюють позицію, що „в умовах інтеграції до Європейського співтовариства, Україна обрала за основу соціологічну концепцію праворозуміння, згідно з якою право є початковим і найголовнішим елементом у системі державного будівництва” [489, с. 35], але це, на жаль, не знаходить фактичного підтвердження у вітчизняній правовій системі, де соціальна обумовленість права знаходиться за межею допустимого мінімуму, негативно впливає на ефективність юридичних норм, є підґрунтям негативних трансформацій правосвідомості, а через них обумовлює існування значного пласту тіньового права, який відтворюється у тіньових проявах неюридичних підсистем соціуму.

За класифікацією С. Алаіс, соціологічна школа права складається із значної кількості правових концепцій. Серед них вона називає концепції: „живого права” (Е. Ерліх), солідаризму (Л. Дюгі), інституціоналізму (М. Оріу), прагматизму (О. Холмс), інструменталізму (Р. Паунд), реалізму (К. Левеллін, Д. Френк). Авторка зазначає, що концепції соціологічної школи права об'єднуються в напрям правового функціоналізму. Таке об'єднання, на її думку, зумовлене спільним переконанням прихильників наведених концепцій у тому, що юридична наука повинна перенести центр ваги своїх досліджень з юридично-закріплених норм на соціально-правову дійсність, тобто на функціонування права в суспільстві [472, с. 11]. Визнаючи глибину здійсненого аналізу, водночас доцільно навести аргументи щодо повного виокремлення з даної класифікації трьох останніх течій внаслідок того, що вони в якості аспекту права включають у себе елемент правозастосування, чого не спостерігається у попередніх вченнях, де право розглядається як безпосередній продукт суспільства та суспільної правосвідомості.

Так, Е. Ерліх писав, що живим правом можна визнати лише ті правила поведінки, які входять у життя людини, стають „живою нормою”, а все інше – лише голе вчення, норма, рішення, догма або теорія [495], чим абстрагується від власне юридичних чинників, у тому числі юридичної науки та практики.

Деталізуючи базову тезу, дослідники зазначають, що соціологічне праворозуміння визнає не систему абстрактних і формальних соціальних норм, а безпосередньо суспільне життя, певним чином упорядковану взаємодію соціальних суб'єктів, „живе” право, як конкретне, динамічне, фактично існуюче явище, що лежить в основі створення законів і прийняття інших правових рішень. Право як „нормальна” соціальна поведінка і право як правила цієї поведінки, узагальнені та сформульовані в законі, співвідносяться як форма та зміст [496]. В. Касьянов

та В. Нечипуренко в історичній ретроспективі соціологічної школи права пишуть, що в розрізі цього підходу під правом стали розуміти „сукупність обов’язкових для виконання норм, що визначають соціальні відносини, встановлені групою для індивідів, що належать до неї в певний проміжок часу” [263, с. 166]. Тобто сучасні соціологи права абсолютно не відкидають існування формально виражених правових приписів, але не відводять їм і будь-якої значущої ролі, бо без урахування реальних суспільних відносин це є лише пусті конструкції, позбавлені функціонального та цільового спрямування.

За словами Б. Кістяковського: „тепер стало загальним положення, що істинне існування права не в статтях та параграфах законів ..., а в свідомості як усього суспільства, так і окремих його членів. Однак ця, в цілому вірна точка зору, лише утруднила вирішення питання про те, в чому власне полягає реальність об’єктивного права, та яку частину суспільної культури воно складає” [497, с. 155]. Дійсно, у плані об’єктивації власне права соціологічна школа становить певний виклик догматизму й формалізму, які тривалий час супроводжували його існування та визнання. Але, зважаючи на результати комплексних міждисциплінарних досліджень, така феноменологічна характеристика права цілком вписується в його глобальну міжсистемну роль та забезпечується й підкріплюється інтегративними функціями правосвідомості [498, с. 84–87].

На підтвердження значення правосвідомості у контексті соціологічної школи права можна навести результати численних досліджень, що згадують правосвідомість як один із найрезультативніших важелів формування права в суспільстві.

Інклюзивність правосвідомості виявляється у її міжінституціональності, знаходження її одночасно у правовій системі та поза її межами, каталізація через неї всіх юридичних елементів. Норма права, оскільки вона виступає моделлю правової поведінки, існує та діє лише уособлюючись у правовідносинах, для чого вона повинна отримати відповідний образ у правосвідомості як правозастосувача, так і пересічного громадянина [499, с. 389; 500, с. 230], що підкреслює факт залучення правосвідомості у процес формування права відповідно до соціологічного напрямку праворозуміння.

Як було зазначено вище, всі теорії праворозуміння, які поряд із соціальними засадами включають будь-який владний елемент, потребують винесення за межі соціологічної школи права, як от: правовий реалізм, прагматизм, інструменталізм, – які періодично об’єднуються у напрям соціологічної юриспруденції (юридико-соціологічної школи права). Неможливість її дослідження разом, наприклад, із концепцією „живого права” обумовлюється наявністю суб’єкта правозастосування, який власне і визнається творцем права. Так, суспільному буттю відводиться вагома роль, що, тим не менше, нівелюється без його акцентування правосвідомістю судді чи іншої особи (державного органу) під час прийняття ним відповідного рішення.

На додачу зазначимо проблематичність чіткого віднесення соціологічної юриспруденції до юснатуралізму чи легізму, на відміну від соціологічної течії, яка класифікується в абсолютній відповідності до природного типу праворозуміння.

Концепція правового реалізму вирізняється з-поміж інших правових доктрин тим, що її ідейне наповнення здійснювали практики, які намагалися відійти від стандартного способу мислення і праворозуміння; досліджували право в контексті цілеспрямованої людської діяльності на основі досвіду; встановили, що право є індивідуальним і залежить від соціальних і психологічних чинників; дійшли висновку, що судді є творцями права [501, с. 8]. Тому правосвідомість судді уособлює в собі все те, чого чекає громадянин від права. Усі прогалини у спеціальних чи загальних знаннях та навіть найменші відхилення від курсу справедливості, чесності та неупередженості виявляють себе в підсиленій мірі, тому що відповідно до усіх течій соціально-юридичного напрямку праворозуміння, суддя в буквальному сенсі творить право, тобто виконує не функцію піднормативного регулювання, а правотворчу.

Характерні риси правового реалізму виділяє К. Ллевеллін, а саме:

- 1) розуміння права як продукту судової діяльності, внаслідок чого йому властива мінливість;
 - 2) погляд на право як на засіб досягнення соціальних цілей, а не як мету в собі;
 - 3) специфічний підхід до суспільства, яке змінюється швидше за право, тому правові норми постійно повинні переглядатися на предмет відповідності новим потребам суспільства;
 - 4) тимчасове відокремлення проблеми суцього від проблеми належного для цілей наукового дослідження;
 - 5) недовіра до традиційних норм права та категорій, тому що вони претендують на опис реальної діяльності суддів;
 - 6) трактування норми як узагальненого передбачення майбутніх дій суду;
 - 7) недовіра до теорії, згідно з якою традиційні нормоутворення становлять сильнодіючий чинник у створенні судових рішень (але це не слід розуміти як відкидання правових приписів у будь-якому випадку);
 - 8) переконаність у необхідності групування судових справ і правових приписів за більш вузькими ознаками, ніж це робила практика в минулому;
 - 9) дослідження розвитку окремих галузей права з точки зору їх ефективності, а отже оцінювання кожного елементу права з точки зору результатів її застосування;
 - 10) необхідність безперервної та добре спланованої роботи із вирішення проблем права за всіма переліченими напрямками [502, с. 1233–1238; 126, с. 126–127].
- Усі ці ознаки, на думку Синха С. П., доводять, що в науковому плані американський реалізм вливається в русло соціолого-юридичного праворозуміння [503, с. 207–209], тому розгляд його у межах власне соціологічного праворозу-

міння не видається можливим, в тому числі і на підставі залучення додаткового критерію, – специфічних властивостей правосвідомості суб’єктів, які здійснюють найбільший вплив на онтологію права у певній філософсько-правовій течії.

Інструменталізм, засновником якого був Р. Паунд, право трактував виключно в якості знаряддя для досягнення певної мети [504], але треба розуміти, що йдеться про інструментальність права щодо інтересів його суб’єктів та можливість їх досягнення за допомогою правових засобів (у тому числі і через правозастосування), проте в жодному разі не право як інструмент держави.

Р. Познер приймає недосяжність істини та звертається до вирішення практичних проблем без зайвих ілюзій, експериментальним шляхом, а також обґрунтовує звернення до суспільної думки як до інструментарію у вирішенні суспільних проблем, а не як до абстрактної категорії [505, с. 465]. Це є свідченням того, що роль соціуму у всіх напрямках соціологічної юриспруденції не ігнорується, а розглядається як базис та (або) інструмент формування права у правосвідомості суб’єкта правозастосування (найчастіше – судді). Тим не менше, власне юридичним категоріям відводиться більш значуща роль.

Так, майже абсолютизується роль та фігура судді, який може мати власний стиль ведення судового слухання та специфічне прийняття і викладення рішень (звісно, у межах загального процесуального порядку), що є абсолютно неприйнятним під час здійснення правотворчості іншими суб’єктами цього процесу. Окремі дослідники навіть звертають увагу на те, що О. Холмс протягом усієї своєї кар’єри аж до посади голови Верховного суду США практикував „юриспруденцію прагматистського компромісу”, відмовляючись віддати перевагу концепції громадянських прав, дискреційному праву, він, разом з тим, використовував їх там, де цього потребувала конкретна ситуація [506]. Звідси випливає необхідність занурення судді у глибини своєї правосвідомості та навіть підсвідомості для балансування на межі правозастосування та правотворчості, адже, на перший погляд, ці процеси базуються на різних принципах та підпорядковані досягненню різної мети. Для настільки вибіркового використання базових категорій демократичного суспільства та при цьому збереження власної репутації, суддя повинен повсякчасно демонструвати свою прихильність праву та служіння йому, що не видається можливим без формування у його свідомості образу права не як ідеального, а як дійсно необхідного механізму.

В юридико-соціальному напрямі останнім часом спостерігається певне розгалуження науково-практичних концептів, що виражається в оформленні відносно нових течій, до яких зокрема можна віднести неокласичний прагматизм Сьюзан Хаак, детально розкритий Є. Атрашкевичем. Ним проаналізовані основні зони тематичних інтересів С. Хаак: динаміка семантичного наповнення правових концептів; багатовимірність правових систем, включених в масив соці-

альних взаємодій у правовій сфері; адаптація цих систем до соціокультурної реальності; роль епістемології, логіки та науково-методологічного інструментарію для розвитку правової культури [507, с. 6].

Крім того, на сучасному етапі дедалі більше здійснюються спроби розмежування правового прагматизму та реалізму. В якості аргументу, зокрема, наводиться те, що „реальність у всіх своїх проявах впливає на практичний життєвий досвід людини. Саме цей вплив і становить її значення. У прагматизмі поняття істина визначається через значення ідеї, наміру або мети, яких ще немає, вони не матеріалізувалися в якій-небудь дії або предметі. Вони не існують у практичному результаті і тому ще не є істиною, оскільки ще не пройшли перевірки, верифікації в людському досвіді” [508, с. 472]. Проте, насправді, усе наведене зводиться до сприйняття певних фактів свідомістю як таких (у якості ідеї, мети, досвіду тощо) та подальше уособлення їх у правилах поведінки.

Підсумовуючи, слід вказати на граничність соціолого-юридичного напрямку філософії права та неможливість його віднесення за формальними ознаками до легізму або юснатуралізму, не останню роль у чому відіграють характерні риси правосвідомостітворця правових приписів.

Легістський напрям праворозуміння традиційно представлений у філософії права позитивістськими та нормативістськими (які нерідко називають неопозитивізмом) течіями у всій їх багатоманітності. Періодично до легізму відносять інші вчення про буття права, проте з їх класифікацією все не так однозначно, і на сучасному етапі переважна більшість науковців знаходить у них засади інтегративного праворозуміння. Тому природно-правовим доктринам найчастіше протиставляється позитивізм як крайній прояв державницького підходу до формування та розуміння права.

Основним положенням позитивізму щодо джерел права є таке: „право – це міра свободи, яка визначається державою і закріплюється в її законах” [352, с. 15]. Хоча, за думкою В. Шишко, „позитивне право виникає в результаті людської діяльності, є елементом культури, і, відповідно, ми можемо говорити про його культурологічний аспект” [275, с. 8], це твердження буде справедливим, якщо під час створення позитивного права враховується феномен його соціальної обумовленості, що, на жаль, не завжди так. Якщо справедливу ідею нормативно закріплюють, то вона і стає законом, і в право перетворюється. А коли нормативне закріплення отримує несправедлива ідея, то законом вона стає, а правом – ні [509, с. 33]. Можна стверджувати, що державне неправозавжди демонструвало цинічне нехтування ідеями свободи, принципами законності, інтересами громадян. Для нього неприйнятно сама ідея громадянського суспільства як рівновеликої сили, що розглядає індивіда не як підданого держави, а як приватну особу, що має власні життєві цілі, невід’ємні права та самоцінність власної особистості

[510, с. 17]. Тому цілком природним є підкорення свідомості громадян інтересам держави, націленість на служіння їй та відстоювання в першу чергу потреб держави навіть на шкоду власним. Виконуючи забезпечувальну роль, правосвідомість особи в тоталітарних та авторитарних державах, разом з тим, не є критично низькою, вона просто набуває специфічних рис.

Прихильники позитивістського підходу, розглядаючи право як систему норм, як його внутрішню структуру, а нормативні акти, насамперед, закони – як форми його вираження, як зовнішню структуру, водночас розглядали ці категорії в органічній єдності, невіддільно одне від іншого. Наукові дослідження сфокусувалися на текстах права, на його джерелах. Перевагу віддавали вивченню закону, юридична наука перетворювалася в догму, в коментування тексту, норми, а зв'язок із соціальними явищами й процесами ігнорувався [511, с. 15], що вбачається критично помилковим у контексті ефективності права та формування гармонійно існуючої в соціально-правовій системі особистості.

Позитивне право, на відміну від природного, встановлене й штучне, воно не може не відображати людські вподобання й упередження. Норми позитивного права приймаються за одних умов, а змінюються й скасовуються за інших, тож ці норми умовні, релятивні [481, с. 11]. Але відбиття у праві вподобань та інтересів людей є нормальним за умови орієнтації правотворця на інтереси суспільні. Тобто проблема полягає не в закріпленні у правових приписах інтересів як таких, а в тому, чий це інтерес та бачення права.

Тому, звісно, і правосвідомість широких верств населення як чинник формування права у позитивізмі взагалі не береться до уваги, вона є лише осередком закріплення державної волі та служить меті досягнення законності. Причому твердження про низький рівень правосвідомості громадян у країнах, правові системи яких побудовано на основі позитивізму, було б критичною помилкою. Скоріше, є сенс говорити про її своєрідність, орієнтацію на справедливість і непорушність закону (просто тому, що держава в особі її лідерів не може помилятися) та про деформовану (прагматичну, утилітарну) правосвідомість правлячої верхівки.

Отже, для легізму властиво визнавати обслуговуючу, фонову роль правосвідомості, яка є „підконтрольною” офіційному курсу держави, через яку держава утверджує керівні настанови і на яку спирається як на надійний фундамент свого існування.

Позитивізм намагається відстоювати автономію права як системи діючих норм, юридична сила яких визначається виключно в рамках самої правової системи, тому немає необхідності звертатись до будь-якої іншої системи – чи то релігія, мораль або щось інше [512, с. 177]. Фактично позитивісти заперечують зв'язок між правом і мораллю, що виправдовує будь-які „законні” дії держави, а у суспільній правосвідомості формується „відчуття” непогрішимості держави.

У такій ситуації поступово утворюється патерналістська правосвідомість – звується поле суб'єктивної свободи і гіпертрофовано розростаються межі державного втручання (авторитаризм або тоталітаризм) [31, с. 11].

На думку М. Г. Братасюка, використання в науці позитивного підходу саме собою не є чимось негативним. У царині природничо-наукового знання цей метод може застосовуватися успішно. Проте дуже обережно його треба використовувати в гуманітарному знанні, оскільки людське буття не зводиться лише до предметно-матеріального, емпіричного виміру, де позитивний метод працює бездоганно. Правознавство – це гуманітарне знання, в якому позитивний підхід може використовуватися дуже обережно й обмежено. Якщо ж його роль абсолютизувати, то отримуємо не гуманітарне знання і науку з гуманістичним спрямуванням, виміром, а щось спотворене, механістичне, людиноненависницьке, репресивно-технократичне, раціоцентричне [513, с. 12]. У зв'язку з цим, навряд чи слід повністю орієнтуватися на твердження, що „нормативне праворозуміння ... ніяким чином не може слугувати тим ідейно-теоретичним камертоном, на який повинна налаштовуватися юридична наука і політико-правова практика. Воно повинно бути подолане в усіх компонентах і наслідках” [514, с. 104–108]. Слід підходити до цього більш обережно і виважено, видаючи належне кожному філософсько-правовому підходу, адже позитивні норми справляють на правосвідомість безпосередній вплив і, так чи інакше, створюють первинний образ права у свідомості людини. А ідеї природного права роблять його завершеним та всеохоплюючим. Недарма сучасне праворозуміння йде шляхом певного симбіозу, що компенсує вади окремих напрямів філософії права.

Так, в неопозитивізмі (який інакше в науковій літературі називають нормативізмом) вже не повністю заперечуються парадигми юснатуралізму, однак піддаються певній критиці. За Н. В. Варламовою, „... юснатуралізм закріплює постулати, що правопорядок повинний бути справедливим. Однак сама справедливість при цьому мислиться вельми невизначено, зводиться до певних відносних (оціночних) суджень, партикулярних системам моральних цінностей” [515, с. 5]. Незважаючи на певні антагоністичні тенденції, принаймні здійснюються спроби знаходження точок дотику з чітким усвідомленням, що право у баченні будь-якої однієї філософсько-правової школи, навіть у найфундаментальнішому теоретичному оформленні, є або безсилим, або не самостійним інститутом (а лише частиною механізму держави).

Сучасні послідовники нормативізму вже виходять з необхідності пізнання та розкриття поняття права не лише з класових, а й з загальнолюдських позицій. Оскільки через закон „возводиться в право” не лише воля панівного класу, а також і воля інших класів, прошарків та груп даного суспільства [516, с. 99].

Із позицій сучасного нормативного підходу до праворозуміння, право являє собою систему загальнообов'язкових, формально-визначених норм, які виражають державну волю суспільства, її людський та класовий характер; видаються або санкціонуються державою та охороняються від порушень можливістю державного примусу, є владно-офіційним регулятором суспільних відносин [45, с. 109; 517, с. 80; 126, с. 115]. Як можна побачити, у наведеному визначенні вже відбулося суттєве коригування виключно державницької ідеї права (хоча певним чином вона однаково прослідковується) через визнання можливості „санкціонування” у встановленому порядку фактичних норм суспільства, а також звернення уваги в тому числі на „людський” характер права, чого в класичних течіях позитивізму не спостерігається.

Інколи нормативізм ототожнюється з так званим „чистим вченням про право” Г. Кельзена та розглядається у єдності концептуальних підходів [126, с. 115; 45, с. 109]. Проте, можна довести безрезультативність такого підходу, оскільки навіть неопозитивізм (нормативізм), незважаючи на певні „пом'якшуючі” ознаки, найдоречніше розглядати у ракурсі класичного легізму, беззаперечним свідченням чого виступає й тип правосвідомості, характерний для нього. „Чисте вчення про право” через наявність у ньому своєрідного елементу у вигляді „основної норми” тим самим закріплює перехід між типами праворозуміння, а невіддільність неформалізованої основної норми від позитивних юридичних приписів та наділення її верховенством щодо іншого правового масиву потребує абсолютно специфічного мислення і є впевненим кроком у напрямі інтегративного праворозуміння.

Балансує на межі типів праворозуміння й історична школа права. Аналіз історичного надбання в юридичному контексті надає можливості оцінити стан правової системи не лише в режимі реального часу, а й досягнути глибинні соціальні передумови формування права, помилки й досягнення на шляху розвитку держави і права, історико-ментальний вимір юридичної дійсності, в світлі чого вагоме місце серед філософсько-правових течій посідає історична школа права.

Наводячи результати численних досліджень у галузі історичної школи права, слід відзначити її спорідненість, за думкою багатьох науковців, із позитивістськими вченнями. Так, до позитивістського типу відносять історичну школу права В. В. Дудченко, В. В. Лазарев, С. В. Липень та А. Х. Саїдов [126, с. 114].

В інтерпретації окремих філософів права, юристи історичної школи, критикуючи доктрину природного права, обстоювали два основних пункти: 1) вчення про довільне встановлення права; 2) можливість віднайти таку систему норм, однаково застосовуваних за всіх часів та народів [518, с. 6].

В. В. Дудченко, зокрема, проаналізовано вчення Г. Гуго, центральне місце в якому зайняла проблема джерел права. Зіставлення утворення права з розвитком

мови і переваження звичаєвого права над законодавством – ось характерні риси теорії правогенезу Г. Гуго. Цим самим, на думку автора, Г. Гуго вступив у суперечку з природним правом. Сутністю природно-правових вчень є моральна критика права, яка обумовлюється усвідомленням того, що право розвивається за участі особистості і складає частину моральної субстанції. Г. Гуго розуміє право не як здійснення ідеї справедливості, а виключно як засіб для усунення безладу. Продовжує розкривати специфіку історичної школи права В. Дудченко через вчення Ф. К. Савіньї, який обстоював однобічну органічну теорію історичного розвитку і, відповідно, теорію спонтанного, безвольового розвитку права. „Народний дух” є безособовою субстанцією, яка виявляє себе у „свідомості”, „переконанні” й „волі” народу. Аналогічно тлумачив „народний дух” Г. Ф. Пухта. Вплив особистої волі вилучався з історії права, поєднуючи народ у загальній волі. Але В. Дудченко цілком закономірно робить висновок, що приписи влади – це ще не все право. Окрім законодавства, джерелами права є звичаї, правова наука, судова практика. Воно є творінням людського духу, народжується в людській свідомості. Загальнонародна правосвідомість є правом апріорі, без будь-яких подальших вимог його позитивації. Норми існують у народній свідомості як факт. Законодавство має лише субсидіарне, допоміжне значення в розвитку права. Воно мусить бути „знайдене” й узгоджене з уже існуючим живим народним правом [351, с. 16, 17]. Підтримує зазначену тезу А. Заєць, стверджуючи, що „сама народна свідомість, народна воля є джерелом права” [467, с. 6]. Тобто, по-перше, представники історичної школи права, незважаючи на підвищену увагу до джерел права та твердження про їхній позавольовий характер, у своїх висновках насправді орієнтуються на тісний симбіоз юридичної сфери та так званого „народного духу”, який у сучасній поняттєвій парадигмі максимально наближений до менталітету народу. Названий аспект дозволяє піддати сумніву стовідсоткову класифікацію історичної школи права в якості позитивістської, і знайти в ній засади обох типів праворозуміння. А, по-друге, нескладно помітити, що аналіз історичної школи права у підсумку неодмінно виводить дослідників у площину правосвідомості, яка пов’язує у єдиний „ланцюг” явища позаправової та правової сфери, надає якостей права побутовим, ментальним, соціальним та іншим особливостям, властивим певному етапу розвитку суспільства.

На підставі проведеного аналізу можна стверджувати, що насправді лише інтегративна правосвідомість, яка формує інтегративне праворозуміння, здатна забезпечити прогрес сучасного суспільства.

С. П. Погребняком доведено, що прихильники юридичного позитивізму і природного права, незважаючи на використання різних підстав для легітимації, можуть дійти згоди щодо переліку основоположних принципів сучасного права. Це пов’язано з тим, що починаючи з другої половини ХХ ст. формується стійке

переконання, що позитивне право має відповідати певним моральним стандартам – справедливості, рівності, свободі, гуманізму та ін. [460, с. 6]. А. С. Токарська наголошує на тому, що, чим більшою мірою розгортаються процеси демократизації суспільно-політичного життя, тим менш адекватними стають стереотипи суто нормативістського та етатистського праворозуміння, заснованого на підвалинах класичної раціональності [478, с. 11], тобто імпульси природного права так чи інакше проникають навіть у ті системи права та філософсько-правові вчення, для яких раніше це було абсолютно невластивим та, більш того, неприйнятним.

За сучасних глобалізаційних та інтеграційних процесів однією із глобальних тенденцій розвитку права виступає зближення права позитивного та природного [519, с. 36], а при розгляді проблеми співвідношення „букви” і „духу” права методологією сучасних західних інтегративно-правових вчень є трансцендентальна синтетична філософія [351, с. 17–18]. Це цілком вписується у раніше висловлену тезу про прискорення конвергентних процесів у праві та видозміни у зв'язку з цим правосвідомості.

Інколи навіть мораль та моральність не протиставляються позитивному праву, адже „при позитивному закріпленні взаємозв'язок права та моральності не зникає. Моральнісно обґрунтовані правові норми при позитивації отримують додаткову можливість їх захисту юридичними механізмами” [520, с. 298].

За М. Гнатюк, виходячи з широкого (інтегративного) праворозуміння, норми законів та інших нормативних актів покликані відображати право, яке органічно притаманне даному суспільству [521, с. 11]. В свою чергу, Н. Мамченко обґрунтовано подає принцип процедурної коректності як теоретико-правовий інструмент синтезу цілей природного і позитивного права. Цей принцип означає, з одного боку, втілення, „імплементацию” вимог і цілей позитивного права у чітко формалізований категоріальний порядок та систему (ясність, зрозумілість норми, логічна послідовність мислення та ін.), а з іншого – оптимальний вплив принципів природного права (презумпція імперативної дії прав людини та ін.). Внаслідок цього принцип процедурної коректності являє собою єдність, цілісність „формальної коректності” і „моральної коректності” у всіх юридичних процедурах, зокрема, під час прийняття політико-правових та судових рішень [522, с. 9].

Таким чином, процеси поляризації філософсько-правових течій на сучасному етапі можна вважати завершеними та констатувати активізацію процесів інтеграції, що не просто відображається на правосвідомості, а відбувається через неї. Наразі у науці все частіше став використовуватися такий термін, як „правозаконність”. Концепція правозаконності мислиться як категорія високого гуманістичного і ліберального порядку, спрямована на реалізацію в суспільстві саме правової свободи [523, с. 5, 9]. В. Шафіров взагалі пропонує концепцію природно-

позитивного права, яка, на його думку, знімаючи обмеженість різноманітних шкіл праворозуміння, дозволяє змінити пріоритети у розкритті особливого феномену права та його зв'язку з людиною. В першу чергу, спираючись на системоутворюючий критерій – людський вимір, запропонувати на роль первинного елементу структури права, замість норми – права і свободи [524, с. 43–44]. Незважаючи на деяку своєрідність запропонованого основного елементу системи права, який єднає висвітлену концепцію із чистим вченням про право, у сучасному глобалізованому світі та за наявності конвергентних процесів у праві, мабуть, найоптимальнішим може бути визнаний саме інтегрований підхід до праворозуміння, що забезпечується інтегративними властивостями правосвідомості.

Теза В. В. Михайлова зводиться до того, що через неповноту та обмеженість усіх форм знання, найбільш повні дані про певний предмет чи явище можуть бути отримані лише внаслідок критичного синтезу знань [525]. У сфері ж права, відповідно до теоретичних пошуків А. Ковтонюка, це розкривається у тому, що інтегративний тип праворозуміння може стати найбільш адекватною відповіддю на ситуацію, оскільки він покликаний за допомогою нового, неklasичного підходу до наукової раціональності побачити право як цілісне інтерсуб'єктне явище й еkleктично не об'єднати, а синтезувати теоретично вагомі моменти, що напрацьовані конкуруючими науковими теоріями [526, с. 32]. І дійсно, під час аналізу сучасних джерел філософії права стає очевидною все більша розмитість класичних течій, їхнє взаємне збагачення та взаємопроникнення. Проте соціальна матерія, продуктом якої в тому числі є й право, перетікає в нього через усвідомлення тих правил поведінки, які органічно призначені для регулювання певних суспільних відносин. Тому видозміна самих відносин внаслідок глобалізаційних процесів породжує потребу звернення до суміжних або навіть антагоністичних вчень про право з метою пристосування їх до трансформованої реальності.

Інтегративна юриспруденція виступає формою дуалізму або плюралізму в тому сенсі, що вона наполягає на включенні співвідносних релевантних ідей, фактів та оцінок відповідно до критеріїв адекватності. Але інтегративна юриспруденція також являє собою спробу зрозуміти дійсне злиття цих найважливіших правових сфер, а не лише їх взаємообумовлене функціонування [527, с. 741]. Але мутуалістичний симбіоз легізму та юснатуралізму, рівно як і різних онтолого-правових вчень у межах одного типу праворозуміння, втілюється через заглиблення у першооснови виникнення та функціонування права в суспільстві, що неможливо без інклюзивного аналізу всіх компонентів правової системи, а також усіх суміжних соціальних підсистем, які створюють соціальну обумовленість права.

Викладене дозволяє дійти висновку, що правова ідеологія є найстабільнішим компонентом правової системи, зворотним боком чого виступає і найтри-

валіший період її формування. Значення типології праворозуміння передусім виявляється в уніфікації найрізноманітніших філософсько-правових течій, які, на перший погляд, є характерологічно неоднорідними, але підлягають об'єднанню за принципом людиноцентричності чи державоцентричності.

Гіперболізація ролі правосвідомості у процесі оцінки певної онтологічно-правової течії є цілком прийнятною, оскільки саме правосвідомість одночасно виступає в якості:

1) критерію розмежування як базових типів, так і конкретних шкіл праворозуміння;

2) метою впливу під час зовнішнього формування правової ідеології;

3) засобом природних трансформацій правової ідеології;

4) інтегративним елементом, який забезпечує втілення своєрідності правової ідеології в усіх нормативних та практичних аспектах правової системи, надаючи їй завершеного внутрішнього та зовнішнього вигляду.

Буття права, передусім, знаходить свій вияв у правосвідомості у всій своїй специфічності, або, навпаки, інтегративності (що є характерним для сучасного періоду розвитку суспільства). Таким чином, інтегративний (плюралістичний) підхід до правової ідеології зумовлюється фактично трансформаціями правосвідомості та співвіднесенням у її площині всіх складових національної правової системи, аналогічних складових правових систем інших держав, філософських першооснов онтології соціуму, права та держави, а також сукупності неюридичних чинників.

3.2. Механізм формування аксіології права через трансформації правосвідомості

Для суспільств та правових систем перехідного типу тією чи іншою мірою властивою є девальвація навіть базових цінностей, які відступають перед кризовими явищами. Не секрет, що для успішного виконання своїх функцій право саме по собі повинно сприйматися як цінність. Проте на фоні повального правового нігілізму державно-правові інституції починають сприйматися зі скепсисом та навіть із відтінком агресії, що неминуче призводить до поглиблення прірви між реальною роллю права у суспільстві та його внутрішньою оцінкою особою. Це наштовхує на думку про особливе значення правосвідомості для системи права, оскільки не має значення, яким право є насправді, якщо воно не сприймається таким людиною. Особа у своїх діях у сфері права однаково буде керуватися своїм особистим ставленням до нього як явища. Причому свідомо чи підсвідомо критерієм для оцінки права будуть, по-перше, цінності, які в ньому втілено, а по-друге, – реальність досягнення зазначених цінностей юридичними засобами.

До питання цінності права та цінностей у праві неодноразово зверталися такі вчені як С. Алексєєв, В. Бігун, Т. Герасимів, К. Горобець, В. Костицький, О. Мельничук, П. Рабінович, Н. Ткачова та багато інших. Причому слід визнати факт, що у проблематиці аксіології права чільне місце завжди відводилось правосвідомості. Тим не менше, реальність є такою, що на сучасному етапі рух усіх суспільних процесів та утворень значно прискорюється, що не оминуло і правову систему: змінюються цінності та піддаються переосмисленню категорії, які тривалий час залишалися парадигмальними, що відбувається не в останню чергу через та завдяки трансформаціям правосвідомості. Тобто якісна зміна правової реальності починається з фіксації у свідомості ціннісних орієнтирів права та послідовного втілення їх у нормативних настановах.

Об'єктивний або суб'єктивний характер правових цінностей протягом десятиліть залишається дискусійним питанням в аксіології права. Водночас, цінність самого права жодних дискусій не викликає і сприймається як даність. Постулатом, за допомогою якого можливе досягнення як самого права, так і всієї правової сфери, як вважає Ю. М. Оборотов, є ціннісно-нормативне праворозуміння [528, с. 55]. Наведена конструкція використовується для орієнтації на досягнення цілком однозначного результату: бачення норми як цінності та водночас наповнення її ціннісним змістом.

Проте необхідно зупинитися щонайменше на природі цінностей, їх класифікації та критеріях виокремлення для подальшого перенесення у поле правової аксіології, оскільки цілком зрозуміло, що її предметом можуть бути лише фундаментальні, базові явища та якості. При цьому їхні феноменологічні характеристики повинні надавати можливість для об'єктивації їх у праві, забезпеченні реалізації цих категорій юридичними засобами.

В. Бігун зазначає, що в аксіологічному вимірі прийнято виокремлювати чотири основні групи проблем, зокрема, щодо:

- 1) природи цінностей (розглядається крізь призму причин оцінювання);
- 2) типів цінності (найчастіше розрізняють сутнісні, або „вроджені” та інструментальні (контрибутивні) цінності);
- 3) критеріїв цінності (розглядаються під впливом теорій психології та логіки);
- 4) метафізичного статусу цінності (вирішується у контексті відношень цінності до: фактів, буття, данності (Sein) та належності (Sollen); людського ціннісного досвіду; або незалежної від людини реальності – на засадах суб'єктивізму, логічного об'єктивізму та метафізичного об'єктивізму) [529, с. 11].

Щодо наведеної вище класифікації філософами права виділяються дві тісно пов'язані, але змістовно різні категорії – цінності права (цінності у праві) та правові цінності. Так, цінності права (або „у праві”) є такими, стосовно яких право – це інструмент, засіб реалізації, охорони й захисту. А правові цінності визнаються

наділеними певною власне правовою якістю [530, с. 60]. Іншими словами, правовими вважають цінності, первинно властиві праву, які визначають його основу і формують догму (наприклад, сьогодні – це законність, справедливість, верховенство права та інші) [531, с. 220], вони виявляють себе на усіх етапах пізнання і функціонування права [532, с. 7]. Під цінностями права, своєю чергою, слід розуміти природні і суспільні блага, забезпечувані позитивним правом з огляду на їхню значущість і корисність для людини та суспільства [533, с. 10]. Чітко простежується тенденція, що у якості правових цінностей слід визнати якості, іманентно належні праву, тобто ті, які не залежать від особливостей національної правової системи.

За думкою В. Шишко, цінність – це об’єктивна властивість фактів, подій, речей, відносин мати певну (позитивну) значимість для особи чи групи осіб. Отже, право є цінним у силу того, що має певне позитивне значення для суспільства. Оціночні погляди суб’єктів на правову реальність виражаються в аксіологічних орієнтаціях та настановах [275, с. 19]. Подібною до попередньої тези є позиція Т. Герасиміва, згідно з якою, оскільки цінності є результатом телеономної соціально детермінованої діяльності людей, то право являє собою ціннісну, а отже, ієрархічну, упорядковану, субординовану суспільну систему, функцією якої виступає збереження, відтворення та підтримання рівноваги соціального буття [534, с. 7].

Найбільш поширеним варіантом розгляду правових цінностей, який підтримується К. Горобцем, є феноменологічний. Правові цінності інакше називають ейдетичними, розуміючи під ними цінності самого права, що безпосередньо з ним пов’язані та не залежать від конкретно-історичного втілення, соціокультурних умов та цілей законодавця [535, с. 541]. Але, якщо прослідкувати видозміну права протягом усього розвитку людства та характерні особливості його функціонування в контексті різних соціальних та державних формацій, можна дійти висновку про абсолютну незмінність лише однієї правової цінності, а саме, здатності права впорядковувати відносини у суспільстві.

Таким чином, як би парадоксально це не звучало, але, абстрагуючись від правових ідеалів сьогодення, невіддільною від самої сутності права можна назвати лише одну цінність. І в цьому аспекті можна частково погодитись з позитивістами, які надають праву інструментальної цінності як засобу впорядкування суспільних відносин [536, с. 11]. З точки зору прибічників природного права „ідея найвищої цінності прав і свобод людини не виключає, а навпаки, передбачає збалансованість прав та обов’язків” [537, с. 135], тобто, беручи до уваги наведений вислів, у рамках юснатуралізму також віддається належне регулятивній цінності права. Проте заниження ролі держави у цій концепції цілком природньо звужує його регулятивні можливості. А згідно з ціннісним реляти-

візмом, у світі правових цінностей взагалі не існує ніякої об'єктивності. Все ґрунтується на відносних суб'єктивних оцінках [481, с. 12]. Проаналізований пласт підходів до цінностей у праві наштовхує на три логічні висновки. В першу чергу, слід погодитися з С. Ромашкіним [481, с. 5–14], що градація цінностей у праві здебільшого обумовлена концепцією праворозуміння, яка служить підґрунтям певної правової системи. Наступним висновком є необхідність розділення регулятивної цінності права (оскільки лише її, незалежно від концепції праворозуміння, можна вважати ейдетичною) та соціальної цінності права, яка складається з невизначеної множини фактів, категорій, якостей, інтересів як оціночних феноменів. І, нарешті, для сприйняття як ейдетичної, так і соціальних цінностей права, відправною точкою позиціонується правосвідомість [538, с. 119–123].

З вищезазначеного випливає, що, втілюючи певну модель поведінки, соціальна норма завжди має за основу певні цінності, про що згадує і В. Костицький [539, с. 30]. Якщо цінності відбивають ставлення людини до явищ і процесів, то норми надають їй діям загальний алгоритм. Репрезентуючи конкретні взірці й установки, норми описують межі допустимої поведінки [49, с. 9], тим самим реалізуючи регулятивну цінність права. Але „ціннісний вплив норми права розповсюджується на більш глибокі елементи генезису поведінки, ніж проста інформація про бажане і заборонене” [540, с. 87]. Правило поведінки окреслює межі дозволеного та належного, але підпорядкування людиною своїх дій нормі права відбувається через відбиття останньої у всіх аспектах у свідомості особи, що переводить її в категорію правосвідомості. Подібна рефлексія стає можливою через сприйняття права як цінності просто внаслідок його існування, оскільки, навіть при всій недосконалості цього інституту, анархія у будь-якому разі є гіршою.

На відміну від регулятивної цінності права, всі спроби стандартизації соціальних цінностей будуть наштовхуватись на соціокультурний бар'єр. Можна хоч скільки повторювати, що соціальна цінність права виявляється в тому, наскільки для права цінною є людина з її інтересами та потребами. Проте, навіть на мезо- (груповому) та макрорівні (суспільному) вони будуть суттєво варіюватися. Хоча існує точка зору, що „порівняльне правознавство загалом і критично-правовий аналіз зокрема розкривають фундаментальні проблеми існування та розвитку сутнісного, найважливішого для людини. У нашому випадку це стосується, наприклад, того, чи певна західна конструкція права підходить людині за її природою” [541, с. 37]. Але, як вбачається, проблематично взагалі судити про цінності стереотипно, спираючись лише на категорію „природа людини” та не беручи до уваги умови її існування й оточення.

Визначивши, що право відображає потреби суспільного розвитку й у своїй основі формується об'єктивно, в результаті природної необхідності діалектичного взаємозв'язку між людиною та суспільством, необхідно встановити наявність

правової позитивної тенденції, тобто закономірності поступового зростання прогресивної ролі права як нормативно-ціннісного регулятора суспільних відносин, духовно-практичного соціального феномену [35, с. 3], досягнення якої дедалі більше спирається на усвідомлення ціннісних доміант певного суспільства. Щільність суспільного життя на сучасному етапі та соціокультурна глобалізація, звісно, зумовлюють аксіологічні метаморфози у сфері права, але в цьому процесі немає нічого поганого, якщо це відбувається ненасильницьким шляхом. Головне, щоб на рівні правосвідомості зазначені цінності встигали не лише заміщувати одна одну, а й оформлюватися в логічну систему.

Система цінностей, що панує у суспільстві, визначає важливість, значущість захисту певних суспільних відносин. Теперішній етап розвитку держави характеризується тим, що відбувається повернення до основних, природних прав людини й громадянина, прав, що належать власне людині й позитивних прав, що належать громадянину, як члену суспільства. Ієрархія соціальних цінностей, що виходить із конституційних положень, зазвичай зображується як „особистість–суспільство–держава” [542, с. 17], з пріоритетом інтересів особистості над суспільними й державними інтересами [543, с. 130], що демонструється наразі у демократичних соціальних державах.

Відповідно до наукових пошуків О. Яремко, якість нового типу наукової раціональності залежить від: шкали цінностей суспільства й місця у ній людини; від знань про сутність людини, її образу в праві; спроб усвідомлення причин і намагань попередження злочинності тощо. В аксіологічній системі європейської постмодерної правової культури (верховенства права, рівності, шани до людської гідності, свободи, демократії, справедливості, толерантності, ненасильства тощо) статусом найвищої цінності в національному та міжнародному просторі наділено саме людину [544, с. 12].

Людина, як складова громадянського суспільства, має усвідомити себе як мету й найвищу соціальну цінність [237, с. 15], у світлі чого В. Войтовим правосвідомість розглядається під кутом зору розуміння закону як певної міри дозволеної справедливості, виходячи з філософської максими: людина – міра всіх речей [545, с. 6]. Навряд чи це можна заперечити, оскільки у сучасних демократичних суспільствах це є правовою аксіомою. Втім, на практиці людині складно усвідомити свою значущість у системі, де кожен її контакт з державними органами та посадовими особами можна охарактеризувати хіба що словами „байдужість” та „безсилля”. У світлі цього, С. П. Погребняком цілком справедливо наголошується на важливості ідеї гарантованості, дієвості права, яка означає, що можливості, які надаються правом, мають бути конкретними й справжніми (реальними), практично здійсненими, а не теоретичними та ілюзорними [460, с. 12].

Тому можна в повній мірі погодитись з Н. Коваленко, що провідною ідеєю у формуванні правової свідомості має бути „ідея права”, тобто внутрішня узгодженість з його сутністю, визнання права такою соціальною цінністю, якій відводиться чільне місце в ієрархії соціальних цінностей. Виконання індивідом вимог правових норм має ґрунтуватися на переконанні в їх загальнообов’язковості і справедливості [101, с. 11–21]. У зв’язку з цим пріоритетним завданням для держави повинно стати забезпечення відчуття захищеності кожної особи, поваги до її потреб з боку державних інституцій, що врешті-решт повинно підвищити відчуття самоповаги. А через відчуття власної значущості людина по-новому сприйматиме ідею права. Цей висновок був розгорнуто обґрунтований Н. Філік, за словами якої „державно-правові засади визначають у своїй основі інтереси людини вище за інтереси держави, адже держава повинна шанувати людину як найвищу соціальну цінність. ... Це означає, що є потреба нормативно-правову базу громадянського суспільства наповнити ідеєю прав людини, така ж ідея вищої цінності людини мусить бути в основі державно-управлінської діяльності” [479, с. 11]. Остання теза видається безпрецедентно важливою, адже можна багато розмірковувати про цінності у праві, але для пересічної людини на перший план завжди виходить не концептуальність правових цінностей, а їхня реальність, тобто фактична здійснюваність.

У даному аспекті на увагу заслуговує дисертаційне дослідження М. Цимбалука, який у межах правосвідомості виділяє її, так би мовити, „ідеальний” („суб’єктивний”) та „матеріальний” („об’єктивований”) рівні. Тобто буття права й правосвідомості не можна однозначно віднести ні до суб’єктивної реальності (через наявність їх „зовнішньообуттєвих” корелятивів та форм матеріалізації), ні до об’єктивної (через ідеально-деонтологічну сутність правових смислів). Оскільки право як таке онтологічно конститується саме через взаємодію цих реальностей, воно не зводиться до жодної зі сторін даної взаємодії [37, с. 18–19]. На підставі цього та враховуючи зазначене вище, можна стверджувати, що онтологія правосвідомості одночасно ґрунтується на аксіології права та зумовлює її. Причому відбувається це одночасно на всіх рівнях буття соціуму та в усіх компонентах правової реальності, що пояснюється інтегративними якістьми правосвідомості. Мова йде про те, що усі цінності, окрім ейдетичної, з соціальної системи через правосвідомість множини суб’єктів знаходять об’єктивізацію у правових нормах. Водночас, вони легко нівелюються без свого закріплення юридичною практикою, повертаючись у правосвідомість у підсиленому або знеціненому вигляді.

Специфіка саме соціального пізнання найповніше розкривається у тому, що оцінка, тобто відображення у свідомості чи то окремої людини, чи то певної соціальної групи, чи всього суспільства ціннісних властивостей соціальних явищ потім сама стає об’єктом оцінювання; отже, відбувається безперервна оціночна

саморефлексія соціального пізнання [546, с. 6], яка коригується рухом правової та позаправової реальності. Звідси випливає глибоко суб'єктивний, термінальний характер соціальної цінності права, який самовиявляється та повсякчасно уточнюється на рівні правосвідомості через сукупність вхідних та вихідних чинників.

М. А. Ісайчев, досліджуючи погляди П. І. Новгородцева, звертає увагу на обґрунтування правової аксіології як способу подолання сучасної кризи правосвідомості [547, с. 151]. Проте, не можна заперечити, що концентрація зусиль повинна відбуватись в обох напрямках, оскільки правосвідомість є не лише об'єктом трансформацій. Разом із тим, вона сама виступає шляхом та засобом видозміни усєї правової реальності, включаючи цінності права.

Ціннісноорієнтований концепт правосвідомості повинен стати гарантією елімінації негативних проявів правової реальності, адже визнання у якості базової цінності самої людини з поправкою на фундаментальні соціальні цінності мезо- або макрорівня певного суспільства є детермінантою прогресу всіх структурних елементів правової системи.

Також слід звернути увагу на те, що цінності в праві не повинні набувати якостей правових фікцій, лише їхня реальність слугуватиме платформою позитивних трансформацій правосвідомості, динаміка якої у певному сенсі віддзеркалює динаміку комплексу всіх правових феноменів у суспільстві.

Аксіологія права також не повинна ставати технократичною та зводиться до цілеспрямованого закріплення на рівні юридичних приписів певних ідеалів та цінностей, які, скоріше, мають відтворюватись поміж рядків, у душі права та у його фактичній реалізації (на чому наголошує також М. В. Осядла [548, с. 297]), а не в букві закону.

Універсальність наведеного вище доцільно підкреслити щодо перехідних суспільств, до яких належить і українське, тому що „необхідні трансформації людства завжди викликали, викликають і викликатимуть посилення таких субкультур, що користуються стихійністю соціальних змін, неминучим руйнуванням стереотипів, розпадом системи цінностей і норм, які гарантують громадський порядок” [549, с. 177–179]. За таких непростих умов захисні й охоронні інститути суспільства не можуть забезпечити чіткість, стабільність і узгодженість ціннісно-нормативних приписів і орієнтацій, допускають часткову та повну відсутність необхідного нормативного регулювання в реальних складних ситуаціях [550, с. 43]. Водночас, ідея правових цінностей повинна підніматися на найвищий щабель соціально-політичних та юридичних досліджень саме в суспільствах зазначеного типу, тому що прогнозна ситуація їхньої динаміки буде варіативною і залежатиме від прийнятої за основу стратегії розвитку.

Так, у перехідних суспільствах, до яких належить Україна, правова система, в тому числі система правових цінностей, перебуває в динамічному стані [66, с. 89].

Проте вибір між ними та власне й становлення ієрархії цінностей як цілісної системи повинні відбуватися у жодному разі не стихійно, а шляхом співвіднесення значущості певних благ для більшої частини населення, що можливо виявити шляхом соціологічних досліджень. Під час цього процесу не слід ігнорувати правові цінності демократичних суспільств та наддержавних утворень, які нашою країною наразі обрані за орієнтир.

Крім зазначеного, зміна ціннісних орієнтацій суспільства сприяє тому, що змінюється й обґрунтування зобов'язальної сили права, змінюється відповідь на питання про те, чому суб'єкт має коритися вимогам права [335, с. 10]. Відповіддю на це повинна стати не регулятивна (інструментальна) цінність права і, тим більше, не загроза застосування до особи примусу, а втілення у правових нормах усього спектра цінностей, які є суттєвими для народу, тобто перехід індивідуальних цінностей (що відбиваються у свідомості кожної особи) через право – у загальні (з подальшою фіксацією їх у правосвідомості, визнанням та популяризацією).

І. Ситар стверджує, що порядок, як основне онтологічне призначення права, забезпечується на основі таких цінностей, як справедливість, свобода, рівність тощо [485, с. 7]. В. Шишко серед найпоширеніших у сучасній філософії права цінностей називає справедливість, рівність, свободу, людську гідність, невід'ємні права людини, практичну розумність, здоровий глузд [275, с. 10], і цей перелік він також вважає невичерпним. А. Мережко поділяє цінності на абсолютні та відносні і зазначає, що до абсолютних цінностей можна віднести гуманізм, справедливість, верховенство права над політикою, гідність і свободу особистості, а всі інші відносні цінності мають розглядатися у світлі абсолютних [551]. У більшій своїй частині зазначений підхід заслуговує на підтримку, хоча й залишає простір для дискусії щодо конкретизації виділених абсолютних цінностей. Хоча не можна заперечити продуктивність виокремлення категорії абсолютних (або базових, фундаментальних) правових цінностей, оскільки така градація делімінує „поле роботи” для втілення їх у правосвідомості.

Однією з найзгадуваніших у зв'язку із правом цінностей, безсумнівно, є справедливість. Основи її розуміння були закладені ще Аристотелем, який виводив, що справедливістю є зрівнювання власного інтересу з інтересами інших [552, с. 60]. Марксистсько-ленінська концепція соціалістичної соціальної справедливості зводилась до глобального контролю над розподілом, а всезагальне контролювання було спрямоване на досягнення уніфікованої рівності, грубої зрівнялівки [553, с. 77].

Суттєво відрізняється від попередньої егалітарна концепція Дж. Роулза, згідно з якою усім людям потрібно забезпечити гарантовану мінімальну частку соціальних благ і дати можливість на встановленій справедливій основі брати

участь у їх розподілі [554, с. 37]. Саме таку модель взяли за основу держави, які є прикладом соціальних (найяскравіше на сучасному етапі це виявляється у соціально-економічних системах скандинавських країн).

На думку М. Стойки, для українського суспільства справедливість означає встановлення відповідності між цінностями європейських соціальних стандартів та критичне переосмислення певних здобутків власного соціалістичного досвіду у вирішенні соціальних проблем, соціального захисту населення [555, с. 420]. Абстрагуючись від того, що таке визначення більше нагадує мету аксіологізації соціально-економічної та правової систем, сконцентруймося на тому, що класифікація справедливості як абсолютної правової цінності не дає підстав для визначення її щодо конкретного суспільства чи держави.

Аналіз справедливості, здійснений С. В. Погребняком, ґрунтується на розрізненні об'єктивної і суб'єктивної справедливості, а також на виокремленні формальної, змістовної і процедурної справедливості. Так, підкреслюється, що об'єктивна (інституційна) справедливість є реалізацією ідеї справедливості в певних соціальних інститутах (економіці, освіті, сім'ї, праві, державі тощо). Суб'єктивна (особиста) справедливість означає добропорядність людини, яка добровільно й постійно виконує вимоги об'єктивної справедливості. Автор також наголошує на тому, що формальна справедливість імпліцитно присутня в самому понятті права, яке має демонструвати безсторонність (неупередженість) та послідовність при виробленні і при застосуванні правил. У свою чергу, змістовна справедливість втілюється у принципі пропорційності (розмірності). Пропорційність у сфері обміну реалізується як еквівалентність і тісно пов'язана з концепцією зрівняльної справедливості (*justitia commutativa*). У згадуваній роботі наголошується на складності розкриття змісту пропорційності у сфері розподілу. За це питання відповідає концепція розподільної справедливості (*justitia distributiva*), проте вона – залежно від філософських переконань її автора і сфери застосування – передбачає існування кількох змістовних принципів розподілу. Для вирішення цих питань слід звертатися до правосвідомості якнайширшого кола осіб [460, с. 15–16]. Віддаючи належне настільки широкій та всеохоплюючій характеристиці справедливості, можна звернути увагу на те, що в цьому підході справедливість розглядається не власне як правова цінність, а її межі значно розширюються. Разом з тим, підкреслення ролі правосвідомості у площині сприйняття та визначення справедливості видається повністю доцільним та обґрунтованим, тому що насправді, яка б концепція справедливості не приймалася за основу, у підсумку все зводиться до акцептуалізації фактів, подій, загальної ситуації як справедливих чи несправедливих конкретним індивідом на підставі власних переконань, уявлень, життєвого досвіду та моральних якостей.

Окремі науковці ще на початку минулого сторіччя виділяли у змісті справедливості моральні, економічні, юридичні, а також психологічні аспекти [556]. Су-

часні ж дослідники підкреслюють, що справедливість, не втрачаючи зв'язку з мораллю, виступає як аксіологічний критерій у процесі створення й реалізації правових норм. Справедливість значною мірою лишається явищем моралі, соціальним і етичним критерієм права, своєрідним „містком”, по якому моральні погляди й почуття проникають і влігаються у правову тканину суспільства. Сама справедливість – це найважливіша цінність, але разом з тим зрозуміти її можна тільки як елемент, сторону, грань всієї існуючої системи гуманістичних цінностей [557, с. 16].

Загальне визначення принципу гуманізму полягає у людинолюбстві до всіх членів суспільства [558, с. 38], у праві – це визнання вищою цінністю людини, стимулювання дійсно людських відносин між індивідами, виражене у правових формах [559, с. 9]. Проте гострота цього питання постає в тому, що юриспруденція апріорі є конфліктною галуззю людської діяльності, тому для утвердження гуманізму як однієї з основних цінностей потрібно глибоко розуміти не лише загальні принципи побудови та функціонування права, а й психологічні підвалини його буття. Кожний без винятку юридичний акт сприймається особами з позицій: чому, для кого, в чіїх інтересах він був здійснений; кого захищає або, навпаки, кого неспроможний захистити. А отже, людинолюбство, на жаль, не може бути універсальним.

У наведеному явно проступає подвійна природа гуманізму як принципу права. З одного боку, він забезпечує затвердження та захист людських прав та людської гідності, з іншого – вимагає усунення правовими засобами тих негативних факторів, що загрожують зазначеним цінностям [560, с. 45], у зв'язку з чим у свідомості людей він є невіддільним від справедливості. Керуючись викладеним, навіть охоронні правовідносини, у межах яких здійснюється притягнення до юридичної відповідальності, також повинні асоціюватись з актом гуманізму та справедливості. Причому особа, за загальним принципом права, повинна бути вільною у виборі певного варіанту поведінки, в тому числі й такого, що суперечить правовим нормам, у той же час усвідомлюючи наслідки подібного вибору.

Тлумачення права як об'єктивної форми свободи, незалежної від внутрішньої природи окремої людини, є досить поширеним у праві. Зовнішня свобода, перш ніж закріпити себе у виді права, має пройти етап свого самообмеження [561, с. 17] з повним розумінням необхідності цього заради спільного блага.

С. П. Погребняк погоджується з тим, що в соціальній (індивідуальній) свободі доцільно розрізняти два типи (концепції): 1) негативну свободу, коли зосереджуються на відсутності втручання з боку інших людей; 2) позитивну свободу, коли увага концентрується на спроможності особи самостійно приймати рішення щодо вчинення власних дій [460, с. 18]. Здебільшого із свідомістю пов'язують другий тип свободи, аргументуючи це наявністю внутрішнього вибору, але право-

свідомість виконує роль платформи і для оцінки наявності зовнішнього факту порушення своїх прав та свобод з боку інших осіб. На її рівні фіксується відповідне порушення, робиться висновок про ступінь його суттєвості для особи, віднесення даного втручання до галузі права та доцільність (або недоцільність) перенесення відносин у правову площину і, нарешті, обираються відповідні юридичні засоби захисту чи попередження.

Суб'єкти права нерідко апелюють до такої визначальної його цінності, як рівність, до якої звертались філософи та правники протягом чи не усього часу існування людства. В. С. Нерсисянц визначає рівність як певну абстракцію, тобто результат свідомого абстрагування від тих відмінностей, котрі властиві явищам, які зрівнюються [562, с. 6]. Мабуть, таке поняття можна визнати доцільним, оскільки весь масив напрацювань у цій сфері дуже слабо наближує до розуміння рівності, враховуючи її існування щонайменше як філософської, соціальної, юридичної та психологічної категорії.

У праві вимога формальної рівності можливостей реалізується за допомогою чотирьох пов'язаних між собою загальних принципів: 1) принципу рівності перед законом; 2) принципу рівності перед судом; 3) принципу рівності прав і свобод людини і громадянина; 4) принципу рівності обов'язків людини й громадянина. У свою чергу, ідея фактичної рівності можливостей реалізується у праві за допомогою двох основних принципів: 1) принципу диференціації правового регулювання; 2) принципу позитивної дискримінації [460, с. 17], що, безумовно, заслуговує на підтримку.

Тим не менше, єдиний підхід до рівності, який спроможний зменшити соціальну напругу та залагодити суспільний конфлікт, – це закріплення та утвердження на практиці рівності потенційної, тобто рівності можливостей, яка правосвідомістю переводиться у значущість права та його загальну цінність.

Незважаючи на кількість базових та похідних цінностей, у будь-якому суспільстві існує певний конфлікт між ними, а вибір здійснюється у сфері права й моралі [503, с. 285; 563, с. 186].

Мораль – це категорія, що визначає рівень свідомості, сформованої еволюційно, з урахуванням життєвого досвіду; це поняття, що може бути усвідомлене людьми; це людське уявлення про належне, критерієм якого є добро і зло, чесність, порядність, справедливість, правда, кривда; це явище динамічне, що формується, та змінюється залежно від досягнутого економічного, матеріального, інформаційно-технічного, культурного та духовного рівня суспільства або групи людей чи індивіда; це внутрішнє спонукання людини, яке націлене на досягнення належного, абсолютних цінностей, істинності; це внутрішнє переконання, що формується усвідомлено людиною під впливом виховання, освіти, оточуючого соціального середовища у вигляді норм, принципів, поглядів, оцінок [564, с. 9].

Як можна побачити з даного, досить розгорнутого, визначення, свідомість у моралі виноситься на перший план, а через правосвідомість вона інтегрується з правом, де й здійснюється безпосередній вибір регуляторів поведінки та їх зіставлення з фактичними діями (бездіяльністю).

Досить точно підміченим є те, що відображення моральних традицій у праві є виявом тенденцій школи природного права та спробою розширити праворозуміння, не обмежуючись традиціями правового позитивізму. Так, наприклад, у рішеннях Конституційного суду України 24.03.2005 р., № 2-рп/2005 та від 02.11.2004 р., № 15-рп/2004 зазначено: „одним з проявів верховенства права є те, що право не обмежується законодавством як однією із його форм, а включає й інші соціальні регулятори, зокрема, норми моралі, традицій, звичаїв тощо, які легітимізовані суспільством і зумовлені історично досягнутим культурним рівнем суспільства” [565; 566; 567, с. 89], що вбачається як позитивна тенденція, оскільки саме мораль, а не право, є універсальним регулятором суспільних відносин. Право ж виступає, певним чином, крайньою мірою та спрямовується, або на найзначущі відносини, або застосовується, коли інші регулятори безсилі. Головне, щоб у правосвідомості суб'єктів правотворчості та правозастосування акценти цієї інтеракції не зміщувались.

Інструментальне значення моралі та права засновується на здатності слугувати основними засобами пізнання і виміру явищ суспільного життя через призму уявлень про справедливість і несправедливість [235, с. 13], які формуються в індивідуальній та колективній правосвідомості. Світоглядний же компонент правосвідомості відображає світовідчуття, світосприйняття і світорозуміння людини, а також притаманні їй форми духовного осягнення світу. Духовний компонент правосвідомості – це прояв вільної волі людини, свободи її духу, мислення, слова, вчинків, а також справедливості. Мораль у правосвідомості виявляється як специфічне відображення соціального буття і як специфіка цього відображення, змістовний аксеологічний і деонтологічний потенціал вчинку, дії, діяльності. Це відбувається через усвідомлення понять добра та зла, справедливого та несправедливого, гідного та негідного і т. ін. [96, с. 12]. Перенесення цих категорій із площини моралі у площину позитивного права, звісно, можливе не в повній мірі, оскільки формалізованість правових приписів створює для цього певні перепони, однак ніщо не заважає утверджувати зазначені цінності на рівні правосвідомості, з якої можуть розпочатися якісні трансформації правової реальності.

Таким чином, не применшуючи роль права в упорядкуванні суспільних відносин, все ж таки слід визнати базисність щодо нього моральних засад суспільства, без врахування яких право стає лише інструментом в руках держави, а його цінність також зводиться до інструментальної. Проте, думки авторів щодо ролі моралі у праві суттєво різняться. Деякі вважають, що норми моралі підлягають

обов'язковому захисту юридичними та неюридичними засобами, але „мова йде не про всі без винятку моральні норми, а про захист саме фундаментальних основ суспільної моралі” [568, с. 282]. На думку М. Василенко, правова цінність категорії „моральні засади суспільства” якраз і полягає в її оціночності [569, с. 26]. Водночас, як зазначає А. І. Дрішлюк, застосовувати в законі такий прийом, як „моральні засади суспільства”, треба вкрай обережно, бо вони – річ дуже мінлива [570, с. 32].

Можна по-різному ставитися до моральних засад суспільства, але, у будь-якому разі, слід визнати, що усі фундаментальні цінності права визначально є продуктом моралі, синтезу індивідуальних уявлень про справедливе, чесне, правильне тощо. Людина самоідентифікується у соціумі, і лише „самовизначення робить людину самостійною в поглядах на добро та зло, права та обов'язки, її місце в суспільстві та державі” [326, с. 12], але потім ці уявлення не сумуються, а синтезуються у площині правосвідомості, що й робить їх придатними для перенесення у праве природне та позитивне.

Хоча можна виділити підхід, згідно з яким недоліки культури та виховання, стагнацію духовності та світосприйняття виправити за допомогою права навряд чи можливо [238, с. 21]. Разом із тим, і відмовлятися від цього засобу не варто, тому що постійний „обмін даними” між мораллю та правом, який забезпечується правосвідомістю, надає простір для корекції в тому числі й перелічених категорій.

Отже, на підставі викладеного можна зробити висновок, що аксіологія права формується шляхом зіставлення у правосвідомості всього базису знань та відчуттів конкретної людини з моральними засадами суспільства та моральнісними настановами цієї особи, а також з нормативно закріпленими правилами поведінки та відомою особі практикою їх реалізації. Цілком очевидно, що таке сприйняття правових цінностей та цінностей у праві завжди буде обмеженим, суб'єктивним, проте ця грань буде стиратися у міру того, як будуть розширюватись межі та шляхи їх виявлення, поступово набуваючи високих показників репрезентативності. Цього можливо досягти за допомогою розширення конкретно-соціологічних досліджень права, а також порівняльно-правових досліджень, які у зазначеному контексті допоможуть уточнити та формалізувати базові правові цінності, не залежні від національної правової системи.

Висновки до розділу 3

1. Правова ідеологія виступає фундатором усієї правової системи, консолідуючи на доктринальному рівні філософські, історичні, соціальні, психологічні та безліч інших засад права. Будь-яка правова система є нічим іншим, як зовнішньою моделлю базової для неї концепції права. І, на відміну від інших (базових

чи похідних), досить рухливих компонентів правової реальності, права ідеологія є вельми стабільним утворенням, пронизуючим правову систему „зверху до низу”. Але, що є головним, у певний проміжок часу вона відбиває колективну правосвідомість населення, сприйняття ним права та ставлення до нього. Втілюючи засадницьку ідеологію, правосвідомість екстраполює її на всі елементи правової системи, отримує від них „зворотню реакцію”, яка, накопичуючись, з плином часу або експоненціально здатна змінити напрям навіть парадигмальних установ.

2. Виявлено, що типологія праворозуміння виступає своєрідним „водорозділом”, який відділяє державоцентричний підхід у праві від людиноцентричного, а відповідно, є втіленням певного типу правосвідомості.

3. Обґрунтовано, що не лише тип праворозуміння визначає форми права, а й існуючі у певний проміжок часу фактичні регулятори зумовлюють утвердження філософсько-правових підходів до права і його соціальної ролі за „посередництвом” правосвідомості.

4. Доведено діалектику категорій правосвідомості та природного права, з яких перша виступає генеруючою відносно другої. Суспільна затребуваність філософсько-правових вчень природно-правового напрямку останніми десятиліттями обумовлена загальною гуманізацією права, підвищенням престижу прав людини та загальних принципів права, які за своєю суттю є невіддільними від правосвідомості, через яку вони знаходять вираз у системі права та реальній поведінці осіб.

5. В усіх філософсько-правових концепціях, де першоосновою права визнається людина, знаходить своє самовиявлення правосвідомість, як невіддільна частина загальної свідомості та самосвідомості.

6. Зроблено висновок, що у плані об’єктивації права соціологічна школа становить певний виклик догматизму і формалізму, які тривалий час супроводжували його існування та визнання. Але, зважаючи на результати комплексних міждисциплінарних досліджень, така феноменологічна характеристика права цілком вписується в його глобальну міжсистемну роль та забезпечується й підкріплюється інтегративними функціями правосвідомості.

7. У межах соціологічної школи права інклюзивність правосвідомості виявляється в її міжінституціональності, знаходженні одночасно у правовій системі та поза її межами, каталізація через неї усіх юридичних та неюридичних елементів.

8. Роль соціуму у всіх напрямках соціологічної юриспруденції не ігнорується, а розглядається як базис та (або) інструмент формування права у правосвідомості суб’єкта правозастосування (найчастіше – судді). Тим не менше, власне юридичним категоріям відводиться більш значуща роль.

9. Правосвідомість широких верств населення як чинник формування права у позитивізмі взагалі не береться до уваги, вона є лише осередком закріплення

державної волі та служить меті досягнення законності. Причому твердження про низький рівень правосвідомості громадян у країнах, правові системи яких побудовано на основі позитивізму, було б критичною помилкою. Скоріше, є сенс говорити про її своєрідність, орієнтацію на справедливість і непорушність закону (просто тому, що держава в особі її лідерів не може помилятися) та про деформовану (прагматичну, утилітарну) правосвідомість правлячої верхівки. Отже, для легізму властиво визнавати обслуговуючу, фонову роль правосвідомості, яка є „підконтрольною” офіційному курсу держави, через яку держава утверджує керівні настанови і на яку спирається як на надійний фундамент свого існування.

10. Доведено безрезультативність підходу до „чистого вчення про право” з позицій легізму, оскільки навіть неопозитивізм (нормативізм), незважаючи на певні „пом’якшуючі” ознаки, найдоречніше розглядати у ракурсі класичного легізму, беззаперечним свідченням чого виступає й тип правосвідомості, характерний для нього. „Чисте вчення про право” через наявність у ньому своєрідного елемента у вигляді „основної норми” тим самим закріплює перехід між типами праворозуміння, а невіддільність неформалізованої основної норми від позитивних юридичних приписів та наділення її верховенством щодо іншого правового масиву потребує абсолютно специфічного мислення і є впевненим кроком у напрямі інтегративного праворозуміння.

11. Обґрунтовано, що представники історичної школи права, незважаючи на підвищену увагу до джерел права та твердження про їхній позавольовий характер, у своїх висновках насправді орієнтуються на тісний симбіоз юридичної сфери та так званого „народного духу”, який у сучасній поняттєвій парадигмі максимально наблизений до менталітету народу. Названий аспект дозволяє піддати сумніву стовідсоткову класифікацію історичної школи права у якості позитивістської і знайти в ній засади обох типів праворозуміння. Також аналіз історичної школи права у підсумку неодмінно виводить у площину правосвідомості, яка пов’язує у єдиний „ланцюг” явища позаправової та правової сфери, надає якостей права побутовим, ментальним, соціальним та іншим особливостям, властивим певному етапу розвитку суспільства.

12. Лише інтегративна правосвідомість, яка формує інтегративне праворозуміння, здатна забезпечити прогрес сучасного суспільства. На фоні загальної гуманізації імпульси природного права так чи інакше проникають навіть у ті системи права та філософсько-правові вчення, для яких раніше це було абсолютно невластивим та, до того ж, неприйнятним. Це логічно вписується у тезу про прискорення конвергентних процесів у праві та видозміни у зв’язку з цим правосвідомості. Таким чином, процеси поляризації філософсько-правових течій на сучасному етапі можна вважати завершеними та констатувати активізацію процесів інтеграції, що не просто відображається на правосвідомості, а відбувається через неї.

13. Мутуалістичний симбіоз легізму та юснатуралізму, рівно як і різних онтолого-правових вчень у межах одного типу праворозуміння, втілюється через заглиблення у першооснови виникнення та функціонування права в суспільстві, що неможливо без інклюзивного аналізу всіх компонентів правової системи, а також усіх суміжних соціальних підсистем, які створюють соціальну обумовленість права. Викладене дозволяє дійти висновку, що правова ідеологія є найстабільнішим компонентом правової системи, зворотним боком чого виступає і найтриваліший період її формування. Значення типології праворозуміння передусім виявляється в уніфікації найрізноманітніших філософсько-правових течій, які, на перший погляд, є характерологічно неоднорідними, але підлягають об'єднанню за принципом людиноцентричності чи державоцентричності.

14. Гіперболізація ролі правосвідомості у процесі оцінки певної онтологічно-правової течії є цілком прийнятною, оскільки саме правосвідомість одночасно виступає в якості: 1) критерію розмежування як базових типів, так і конкретних шкіл праворозуміння; 2) метою впливу під час зовнішнього формування правової ідеології; 3) засобом природних трансформацій правової ідеології; 4) інтегративним елементом, який забезпечує втілення своєрідності правової ідеології в усіх нормативних та практичних аспектах правової системи, надаючи їй завершеного внутрішнього та зовнішнього вигляду.

15. Буття права, передусім, знаходить свій вияв у правосвідомості у всій своїй специфічності, або, навпаки, інтегративності (що є характерним для сучасного періоду розвитку суспільства). Таким чином, інтегративний (плюралістичний) підхід до правової ідеології зумовлюється фактично трансформаціями правосвідомості та співвіднесенням у її площині всіх складових національної правової системи, аналогічних складових правових систем інших держав, філософських першооснов онтології соціуму, права та держави, а також сукупності неюридичних чинників.

16. Онтологія правосвідомості одночасно ґрунтується на аксіології права та зумовлює її. Причому відбувається це одночасно на всіх рівнях буття соціуму та в усіх компонентах правової реальності. Мова йде про те, що усі цінності, окрім ейдетичної, з соціальної системи через правосвідомість множини суб'єктів знаходять об'єктивацію в правових нормах. У той же час, вони легко нівелюються без свого закріплення юридичною практикою, повертаючись у правосвідомість у підсиленому або знеціненому вигляді.

17. Констатовано глибоко суб'єктивний, термінальний характер соціальної цінності права, який самовиявляється та повсякчасно уточнюється на рівні правосвідомості через сукупність вхідних та вихідних чинників.

18. Ціннісноорієнтований концепт правосвідомості повинен стати гарантією елімінації негативних проявів правової реальності, адже визнання у якості базової

вої цінності самої людини з поправкою на фундаментальні соціальні цінності мезо- або макрорівня певного суспільства є детермінантою прогресу усіх структурних елементів правової системи. Разом із тим, цінності у праві не повинні набувати якостей правових фікцій, лише їхня реальність слугуватиме платформою позитивних трансформацій правосвідомості, динаміка якої у певному сенсі віддзеркалює динаміку комплексу всіх правових феноменів у суспільстві. Аксіологія права також не повинна ставати технократичною та зводиться до цілеспрямованого закріплення на рівні юридичних приписів певних ідеалів та цінностей, які, скоріше, мають відтворюватись поміж рядків, у душі права та у його фактичній реалізації.

19. Єдиний підхід до рівності, який спроможний зменшити соціальну напругу та залагодити суспільний конфлікт, – це закріплення та утвердження на практиці рівності потенційної, тобто рівності можливостей, яка правосвідомістю переводиться у значущість права та його загальну цінність.

20. Виявлено, що у площині моралі свідомість виноситься на перший план, а через правосвідомість вона інтегрується з правом, де й здійснюється безпосередній вибір регуляторів поведінки та їхнє зіставлення з фактичними діями (бездіяльністю). Це вбачається позитивним, оскільки саме мораль, а не право, є універсальним регулятором суспільних відносин. Право ж виступає, певним чином, крайнім заходом та спрямовується або на найзначущі відносини, або застосовується, коли інші регулятори безсилі. Головне, щоб у правосвідомості суб'єктів правотворчості та правозастосування акценти цієї інтеракції не зміщувались.

21. Аксіологія права формується шляхом зіставлення у правосвідомості всього базису знань та відчуттів конкретної людини з моральними засадами суспільства та моральнісними настановами цієї особи, а також з нормативно закріпленими правилами поведінки та відомою особі практикою їх реалізації. Цілком очевидно, що таке сприйняття правових цінностей та цінностей у праві завжди буде обмеженим, суб'єктивним, проте ця грань буде стиратися у міру того, як будуть розширюватись межі та шляхи їх виявлення, поступово набуваючи високих показників репрезентативності. Цього можна досягти за допомогою розширення конкретно-соціологічних досліджень права, а також порівняльно-правових досліджень, які у даному контексті допоможуть уточнити та формалізувати базові правові цінності, не залежні від національної правової системи.

4. ДІАЛЕКТИКА ЮРИДИЧНОЇ ПРАКТИКИ В КОНТЕКСТІ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУБ'ЄКТІВ ПРАВА

4.1. Різностямованість векторів правосвідомості у юридичній практиці

Юридична практика у загальній теорії права визнається одним із базових структурних елементів правової системи, однак, на відміну від системи права та правової ідеології, до цього часу ще не вироблено усталеного підходу до змісту цієї категорії. Це відбувається внаслідок цілком об'єктивних причин, а саме: неоднорідності та поліаспектності структури юридичної практики, об'єднання у її межах явищ, які на перший погляд мають суттєві відмінності та здійснюються шляхом використання різних механізмів. Причому диференціація напрямів юридичної практики проводиться з урахуванням суб'єкта, цільового спрямування, порядку реалізації, способів правового впливу, функціонального призначення тощо. Водночас, у дуже незначній мірі звертається увага на ще один критерій розмежування юридичної практики на види та напрями – правосвідомість її суб'єктів, специфіка її спрямування та впливу на процес здійснення права. Тим більше, що зазначені характеристики тяжіють до видозмін залежно від юридичного статусу суб'єкта та його місця в системі юридичної практики.

У широкому сенсі можна стверджувати, що юридична практика опосередковує діяльнісний аспект правової системи, оскільки навіть зовнішня бездіяльність насправді характеризується діяльністю розумовою, пов'язаною з тлумаченням, оцінкою правового припису та вибором оптимального варіанту поведінки.

Окрім наявності значної кількості суміжних категорій (таких, як юридична діяльність, професійна діяльність юристів), які ускладнюють розуміння досліджуваного поняття, об'єктивно є багатогранність юридичної практики, що виступає передумовою майже повної відсутності стандартизації правових уявлень щодо її визначення.

До того ж, можна констатувати досить обмежену кількість комплексних досліджень, присвячених саме юридичній практиці. Так, в одному з них М. Кагадій визначає її як різновид соціальної практики, що включає в себе узагальнену діяльність професійних юристів та інших суб'єктів права із впорядкування правового досвіду та вироблення рішень щодо узагальнення як самої практичної діяльності, так і її результатів з метою вдосконалення законодавства та практики його реалізації [571, с. 5]. Проте, така дефініція викликає певні зауваження, адже мета одиничного акту юридичної практики в абсолютній більшості випадків є більш прозаїчною та стосується досягнення певного соціально-правового результату. І навіть правова складова цього результату нерідко залишається поза рамками сприйняття суб'єкта юридичної практики, окрім випадків, коли він співпадає із суб'єктом професійної юридичної діяльності та заздалегідь усвідомлює юридичний зміст своїх дій.

Настільки ж неоднозначними виступають й інші визначення юридичної практики. Деякі з них зводяться у підсумку до різних форм реалізації права, деякі можна визнати тотожними до ступеня змішування із професійною юридичною діяльністю.

Яскравим прикладом зазначеної вище тези є дисертаційна робота Д. С. Тихомирова, який розглядає особливості юридичної діяльності стосовно таких її основних видів, як суддівська, адвокатська, прокурорська, поліцейська діяльність, а також деяких інших видів, похідних від зазначених. Однією із найширших класифікацій юридичної діяльності автор вважає її поділ на юридичну наукову, юридичну навчальну, юридичну практичну. Другим методологічно значущим критерієм класифікації є напрям діяльності юристів, за яким виокремлюється правозахисна, правовідновлююча, правоохоронна, правовстановлююча, установча, наглядова, контрольна, розпорядча, інтерпретаційна, правоконкретизуюча, координаційна, систематизаційна юридичні діяльності [116, с. 9, 10, 11], що відбиває відсутність розмежування професійної юридичної діяльності та юридичної практики.

У згаданій вище науковій праці М. Кагадій також звертається до критеріїв класифікації і видів юридичної практики та поділяє їх так:

1) за видами діяльності суб'єктів юридичної практики: а) правотворча; б) правореалізаційна (правозастосовча, практика додержання, використання та виконання прав та обов'язків); в) правоохоронна; г) інтерпретаційна тощо;

2) залежно від суб'єктів, які її здійснюють, він виокремлює такі види юридичної практики: а) громадян; б) організацій, які не мають владних повноважень в управлінні суспільством; в) органів місцевого самоврядування; г) державних органів;

3) за видами державних органів: а) судову (Конституційного Суду України та судів загальної юрисдикції); б) прокурорську; в) слідчу; г) органів внутрішніх справ; д) нотаріальну; е) інших правоохоронних органів (СБУ, митної служби, прикордонних військ, органів юстиції, Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини тощо);

4) за її функціями: а) правоконкретизуючу; б) контрольну; в) правосистематизуючу; г) інші види юридичної практики [571, с. 14].

Незважаючи на всеохоплюючий характер наведеної класифікації, базовим поділом юридичної практики, що й обумовлює сутнісну специфіку кожного виду, слід визнати її диференціацію залежно від виду практичної діяльності на правотворчу, правореалізаційну та інтерпретаційну. Причому правоохоронна діяльність за своїми ознаками цілком вписується у діяльність правозастосовчу, яка, у свою чергу, виступає підвидом правореалізаційної.

Настільки детальний аналіз видів юридичної практики був необхідний для підкреслення неоднорідності її суб'єктного складу. При тому, що суб'єкт, ви-

ступаючи ключовою фігурою юридичної практики у будь-яких її проявах, є носієм відповідного набору юридичних знань, правових уявлень та відчуттів, які не можуть не впливати на сприйняття ним правової норми, її розуміння та втілення у фактичних діях чи бездіяльності.

У науковій літературі неодноразово підкреслювався вплив професійної правосвідомості на реалізацію права іншими суб'єктами, який відбувається прямо і опосередковано. У першому випадку йдеться про професійну правосвідомість як необхідну суб'єктивну основу правозастосовчої, правозахисної і правоконсультативної діяльності. По-перше, зазначені види діяльності не можуть здійснюватися за допомогою недостатніх, фрагментарних, суто емпіричних знань про правові явища, носіями яких виступають суб'єкти повсякденної правосвідомості. По-друге, важливими є не тільки правові знання та їхня якість, а й готовність і вміння їх практично використовувати, що забезпечується техніко-юридичним мисленням юристів, розвиненими практичними компонентами їх правосвідомості [54, с. 11]. Натомість загальні риси уніфікованої правозастосовчої практики окремої правової системи, а також фактична побутова поведінка посадових осіб створюють фон для опосередкованого формування правосвідомості пересічних громадян. Деформована правосвідомість представників юридичної професії, з якими власне й асоціюється право у свідомості простих людей, спонукає останніх замислюватися над тим, чи є сенс у праві як такому, якщо воно використовується для реалізації вузькогрупових чи індивідуальних інтересів. Таке сприйняття юридичних інституцій на фоні економічної та політичної кризи дестабілізує суспільство, поглиблює соціальний конфлікт, при тому, що саме право насправді покликане знижувати рівень соціальної напруги.

І звісно, найбільш показовою щодо правозастосовчої діяльності виступає професія судді. У правовій доктрині навіть висловлюється думка, що суддя не може спиратися на своє внутрішнє розуміння свободи, рівності, справедливості чи на соціальну легітимацію правових приписів, а у зв'язку з конкретним спором він зобов'язаний оцінити норму права, що підлягає застосуванню, з точки зору її місця в системі права, її відповідності життю системи права [290, с. 367]. Але „життя системи права” здійснюється у соціумі і без нього неможливе, а отже, через правосвідомість судді у площині конкретного випадку правозастосування „прокладається міст” між фактичними соціальними обставинами та юридичною основою справи. І оскільки свобода, рівність та справедливість за своєю суттю є глибоко суб'єктивними поняттями, досягнення справедливості можливе лише у разі знаходження спільного знаменника між внутрішнім розумінням справедливості судді щодо конкретного правозастосовчого випадку, учасників спору та зовнішньою усередненою оцінкою суспільства. На підставі симбіозу (а не простого об'єднання) уявлень про цінності у праві та цінність права відбувається

формування групової та суспільної правосвідомості у всій множині її внутрішніх та зовнішніх проявів.

Хоча, беззаперечно, правосвідомість суб'єктів правозастосування виступає провідником між фактичними життєвими обставинами та правовою нормою і є своєрідним інструментом вирішення соціальних конфліктів, не слід недооцінювати побутову правосвідомість, оскільки вона щонайменше домінує в суспільстві та створює підґрунтя правопорядку. У зв'язку з цим правореалізаційна діяльність, не пов'язана із суб'єктами владних повноважень, виконує не менш важливу роль і позиціонується як уособлення буденної правосвідомості.

Правореалізаційна діяльність, як було зазначено вище, завжди опосередковує досягнення індивідуального чи (та) суспільного правового результату. В тому числі навіть індивідуальна мета, що досягнута правовими засобами та у відповідності до правових приписів, складає базис законності і позитивного ставлення до права.

Поведінка як феномен є вищою формою активної адаптації, котра виникла в ході прогресивної еволюції живого [572, с. 49], проте вона можлива як у формі активних дій, так і у формі бездіяльності. З огляду на це, цілком доцільним видається сприйняття позиції щодо поділу реалізації права на безпосередню реалізацію та реалізацію через правовідносини.

За словами М. Гнатюк, оскільки реалізація права відбувається у діях (чи правомірній бездіяльності) суб'єктів, то чи реалізується норма, чи ні, здебільшого залежить від соціальних властивостей цієї норми. Саме вони визначають і характер дії суб'єкта у тих випадках, коли норма не реалізується, або вона ігнорується, і не здійснюється жодних дій, чи здійснюється варіант поведінки, що порушує норму [521, с. 8]. Ця теза заслуговує однозначної підтримки, оскільки соціальна обумовленість права дійсно виступає фундаментом його ефективності. Але, поряд із нею, не останню роль відіграє оціночна позиція адресата норми щодо права, тому що „життя є безперервним процесом вибору, а самоактуалізація особи якраз і передбачає здійснення численних спроб вибору” [273, с. 52]. Причому серед чинників, які складають мотивацію особи до того чи іншого варіанта поведінки, якість правової норми та її соціальна обумовленість є далеко не єдиними, хоча й досить вагомими аргументами. Нігілістичне ставлення до державно-правових інституцій є досить стійким утворенням, і його подолання потребує комплексу зважених соціально-правових та економічних заходів, без яких найбільше, чого можна добитись від адресатів правових норм, це хіба що законослухняної поведінки.

Для досягнення ж усвідомленої правової активності як домінуючої форми правосвідомості широких верств населення вона передусім повинна характеризувати суб'єктів правозастосовчої та законотворчої діяльності.

Але високий рівень правосвідомості абсолютно не виключає її специфічних рис щодо різних напрямів юридичної практики різних суб'єктів права. Правореалізаційна діяльність громадян характеризується здебільшого узагальненим відчуттям справедливості чи несправедливості права та поверхневими, фрагментарними знаннями стосовно його основних вимог. Правозастосовча діяльність породжує правосвідомість казуального типу: тобто недостатньо мати фундаментальні юридичні знання та бути впевненим у корисності та необхідності права як інституту, важливо вміти трансформувати загальне в одиничне для прийняття конкретного рішення [574, с. 24–27].

Правосвідомість у контексті правотворчої діяльності вирізняється формальним спрямуванням. Так, у роботі О. Л. Копиленко розкривається та знаходить додаткову аргументацію тези, що законотворчість є процесом, який формується безпосередньо і практикою, і вимогами життя, спираючись на величезний обсяг знань [276, с. 515]. Але вказані чинники різних соціальних підсистем переплітаються на рівні правосвідомості, яка й визнається константою цього процесу.

Особливістю інтерпретаційної діяльності є те, що вона завжди відіграє роль зв'язуючої ланки. Герменевтика, що розглядає право як текст, нерозривно пов'язана із суб'єктом та його свідомістю, надає найбільший спектр методологічних можливостей для оптимізації правотворчості та правозастосування [396, с. 8], що й зумовлює нетривіальність правосвідомості інтерпретатора. Тим більше, що розрізнення букви і духу закону при його тлумаченні в умовах конституційно проголошеного принципу верховенства права припускає орієнтування суб'єкта тлумачення на принципи права як вираження духу закону, засіб розкриття його істинного змісту [575, с. 6]. Внаслідок цього виникає необхідність умовного відмежування та ранжування у свідомості змісту нормативного припису, його сенсу в контексті фактичних соціальних умов, сукупності інтересів, „вшитих” за допомогою засобів юридичної техніки, та юридичних наслідків виконання або порушення даної норми. У сукупності перелічені чинники виводять на мотиваційні імперативи правомірної або неправомірної поведінки.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що у всій своїй множині прояви юридичної практики зводяться до таких: 1) правореалізаційної (яка в якості специфічного виду включає правозастосовчу, що характеризується спеціальним суб'єктом у вигляді державних органів та посадових осіб); 2) правотворчої; 3) інтерпретаційної. Причому кожна з них може бути здійснена як суб'єктом професійної юридичної діяльності, так і іншими суб'єктами права. Це означає часткове співпадіння юридичної практики та професійної юридичної діяльності, причому друге виступатиме складовою частиною першого.

Зазначимо критичну важливість виявлення специфіки конфігурації правосвідомості щодо різних видів юридичної практики. Неоднорідність юридичної

практики є підставою стверджувати, що для її ефективного здійснення доцільно не лише брати до уваги особливості правосвідомості, а й цілеспрямовано здійснювати вплив на неї, максимізуючі якості, необхідні та корисні для реалізації певного виду юридичної практики. Причому це стосується рівною мірою як посадових осіб, так і пересічних громадян, але цілком закономірним є використання для цього різних засобів. Підґрунтям для цього повинні стати глибокі міждисциплінарні дослідження рівня ефективності права та чинників, що впливають на його неефективність, з широким використанням спеціальної методології, а саме: статистичних, соціологічних, психологічних методів, економічного та правового моделювання.

При цьому інструментами підвищення рівня правосвідомості визнається комплекс власне юридичних та неправових засобів, спрямованих як на природне підвищення престижу права в суспільстві, так і цілеспрямований зовнішній вплив на відповідних суб'єктів. Важливо також усвідомлювати специфіку цілеспрямованого впливу на правосвідомість суб'єктів юридичної практики залежно від напрямку та виду здійснюваної ними діяльності, який повинен варіюватися не стільки щодо виду застосовуваних інструментів, скільки щодо їх змістовного наповнення.

4.2. Конверсія правосвідомості правотворця в якість нормативно-правових актів

На підставі викладеного вище, правотворчість виступає заключним етапом формування права (правоутворення), яке, у свою чергу, є частиною більш широкого процесу – нормотворчості. Безумовно, правильним вбачається провідну роль у процесі нормотворення визнавати саме за суспільством, тому що норма апіорі не може бути ефективною, якщо вона не склалася хоча б у найзагальнішому вигляді природним шляхом, не „виросла” із суспільних відносин. Тим не менше, поряд із цим слід визнавати проблеми правотворчого процесу, які суттєво впливають на якість законодавства, а отже, і на його дієвість. Здатність права регулювати суспільні відносини внаслідок цього значно знижується.

Перш ніж перейти до аналізу правосвідомості у процесі правотворчості, варто зауважити, що навіть такі споріднені терміни, як „правотворчість”, „правотворча діяльність”, „правотворчий процес” теоретики використовують неоднозначно [576, с. 68–69; 577, с. 94]. Але, при всій їх суміжності, перелічені категорії все ж таки вирізняються змістовною своєрідністю.

Правотворчість нерідко використовують як синонімічний термін щодо нормотворчості та законотворчості. Втім, раніше було доведено хибність цього. У сучасних дослідженнях правотворчість визначається як специфічна форма діяль-

ності органів державної влади (як правило), яка полягає у виданні, зміні чи скасуванні правових норм та має на меті регулювання суспільних відносин шляхом нормативного закріплення міри свободи і справедливості [578, с. 26]. Цінність подібних уточнень полягає, по-перше, у наголосі на природній, соціальній та психологічній природі права, а по-друге, на виключній прерогативі державних органів та посадових осіб на здійсненні такої діяльності. Категорія „правотворча діяльність” орієнтує дослідника на сприйняття її як систематичної та такої, що здійснюється з певною метою та за визначеними правилами.

Причому „правотворчий процес” виступає більш формалізованою категорією щодо діяльності та являє собою складне соціально-правове явище, яке включає ряд послідовних стадій, суб’єктний склад тощо [579, с. 203]. За аналогією з іншими видами процесу в юридичній практиці, правотворчий процес передбачає порядок здійснення юридично значимих дій з підготовки, прийняття й опублікування нормативно-правових актів, які процесуально оформлені і юридично вмотивовані [580, с. 85].

З огляду на наведені визначення, цілком логічним було б регулювання цього процесу, його формалізація та й взагалі прийняття так званого „закону про закон”. Але „в нашій державі більше двадцяти років поспіль ведеться інтенсивна робота, спрямована на прийняття закону про нормативно-правові акти” [581, с. 16], яка на цей час ще не дала жодного результату, що викликає занепокоєння багатьох науковців та практиків [582, с. 158; 583, с. 55]. Тому й стадії правотворчого процесу науковцями визначаються із суттєвими варіаціями, які зазнають змін ще й залежно від юридичної сили нормативно-правового акту, його виду та суб’єктів прийняття.

Ю. Шпак наводить такі стадії правотворчої діяльності: 1) планування нормотворчої діяльності; 2) внесення нормотворчої пропозиції і підготовка проекту нормативно-правового акту; 3) проведення експертизи проекту нормативно-правового акту; 4) внесення проекту нормативно-правового акту суб’єкту нормотворення; 5) розгляд проекту нормативно-правового акту суб’єктом нормотворення; 6) прийняття (видання) нормативно-правового акту; 7) набрання чинності нормативно-правовим актом; 8) уведення нормативно-правового акту в дію [584, с. 105]. І хоча сам автор називає їх стадіями „нормотворчої діяльності”, цілком очевидно, що такий порядок охоплює процес саме правотворчості, а на нормотворчість у широкому її розумінні не розповсюджується, що підкреслює термінологічну невизначеність у досліджуваній сфері. Проте, з самими стадіями (етапами) правотворчого процесу, що наводяться Ю. Шпаком, можна повністю погодитись, що в цілому доводять інші дослідники цієї галузі, лише конкретизуючи та (чи) уточнюючи наведені вище стадії щодо різних видів нормативно-правового акту [585, с. 59–61].

За словами А. Міцкевича, правотворчий процес розпочинається із прийняття офіційного рішення про підготовку проекту нормативно-правового акту, яким би за формою воно не було [586, с. 45–151]. Саме стадія прийняття рішення про необхідність прийняття НПА та підготовки його проекту вбачається найбільш фундаментальною та такою, що закладає підґрунтя дієвості чи мертвонародженості, соціальної корисності чи шкідливості, ефективності чи неефективності правових норм, оскільки, за словами Т. Є. Кагановської, відправним моментом створення нового нормативно-правового акту є виникнення правової ідеї відповідно до реалій юридичного буття [587, с. 46].

На підтвердження цієї тези можна навести слова В. Коростея, який здійснив ґрунтовний аналіз правотворчих процесів в Україні та наочно продемонстрував, що в нашій країні відсутній раціональний порядок підготовки нормативних актів незалежно від їх рівня. Правозастосовча практика свідчить, що відсутність детальної організації нормотворчої діяльності знижує якість, продуктивність і цінність правових актів, адже вони досить часто не досягають поставленої мети [279, с. 24–25], тобто у цьому твердженні можна помітити і критику правосвідомості законодавця, і одночасно інтегративний, обопільний взаємозв'язок компонентів правової реальності.

Отже проблематика ефективності права знаходиться у площині правильного та своєчасного виявлення суспільних відносин, які потребують врегулювання, чітко сформульованої мети такого упорядкування й обраних для цього засобів. Якщо ж перелічені заходи реалізовані із дотриманням всіх вимог, на етапі переходу до правотворчості важливою стає якість саме нормопроектувального процесу із дотриманням змістовної відповідності норми поставленій перед правотворцем меті, кваліфікованим використанням правил юридичної техніки, тобто ефективним перекладом змістовної складової на мову закону. Тому важливо виявити і проаналізувати найбільш істотні недоліки сучасної правотворчості в національній правовій системі детальніше.

Цілком логічно розпочати аналіз зі стадії законопроектної діяльності, оскільки неточно обрана концепція законопроекту, помилки, що впливають на саму сутність нормативно-правового акту підлягають корекції дуже важко або не підлягають взагалі. Тому уваги потребує не лише зміст окремих норм законів, але й, у першу чергу, основні ідеї, замисел законодавця, його дійсне та перспективне бачення права [537, с. 134].

Правова система України передбачає варіанти поєднання законодавчої ініціативи та нормопроектування:

1) суб'єкт законодавчої ініціативи формулює цілі майбутнього законопроекту і самостійно здійснює законопроектування;

2) суб'єкт законодавчої ініціативи формулює законопроектну ідею і дає завдання щодо законопроектування іншому органу (наприклад, Кабінет Міністрів України доручає профільному міністерству розробити проект закону);

3) суб'єкт ініціює законодавчу ідею, узгоджує її з суб'єктом законодавчої ініціативи і здійснює законопроектування (міністерство ініціює перед КМУ законодавчу ідею, узгоджує її з урядом, а потім – здійснює законопроектування);

4) суб'єкт (громадяни, юридичні особи) здійснює ініціативне законопроектування, а потім законопроект вносить на розгляд Верховної Ради України через суб'єктів законодавчої ініціативи [588, с. 96–97]. Як бачимо, ризики допущення стратегічних помилок у нормопроектній діяльності зміщуються відповідно до реалізованої моделі.

За методикою USAID, що була розроблена ще у 2012 році, проектна діяльність повинна складатися з таких кроків:

1) визначення проблеми та поведінки, яка її складає;

2) визначення характеру та масштабу проблеми, її складових у різних галузях людської діяльності;

3) оцінка потреби в новому законі, за одночасного врахування можливості внесення змін до чинного законодавства, що супроводжується детальним моніторингом нормативно-правових актів;

4) визначення галузевої належності нормативно-правового акта та його виду, аналіз можливості включення його до чинних нормативно-правових актів за принципом системності;

5) визначення основних та додаткових ролевиконавців (із врахуванням особливостей їхньої компетенції);

6) виділення для виконавців поведінкових компонентів проблеми та роз'яснення їм причин проблемної поведінки;

7) розробка можливих способів та засобів впливу на проблему;

8) вибір рішення, яке береться за основу у концепції проекту;

9) внесення змін до запропонованого рішення з метою мінімізації негативних наслідків;

10) здійснення бюджетної оцінки;

11) оформлення обраного рішення у проект нормативно-правового акта (у тому числі, визначення структури, підбір та узгодження засобів юридичної техніки, підбір нормативно-правових актів, зміну або відміну яких обумовлює запропонований проект);

12) перевірка проекту на повноту (із застосуванням експертних оцінок);

13) розробка критеріїв та процедур оцінки ефективності проекту [589].

Як видно з наведеного, дотримання черговості етапів та їх змістовної наповненості не є простою формальністю, а має на меті забезпечення процесу про-

цедури прийняття НПА, оскільки таким чином він набуває більшої обґрунтованості, а також подальшої ефективності його дії з мінімізацією негативних наслідків.

Водночас, оцінка нормопроєктувальної стадії фактичного правотворчого процесу в Україні свідчить про те, що його динаміка є стабільно негативною. Кількість політично та економічно заангажованих законопроектів перевищує всі розумні межі, причому навіть не робиться спроб звести до мінімуму їхні негативні наслідки. Замість цього, превалюють заходи, спрямовані на викривлення їх сприйняття у свідомості осіб (висвітлюючи вади проекту у позитивному ключі). Причому мова йде не про дійсно широке суспільне обговорення проекту, яке завжди має на меті виявлення можливих проблем його сприйняття та подальшої дії (та передбачає корекцію проекту з урахуванням отриманих результатів), а про завчасне виправдання негативного ефекту від дії цього нормативно-правового акту, що підриває віру людей у соціальну спрямованість права.

Також очевидною є проблема недостатнього моніторингу законодавства у процесі правотворчої діяльності, порушення базових принципів цілісності та системності, без дотримання яких право втрачає свої властивості як регулятора. Як наголошує Г. В. Рибікова, правовий моніторинг повинен здійснюватися як під час правотворчої діяльності, так і під час реалізації нормативно-правових актів. Крім того, вона приєднується до позиції, згідно з якою правова експертиза визнається частиною правового моніторингу, і також не повинна обмежуватись виключно процесом створення нормативно-правових актів [590, с. 30; 591, с. 44; 592, с. 150–172].

Як справедливо зазначає І. Онищук, проєкт нормативно-правового акту є втіленням якоїсь системи, як „вписати” новий закон в існуючу систему законодавства держави, і як тлумачити положення нового закону [593, с. 30]. Причому, щоб оцінити, чи законопроект може змінити поведінку та вирішити проблему, експерти повинні розуміти обмеження, з якими зіткнуться адресати закону, намагаючись його дотримуватися, – іншими словами, чому люди поведуться так, а не інакше. Доки експерт не дізнається, чому люди практикують конкретну проблемну поведінку, він не зможе проаналізувати, чи адресати нового закону виконуватимуть його приписи після прийняття [594, с. 99]. Це зауваження стосується майже всіх експертних оцінок, які наразі спостерігаються у правотворчому та правозастосовчому процесах України. Вони здебільшого зводяться до формальної оцінки НПА з точки зору використаних засобів юридичної техніки, взаємодії з іншими законодавчими та підзаконними актами. Але проблеми реалізації правових норм, недотримання приписів адресатами все ще розглядаються переважно з позицій юридичної відповідальності, а не вирішення проблем тих осіб, на кого спрямована дія норми.

Можна констатувати, що звернення до необхідності експертизи проектів НПА останніми роками набуло надзвичайної популярності [595, с. 114], що обумовлено, в першу чергу, викликами, які породжуються неякісним законодавством, і до цього питання, крім науковців, долучилися державні органи України та міжнародні й зарубіжні організації. Так, у 2015 році спільними зусиллями Міністерства юстиції України, Головного управління юстиції у м. Києві та Голосіївського районного управління юстиції України у м. Києві було видано Методичні рекомендації на тему „Правова експертиза нормативно-правових актів”, в яких представлено різні підходи до правової експертизи та методикку її здійснення. Відповідно до першого підходу, вчені акцентують увагу на необхідності та доцільності проведення експертизи нормативно-правових актів, причому йдеться не тільки про правову експертизу, а й про гендерну, фінансову, екологічну, лінгвістичну та інші види експертиз. Наприклад, про необхідність проведення експертизи на стадії правотворчості зазначає І. В. Лозинська [596, с. 44], а В. М. Сирих [597, с. 10] вважає, що підготовлений проект має спрямовуватися на експертизу кваліфікованим фахівцям, які не брали участі у його підготовці. Другий підхід щодо місця і ролі правової експертизи нормативно-правових актів у процесі правотворчості та правозастосування полягає в акцентуванні уваги саме на доцільності їх наукової експертизи. Р. О. Халфіна підтримує позицію щодо необхідності наукового експертного забезпечення правотворчої роботи. Йдеться про експертизу, коли до складу суб'єктів правотворчості залучаються науковці-експерти, що здійснюють експертну роботу поточної розробки проекту нормативно-правового акта, яка має дорадче значення [598; 599]. Крім перелічених вище видів правової експертизи, неодноразово вівся науковий дискурс про необхідність здійснення та методикку проведення громадської антикорупційної експертизи НПА [600]. Але заслуговує на увагу той факт, що, незважаючи на численні наукові та методичні розробки, вони до цього часу залишаються виключно декларативними та закладають скоріше орієнтир правотворчої діяльності на майбутнє, аніж констатують фактичну ситуацію. Насправді збалансованість системи НПА та якість проектів нормативно-правових актів залишаються критично низькими, на чому наголошують Ж. О. Дзейко та І. А. Куян [601, с. 37; 602, с. 42].

В. М. Баранов зазначає, що „слід відрізнити поняття „помилковість концепції законопроекту” та „помилки в концепції законопроекту”. Помилковість концепції законопроекту означає якісну деформацію документа, суттєві дефекти у його змісті та формі... Що стосується помилок у концепції законопроекту, то вони можуть бути найрізноманітнішими, але, як правило, не стосуються самої сутності юридичного акта” [603, с. 93]. Помилки в концепції законопроекту здебільшого мають технічний характер, помилковість же концепції свідчить про глибокий розрив між потребами правового регулювання та фактичним право-

творчим реагуванням. Останнє явище найчастіше опосередковує дефекти правосвідомості суб'єктів правотворчості.

Можна виділити групу авторів, які, намагаючись ввести додаткові важелі для підвищення якості правотворчого процесу, пропонують впровадити так звані „чек-листи” до законопроекту та пояснювальної записки до нього, встановивши контрольний перелік питань, відсутність відповідей на які або нечіткі відповіді, унеможлилювали б реєстрацію законопроекту [604, с. 24; 583, с. 56]. Впровадження таких методик, запозичених із методики проведення соціологічних та економічних досліджень, видається повністю доцільним, оскільки конкретні відповіді на питання, наприклад, про необхідність фінансування та джерела витрат, очікувані соціально-правові результати та ризики, вже на цьому етапі відсіяли б значну кількість проєктів і призвели до економії правотворчих зусиль, а також забезпечили б більш фундаментальний та вдумливий підхід до законопроектної діяльності, негативні наслідки якої потім виявляються на стадії прийняття законопроекту. На підтвердження цього можна навести процес голосування за Закон України „Про особливості державної політики із забезпечення державного суверенітету України над тимчасово окупованими територіями в Донецькій та Луганській областях”, який прийняли лише на третій день розгляду, оскільки до нього було внесено 673 поправки [605]. Можна із впевненістю сказати, що цей приклад демонструє усі вади правотворчого процесу в Україні, а саме: низький рівень нормопроектної діяльності (який майже не враховує соціальну обумовленість права), політичну заангажованість зазначеного процесу, суттєві недоліки юридичної техніки, порушення базових принципів системності НПА, низький рівень правосвідомості усіх суб'єктів правотворчого процесу, а також безпосередньо вади стадії ухвалення проєкту.

Звернення до наукової літератури дає підстави говорити про дуже незначну увагу науковців саме до цього етапу правотворчості, мабуть, тому, що в ній більше політичного, ніж власне юридичного. Втім, це не змінює факту, що саме ця стадія є центральною, відправною для прийняття закону. Навряд чи можна навести більш яскравий приклад впливу деформацій правосвідомості на правотворчий процес. Хоча не можна заперечити наявність об'єктивних проблем цієї стадії правотворчості у вигляді, наприклад, переважаності парламенту [606, с. 75]. Проте порушення регламенту, постійне блокування трибуни (що зриває робочий процес та є необґрунтованою витратою коштів платників податків), пакетне голосування, та, врешті-решт, голосування картками відсутніх депутатів виявляють весь спектр деформацій правосвідомості з переважанням правового прагматизму (інструменталізму), а в пересічного громадянина породжують правовий нігілізм та ставлять хрест на сприйнятті держави як демократичної та соціальної. Після цього будь-які пропагандистські заходи стають щонайменше недієвими, а

як максимум – викликають обурення, що зводить нанівець усі спроби підвищення престижу права соціальними заходами, про які йшла мова вище. За таких обставин навіть досягнення ефективності права є проблематичним, а, якщо врахувати абсолютно справедливе твердження Н. М. Оніщенко, що „ефективність та авторитетність ... є не тотожними поняттями” [607, с. 13], авторитетність права в Україні за таких умов його створення стає просто примарною.

Сучасні теорії парламентаризму наголошують на владі народу над парламентом та урядом [608, с. 165]. Як зазначає О. Г. Кобан, обмеженням для парламенту могло б стати законодавче закріплення демократичних та правових цінностей як відправної точки правотворчості [609, с. 161]. Однак вбачається, що ця проблематика повинна розглядатися дещо в іншій площині, і ще одна декларативна норма насправді нічого не вирішить. Рішенням натомість могли б стати більш суворі та, головне, невідворотні, заходи відповідальності (зокрема, дисциплінарної та партійної, політичної), які з плином часу могли б сформувати підґрунтя для підвищення рівня правосвідомості депутатів.

Беручи до уваги перелічені чинники, слід приєднатися до думки про доцільність та необхідність розширення правотворчих повноважень громадянського суспільства у зв'язку з тим, що індикатори його правосвідомості демонструють суттєве переосмислення соціальної та правової реальності й реальне прагнення до участі в державно-правових процесах, що нерідко є проблематичним через відсутність чітких та прозорих механізмів для цього.

Здебільшого сучасні дослідники погоджуються з такою ідеєю, проте засоби і форми участі громадянського суспільства, запропоновані ними, дещо варіюються. Л. В. Гапоненко говорить про необхідність конкретизувати можливості правотворчих можливостей громадянського суспільства через законодавчий референдум [610, с. 277]. Тим не менше, реалізація саме цього способу суспільної правотворчої активності пов'язана зі значними фінансовими витратами, що робить його застосування обмеженим.

Важливим інструментом, на думку дослідників, може стати конституційне закріплення народної законодавчої ініціативи. Вона включає право народу пропонувати законопроекти та вводити їх у дію шляхом голосування, минаючи представницькі органи. Нині такий інститут участі населення у законотворчості передбачений в Австрії, Італії, Іспанії, Швейцарії, на Філіппінах, а на регіональному рівні – в Швейцарії, Італії та США. Інститут народної законодавчої ініціативи передбачає право, надане певному числу виборців (Іспанія – 500 тис.; Австрія – 100 тис.;) вносити проект закону на розгляд представницького органу [611, с. 203]. Вбачається, що на сучасному етапі спостерігається суспільна затребуваність саме на такі механізми участі громадськості у законотворчості, а на базі інформаційно-комунікаційних технологій можливо сформувати реально діючу

платформу для втілення цього задуму. Виявлення тенденцій до зрощування юридичної, інформаційної, політичної сфер може дати поштовх для нового розуміння електронної демократії. Для ефективності її функціонування подібні сервіси повинні включати можливості: електронної реєстрації петицій, електронної реєстрації проектів НПА, широкого обговорення ініціатив (із застосуванням різних видів текстового, аудіо- та відеозв'язку), а також безпосереднього голосування за законопроекти.

На елементарному рівні така ідея запроваджена у вигляді петицій на сайті Президента України, проте статистика щодо реалізації положень, запропонованих у петиціях за час існування сервісу, говорить про неефективність його роботи. У багатьох зарубіжних країнах, де передбачені подібні механізми електронної демократії, у разі набрання певною ініціативою передбаченої кількості голосів, на рівні владних структур це неможливо подолати формальною відпискою. Якщо петиція все ж таки відхиляється, потрібно навести детальну аргументацію, з яких причин це відбулося (причому це стає не оціночною категорією, а потребує розрахунків та прогнозних характеристик прийняття подібного положення). Формальність же процесу в Україні ще більше розчарує громадян, все більше віддаляє їх від влади та провокує негативні зміни правосвідомості, що ще більше розхитує і так нестабільну соціальну систему.

Доводиться визнати, що реалізація проекту електронної демократії, запропонованого вище, потребуватиме на стадії впровадження значних витрат з державного бюджету, але в довгостроковій перспективі зможе сприяти відновленню діалога між владою та громадянським суспільством, а отже, стабілізації політичної та правової систем через прогресивні зрушення правосвідомості.

Останньою стадією процесу правотворчості називають оприлюднення НПА, тобто доведення до відома населення прийнятих норм права. Можна констатувати, що оприлюднення виконує передусім дві функції: інформаційну та юридичну.

Перша знаходить свій вираз у тому, що оприлюднення нормативно-правових актів має на меті інформування про факт їхнього прийняття, а також створення умов для ознайомлення з їхнім змістом [612, с. 5]. Саме цей факт, на думку Л. М. Легін, пов'язує оприлюднення із презумпцією знання закону [613, с. 37–38].

Юридична функція оприлюднення втілюється через офіційне опублікування НПА в нормативно закріплених, загальнодоступних друкованих виданнях та пов'язана із підтвердженням автентичності тексту та моментом вступу нормативно-правових актів (у першу чергу, законів) у дію.

Таким чином, концепт правосвідомості повинен знаходити відображення у правотворчості, як через процес прийняття нормативно-правових актів різної юридичної сили, так і дієвість, ефективність (а не просту чинність) правових приписів як результату правотворчості.

Можна констатувати інтеграцію правової та політичної систем суспільства у процесі правотворчості через правосвідомість. Причому всі її позитивні та негативні форми у підсумку знаходять вияв у таких якостях права, як його якість, доступність та ефективність.

Прийняття так званого „закону про закони” мало б певний позитивний вплив у плані стандартизації процедур правотворчого процесу, виділення загального (спільних правил створення нормативно-правових актів) та одиничного – тобто такого, що властиво окремим видам НПА. Тим не менше, абсолютизація ролі цього закону не вбачається доцільною, оскільки, як завжди, відправною точкою його ефективності стане фактичний зміст приписів, а не проста наявність у системі законодавства.

Підтримується позиція щодо відходу у нормопроектній діяльності від суто формально-юридичних методів та більш широке застосування методики вирішення проблем із обґрунтуванням позитивного соціального ефекту прийняття певної норми та ризиків, пов’язаних з її дією.

Також наводяться аргументи на користь широкого застосування інструментів електронної демократії та модернізації їх механізмів і нормативної основи функціонування з метою забезпечення участі громадянського суспільства у правотворчості, що спрямоване на підвищення залученості широких верств населення до державно-правових процесів з поступовим зростанням довіри до них.

4.3. Акцентуалізація правосвідомості у площині правової герменевтики

Інтерпретаційна діяльність усіх суб’єктів права виступає однією з базових складових юридичної практики, що формує підґрунтя для правореалізаційної та правотворчої діяльності. Тлумачення правових приписів належить до фундаментальних питань теорії права та розроблене досить деталізовано як класиками юридичної науки, так і сучасними дослідниками. Аналізу підлягали найрізноманітніші аспекти цього комплексного процесу, включаючи його принципи, стадії, способи, види тощо. В той же час, питання правосвідомості у площині інтерпретації правових норм розглядалися здебільшого або з позиції конкретних суб’єктів правозастосування, або щодо окремих видів юридичної практики, при тому, що якраз правосвідомість можна назвати першоосновою юридичної герменевтики. Без сталого позитивного сприйняття права, без його розуміння та відчуття, жодне знання юридичної техніки не допоможе розкрити істинний зміст правових приписів, що в подальшому відібується як на інших складових юридичної практики, так і на всіх компонентах правової реальності.

У сучасній юридичній літературі правова герменевтика здебільшого визначається як наука, предметом якої є розуміння, виявлення змісту, закладеного законодавцем у правові норми.

Якщо ж звернутися до етимології слова, то „герменевтика” (з грецької *hermeneutikos*) скоріше розуміється як мистецтво тлумачення текстів. Цілком очевидно, що наука та мистецтво базуються на різних принципах, але у процесі правової герменевтики вони зливаються воедино, не залишаючи простору для розуміння, де закінчується наука та починається мистецтво, і які механізми повинні бути задіяні в більшій мірі, щоб тлумачення права досягло своєї мети.

У якості об’єкту інтерпретаційної діяльності завжди виступає правовий текст, що характеризується здебільшого нормативно-ціннісним змістом та мовною формою свого виразу [614, с. 825], що саме собою детермінує багатоканальність інформативного матеріалу для здійснення правильного тлумачення. І лише певним сегментом цього виступають професійні юридичні знання, що яскраво відображається у принципах та способах тлумачення права, всебічно розкритих у фундаментальних дослідженнях.

Тривалий час вектор аналізу правосвідомості щодо тлумачення права був спрямований на розкриття змісту правової норми для її правильної реалізації, причому „правильним” можна вважати таке втілення приписів норми у фактичній поведінці, яке у повній мірі відповідає задуму законодавця. Але Ю. Л. Власов не погоджується з пануючими у правовій науці поглядами щодо місця тлумачення лише у правозастосуванні чи реалізації права. Ним була обґрунтована необхідність тлумачення у процесі законотворення, усіх видів реалізації правових норм, систематизації права, правовому вихованні, пропаганді права тощо [615, с. 7], яку ми повністю поділяємо.

Інтерпретаційна діяльність просочує собою усі етапи створення, реалізації права (та, відповідно, правозастосування, як специфічного виду правореалізації). Бо „вписати” норму в систему існуючих не видається можливим без глибокого розуміння змісту та телеологічно-функціональної сутності останніх. В іншому випадку вона може вступити у колізію з чинними, створювати надмірність регулювання або сприйматися як зайвий, непотрібний елемент. Звісно, мінімізація подібних ситуацій тісно пов’язана із фундаментальністю юридичних знань, але не лише з ними. Саме тому, на думку Л. Г. Матвєєвої, герменевтика нерозривно пов’язана із суб’єктом та його свідомістю, надає найбільший спектр методологічних можливостей для оптимізації правотворчості та правозастосування [396, с. 8]. А отже, правосвідомість є тим базисом, який забезпечує дотримання принципів інтерпретаційної діяльності та, зрештою, утримує особу від свідомого чи підсвідомого спотворення змісту правової норми собі на користь.

Варто зазначити, що тлумачення містить у собі дві частини (за термінологією окремих авторів – стадії, етапи): з’ясування дійсного змісту правових норм та його подальше роз’яснення іншим особам [615, с. 6; 19, с. 158; 616, с. 22].

Тлумачення-з'ясування являє собою внутрішній розумовий процес, який не виходить за межі свідомості інтерпретатора і спрямований на встановлення змісту та обсягу норми права, волі правотворця. У процесі з'ясування він розкриває їх „для себе”, застосовуючи при цьому такі способи тлумачення, як юридико-лінгвістичний, логічний, системний, історичний, телеологічний та ін. [617, с. 9]. Причому, абсолютно правильно зазначено спрямування тлумачення-з'ясування та комплексу способів, які зазвичай застосовуються під час кожної інтерпретаційної ситуації та у визначеній послідовності, що й забезпечує результативність процесу. Крім перелічених, неодмінно застосовується спеціально-юридичний спосіб тлумачення, але, як можна побачити, він не є визначальним та підлягає застосуванню нарівні з іншими. А ефективність тлумачення забезпечується не стільки спеціальними знаннями інтерпретатора, скільки його загальним кругозором та стійкими правовими цінностями.

Розрізнення букви і духу закону при його тлумаченні в умовах конституційно проголошеного принципу верховенства права припускає орієнтування суб'єкта тлумачення на принципи права як вираження духу закону, засіб розкриття його істинного змісту [575, с. 6]. Проте відступ від догматизму у тлумаченні права не видається настільки легким завданням, і для правової реальності нашої країни залишається скоріше орієнтиром на майбутнє, ніж доконаним фактом. Для „виокремлення” духу закону, наскільки це можливо, „інтерпретатор повинен спробувати реконструювати ті наміри, які спонукали автора до його висловлювання” [618, с. 249], заглибитись у соціально-історичний контекст створення певного припису, спробувати розкрити для себе його істинну мету, що, вочевидь, на порядок складніше буквального аналізу правової норми на основі засобів юридичної техніки та лінгвістико-системних інструментів. Крім того, саме рівень правосвідомості суб'єктів тлумачення права в Україні, властивий скоріше пострадянським системам права, не дозволяє їм розширити межі сприйняття норми, орієнтуючись на неї не просто як на засіб забезпечення порядку у суспільстві, а як на міру індивідуального та суспільного благополуччя [619, с. 35–40].

Ще складнішими є справи із роз'ясненням правових приписів, що являє собою другий (факультативний) етап тлумачення. Ризики передусім пов'язані з тим, що навіть тлумачення „для себе” може бути не в повній мірі точним, внаслідок численних причин, розкритих вище. А роз'яснення цих положень для інших, по-перше, передбачає ідеальні знання та навички використання юридичної техніки та мовних засобів неюридичного характеру для адекватної передачі змісту норми, а, по-друге, завжди опосередковується життєвим досвідом, рівнем культури та правосвідомості адресату тлумачення. Тобто істинний зміст правової норми може преломлюватись вже на двох етапах, що збільшує вірогідність неправильного її розуміння.

На думку І. Косцової, будь-яке тлумачення призводить до збільшення кількості варіантів розуміння норми права [620, с. 9], що є правильним навіть стосовно інтерпретаційної діяльності, яка відбувається у відповідності до всіх принципів. Якщо ж правосвідомість суб'єктів тлумачення або його адресатів є низькою, з переважанням деформованих видів, ризик неправильного розуміння норми, а відповідно і її втілення, стає критично високим.

Втім, ступінь негативних наслідків може варіюватися залежно від суб'єкта інтерпретаційної діяльності. Так, окремими науковцями виділяються такі види тлумачення права за суб'єктом його здійснення: 1) офіційне; 2) неофіційне. Причому, офіційне, у свою чергу, поділяється на нормативне (автентичне, легальне, судове) та казуальне. А неофіційне – на наукове, професійне, та доктринальне [19, с. 160].

Багато в чому перетинається з попередньою класифікація, надана О. Костюк, яка піддає аналізу виключно нормативне тлумачення. З огляду на розмаїття видів, вона пропонує нормативне тлумачення класифікувати за такими критеріями: характером правотлумачної компетенції – автентичне тлумачення (здійснюється в межах власної компетенції), легальне тлумачення (у порядку реалізації повноважень, встановлених законодавством), делеговане (здійснюється в результаті делегування (передачі) правотлумачних повноважень на певний час з правом їх повернення), правозастосовне (здійснюється у процесі застосування норм права); суб'єктами здійснення – нормативне тлумачення органів законодавчої, виконавчої, судової влади та органів місцевого самоврядування; кількістю суб'єктів – індивідуальне (наприклад, Президент України) та колективне (Конституційний Суд України, ЄСПЛ) [621, с. 119].

Наведення зазначених класифікацій обумовлене тим, що офіційне тлумачення внаслідок його обов'язковості для певних суб'єктів права вочевидь не обмежується лише розкриттям юридичних настанов, а й формує правоціннісну позицію. Адже воно виходить від органів державної влади та посадових осіб, уособлює їх професійність, компетентність та правосвідомість. Можна сперечатись, чи добре це, коли в офіційному тлумаченні відбивається позиція суб'єктивна, але це слід просто визнати як належне, бо юриспруденція – це не стандартизований процес, загнаний у рамки, а розумово-чуттєва, інколи навіть творча діяльність. На кожному її етапі юридичну практику опосередковують, передусім, люди з їх життєвою позицією, індивідуальним досвідом та розумінням ролі і значення права у їхньому житті. Тому кожен їхній крок у сфері права впливає на правосвідомість інших осіб, і особливо наочно це виглядає на прикладі офіційного тлумачення.

За думкою Д. Михайловича, необхідність офіційного юридичного тлумачення обумовлена комплексом загальносоціальних і спеціально-юридичних при-

чин. До комплексу загальносоціальних причин він пропонує віднести такі: політико-правова, комунікативно-інформаційна, просвітительсько-дидактична, науково-історична, національно-мовна, асиміляційно-мовна. А спеціально-юридичними називає: індивідуально-правові; такі, що впливають із правових форм діяльності держави; власне лінгвістичні; техніко-юридичні; темпоральні; викликані недосконалістю законодавства [575, с. 6]. Тобто тлумачення не повинно обмежуватись виключно юридичною конструкцією, а має виходити далеко за її межі, де в повній мірі, незалежно від волі суб'єкта, будуть виявлятися його психологічні установки та моральнісні якості.

На продовження зазначеного слід навести думку, що тлумачення не повинно замінювати правотворчу діяльність, створюючи нові норми права, проте може вносити в норму елемент новизни. Тому необхідно чітко визначити межі „творчої” природи тлумачення, що має на меті встановлення законодавчої волі, проте жодним чином не її виправлення [622, с. 21], що нерідко спостерігається у вітчизняній правовій системі та насправді підкреслює відсутність в офіційного інтерпретатора тих характеристик, про які йшла мова вище. Інколи на практиці взагалі спостерігається парадоксальна ситуація, коли законодавець домагається однозначності тексту, вищі судові органи держави зацікавлені у забезпеченні однаковості при тлумаченні закону, а правозастосовувач намагається використовувати його неоднозначності (похибки, прогалини тощо) на свою користь, нерідко підміняючи зміст закону своїм тлумаченням [623, с. 220]. Тому можна повністю підтримати думку про те, що судовий розсуд при виборі тієї чи іншої системи інтерпретації завжди повинен мати правові межі. Інакше тлумачення нормативно-правових актів ризикує перетворитись на з'ясування особистих психологічних характеристик судді [624, с. 207]. Причому, що характерно, в демократичних країнах англо-саксонської правової традиції, де межі розсуду судді є набагато ширшими (порівняно із країнами пострадянського права), рівно як і його можливості щодо тлумачення правових норм, тим не менше, у суспільній свідомості майже не спостерігається тяжіння до підозр судді в умисному спотворенні норм статутного чи прецедентного права для досягнення власних цілей. Звичайно, поодинокі такі випадки мають місце у будь-якій системі. Крім того, суддя, як будь-яка людина, може помилятися. Проте, це не характеризується масовістю та не є настільки поширеним, щоб вплинути на деформації суспільної свідомості щодо представників суддівської професії.

Деякі правники озвучують думку, згідно з якою не можна сказати, що Україна відстала від інших країн за показником рівня осмислення проблем тлумачення НПА та рівня володіння методологією тлумачення таких актів. Вони наголошують на тому, що за цим показником Україна не відстає від тих країн, до союзу з якими вона прагне. Але ці країни впродовж століть опрацювали практику, яка

на цей час є усталеною, загальновизнаною і загальноприйнятною [625, с. 17]. І це якраз не підлягає жодному сумніву. За рівнем доктринального опрацювання інтерпретаційної діяльності та її методології Україна дійсно не відстає від провідних європейських країн, але соціологічні методи дослідження ефективності права (включаючи спостереження та документальний аналіз) надають підстави стверджувати, що результати інтерпретаційної діяльності в нашій країні та більшості європейських країн суттєво різняться. За словами В. С. Шевчука, відмінність українського суду від європейського полягає в тому, що наші суди спочатку шукають норму і виривають її із контексту, а європейський колега перш за все шукає принцип, де норма може бути лише елементом аргументації [626, с. 7]. Підстава цього здебільшого вбачається не у професійних якостях, а в рівні правосвідомості суб'єктів тлумачення права, коли юридичний зміст норми ставиться на першу позицію, а уявлення про цінності у праві, про загальну роль права в суспільстві, про право як інструмент зниження суспільної напруги відходять на задній план.

Також хотілося б звернути увагу на традиційне заниження у правовій системі України ролі неофіційного тлумачення права. І якщо професійне тлумачення ще має шанси бути почутим через численні факти юридичної практики, то наукове циркулює здебільшого у площині юридичної доктрини, не виходячи за її межі. Зовсім незначна роль відводиться буденному тлумаченню права, яке в абсолютній більшості випадків є спотвореним, далеким від реального розуміння норми. Найгіршим же є те, що держава не намагається виправити цю ситуацію, засобом чого могли б стати дійсно широкі обговорення законодавчих ініціатив з чіткою та зрозумілою аргументацією всіх вад та переваг проектів (що після їх прийняття стане запорукою правильної інтерпретації та скорочення числа зловживань і маніпуляцій), громадські заходи з популяризації юридичних знань, отримання „зворотного зв'язку” від юридичних клінік, які надають безкоштовну правову допомогу, проведення репрезентативних соціологічних досліджень у галузі права.

Ще одним критерієм виділення видів тлумачення права (окрім суб'єкта здійснення) є його тлумачення за обсягом, тобто виявлення співвідношення змісту певної норми з її фактичним текстуальним оформленням. Як пише І. Настасяк, обсяг тлумачення доцільно розуміти як ціннісно зумовлену, перевірену юридичною практикою міру відповідності між текстом, змістом і межами дії правової норми. Ключовим моментом у визначенні природи обсягу тлумачення є розуміння міри, тобто єдності кількісних і якісних характеристик явища, закономірний взаємозв'язок між ними [627, с. 212].

Навколо визначення видів тлумачення права за обсягом суттєвих дискусій не спостерігається, і автори майже однотайно наголошують на можливості бук-

вального (адекватного), розповсюджувального (розширювального) та обмежувального (звужувального) тлумачення, дещо розходячись у застосовуваних термінах але вкладаючи в них дуже близький зміст. Але немає універсального підходу щодо того, яка норма та ситуація однозначно вимагає того чи іншого виду тлумачення. На думку О. С. Піголкіна, обсяг тлумачення встановлюється шляхом співвідношення між результатами різних прийомів уявлення змісту норми права та її текстуальним виразом у нормативному аспекті [628, с. 107], а Я. М. Брайнін звертає увагу на те, що обсяг тлумачення складає не мета, а результат тлумачення [629, с. 236], з чим можна повністю погодитись, але все одно не наблизитись до стандартизації видів тлумачення права за обсягом. Хоча юридичною практикою на цей час напрацьовано значну кількість текстуальних формул та навіть видів норм, які у вітчизняній правовій традиції прийнято тлумачити певним чином, це не виключає, по-перше, наявності винятків із загальних правил, а по-друге, неоднорідності підходів до них у різних правових системах.

Так, дуже корисним є досвід тлумачення права Європейським судом з прав людини, який досліджується В. Тумановим та Т. Цувіною. Одним із визначальних для інтерпретації є принцип автономного тлумачення (п. 1 ст. 6 Європейської конвенції з прав людини), в основі якого лежить дуже вільне та, як правило, поширювальне тлумачення ЄСПЛ прав, свобод та їх гарантій, що передбачені ЄКПЛ (і, навпаки, обмежувальне тлумачення допустимих обмежень цих прав та свобод) [630, с. 78; 631, с. 228]. Це фактично підтверджує, що в міжнародній практиці прийнято здійснювати не тлумачення заради нього самого, а орієнтуючись на базові цінності та принципи права, про які йшла мова вище. Така тенденція не є природньою для розуміння правниками у системах пострадянського типу, оскільки з описаного прикладу чітко зрозуміло, що ієрархічно при даному підході найвищою цінністю визнається не держава та навіть не саме право, а людина. Вектор у самому сприйнятті права та людини в ньому неможливо змінити настільки радикально, він може бути лише продуктом поступального розвитку правосвідомості, що відобразатиметься навіть у правилах інтерпретаційної діяльності.

Результат тлумачення права забезпечується послідовним застосуванням щодо нього визначеної кількості прийомів (способів), кожний із яких призначений для виявлення у змісті права нових аспектів. Як показав аналіз, науковці сходяться на думці, що зміст права виявляється не лише через використання конкретних способів, а й через їхню правильну послідовність. Тим часом, як самі способи тлумачення, що називаються вченими, так і їх черговість, залишаються відкритим питанням.

Ю. Власов обґрунтовує виділення в такому процесі логічних, мовних, систематичних та історичних прийомів [615, с. 7]. Д. Михайлович пропонує такий

алгоритм: „граматичне–логічне–системне–телеологічне–історичне тлумачення” [575, с. 10–11]. Дещо відрізняється від зазначеної схема, згідно з якою пропонується така черговість: граматичний (філологічний); логічний; історичний (історико-політичний); систематичний; порівняльно-правовий; спеціально-юридичний способи [632, с. 41].

Безумовно, не дарма майже в усіх класифікаціях перевага надається інтерпретації філологічній або граматичній (хоча не усі автори погоджуються зі змістовним співпадінням вказаних категорій, зазначаючи, що „граматичний” виступає частковим щодо „філологічного” [633, с. 352; 634 с. 367]), адже первинно будь-який текст, у тому числі і юридичний, сприймається через систему граматичних одиниць. У контексті цього доречно згадати, що навіть „тлумачення і переклад міжнародно-правових документів враховують правила мови, якою вони створені [635, с. 94]. А останнім часом спестерігається тяжіння до врахування не лише граматичних правил, а й морально-етичних норм, прийнятих у певному соціумі. Зокрема, дуже специфічним у міжнародно-правових документах є використання займенників (коли в українській мові займенник „він” традиційно має на увазі будь-яку особу незалежно від її статі, особливістю англійської мови у міжнародно-правових актах є обов’язкове дублювання „він / вона”). Очевидно, що наведене є не лише даниною правилам граматики, оскільки мова – це продукт культури та ментальності народу. Отже, подібне дублювання, яким би незвичним воно не сприймалось у вітчизняній системі, покликане підкреслити рівність осіб, як одну з базових цінностей соціально-правової системи. Таким чином, цей приклад насправді є демонстрацією позитивної правосвідомості через використання мовних засобів.

Необхідно зупинитися і на телеологічному тлумаченні правових норм, тим більше, що, за твердженням зарубіжних фахівців з теорії права, у континентальних системах перевага в інтерпретаційній діяльності надається саме цьому способу [636, с. 1109], що повністю відповідає методиці „вирішення проблем”, яка широко застосовується у правотворчому процесі сучасних демократичних країн.

У якості висновку зазначимо, що права герменевтика одночасно виступає як в якості наукового процесу виявлення істинного змісту правових приписів, так і своєрідного мистецтва, де суб’єктивна складова є віддзеркаленням індивідуального розумово-чуттєвого сприйняття права і, відповідно, відбивається спочатку в інтерпретаційному акті, а потім, через правосвідомість його адресата, у фактичній поведінці осіб. Тобто у процесі інтерпретаційної діяльності правосвідомість виступає не фоновим, а базовим елементом, який забезпечує якість та точність тлумачення правових приписів.

Не підлягає сумніву той факт, що правосвідомість суб’єкта тлумачення відіграє провідну роль під час здійснення його офіційних видів. Водночас, наголо-

шується на факті недооцінки значення неофіційної інтерпретації та невжиття державою заходів для підвищення рівня правосвідомості населення через більш широке роз'яснення та обговорення правових приписів.

Глумачення права за умов його правильного здійснення та раціонального використання може стати ефективним інструментом правового виховання, формуючи позитивні установки щодо права в підростаючого покоління, які, тим не менше, не повинні вступати у дисонанс із правовою реальністю. Отже, такі зміни в ідеалі повинні відбуватися синхронно.

Ну й нарешті, особливе місце у процесі інтерпретації права посідає правова підсвідомість, яка, навіть за відсутності в особі чіткого розуміння правової норми, штовхає її на пошуки істинного змісту та сенсу юридичного припису, аби лише вчинити правомірно.

4.4. Реалізація права та правосвідомість її суб'єктів: аспекти співвідношення

Втілення ідеї інтегративної правосвідомості не дає можливості обійти увагою такий вид юридичної практики, як правореалізаційну. Норма, будучи ухваленою правотворчим органом чи посадовою особою, починає циркулювати в суспільстві, включається у механізм (систему) правового регулювання. Тобто „між правом як результатом правогенезу і його дією існує жорстка залежність. Саме існування права проявляється в його дії, функціонуванні. Але право діє не заради самого себе, а для суспільства, в напрямі інших соціальних феноменів і процесів” [637, с. 109]. Таку цілеспрямовану зовнішню дію права щодо суспільних відносин прийнято називати правовим регулюванням, що включається як складова частина до більш широкого поняття, поіменованого правовим впливом. Правовий вплив на суспільні відносини визначається як взятий у єдності й різноманітності весь процес впливу права на суспільне життя, свідомість і поведінку людей за допомогою соціальних, ідеологічних, інформаційних та юридичних механізмів [369, с. 254], тобто охоплює всі можливі форми взаємодії права і соціальної дійсності [638, с. 31]. А правове регулювання є формою владного юридичного впливу на суспільні відносини, що здійснюється державою за допомогою всіх правових засобів [369, с. 254].

Під час же „занурення” правової норми у соціальне середовище мова йтиме вже про дію (функціонування) права в суспільстві, коли необмежена кількість соціокультурних та психологічних чинників імпліцитно вноситиме погрішність у власно-юридичні явища.

Людина включається до механізму дії права в суспільстві через психологічне сприйняття правових настанов (психологічний механізм дії права) та фактич-

ну поведінку на підставі цих норм (соціальний механізм дії права). Без врахування зазначених аспектів юридичний механізм дії права (або за іншою термінологією, механізм правового регулювання) перетворюється на щось ідеальне та, разом з тим, не функціональне. Адже критично важливим є не побудувати ідеальну модель, а забезпечити її функціонування таким самим чином. Тому дослідження ефективності права, за словами В. Кудрявцева, неможливо здійснювати у межах самого права, оскільки його ефективність врешті-решт виявляється саме у впливі на неправові явища [639, с. 59].

Ефективність норми визначається тим, наскільки її реалізація сприяє досягненню мети правового регулювання [38; 640, с. 22–23] та при цьому не супроводжується негативними побічними ефектами. Справедливим є твердження В. Лапаєвої стосовно того, що потенціал ефективності норм позитивного права формується у процесі правотворчості та виявляється у формах правореалізаційної діяльності [641, с. 31–32], перспективність аналізу яких у контексті правосвідомості складно переоцінити.

Але, перш ніж перейти до форм реалізації права, необхідно зупинитися на її дефініції, що репрезентується у наукових джерелах як „процес втілення правових приписів у поведінці суб'єктів та їхній практичній діяльності щодо здійснення суб'єктивних прав та виконання юридичних обов'язків” [642, с. 216]. Реалізацію права також розуміють як фактичне здійснення правових приписів у поведінці та діяльності (бездіяльності) суб'єктів права [643, с. 127]. До того ж, цілком логічно видається вказівка у багатьох визначеннях правореалізаційної діяльності на правомірний характер такої поведінки [644, с. 33; 521, с. 7], в іншому випадку норма не може вважатися реалізованою.

Форми реалізації правових приписів традиційно пов'язуються із способами правового впливу (заборона, зобов'язання, дозвіл), а відтак, з видами правових норм за цим критерієм, серед яких виділяють: забороняючі, зобов'язуючі та управомочуючі [645, с. 123]. Інколи замість останнього виду науковці використовують термін „уповноважуючі”, однак це вбачається некоректним, бо категорія „повноваження” не співпадає з категорією „право” ані змістовно, ані структурно, ані за суб'єктним складом.

Зважаючи на способи правового впливу та дотичні до них види правових норм, науковці різних поколінь та наукових шкіл виявляють дійсну однаковість у висвітленні форм реалізації права, а саме: дотримання, виконання, використання (як основних форм) та застосування (у якості факультативної) [646, с. 224; 647, с. 275].

Кожна з перелічених форм зовні характеризується визначеним типом поведінки. Зокрема дотримання права (а власне, забороняючих норм) може відбуватися виключно пасивно, без вчинення дій, зазначених у них. Водночас, виконан-

ня передбачає активний тип поведінки, оскільки пов'язано з реалізацією обов'язків. І нарешті, управомочуючі норми наділяють суб'єктів відповідними правами та законними можливостями, реалізація яких полягатиме як активним шляхом втілення певних прав у життя, так і шляхом пасивної поведінки, що не виходить за межі правомірної. Тобто, реалізувати управомочуючу норму не означає обов'язково скористатися суб'єктивним правом, і між цими явищами не слід ставити знак рівності.

Як можна побачити, правильна реалізація правової норми зумовлюється відповідним типом поведінки. Проте стандартизований підхід до цього питання можливий лише з позицій юридичної науки. Контамінація ж правової та соціальної систем відбиватиметься в механізмі дії права через психологічний механізм, а отже, через правосвідомість. Очікувана поведінка, закладена у правовому приписі законодавцем, не завжди є однозначною та очевидною, що витікає з його власного розуміння призначення і змісту даного правила, інтересів, що опосередковують створення норми, а також використаних ним засобів юридичної техніки, – що у своїй сукупності характеризуватиме якість правового матеріалу. Низька якість сама собою створює ризики неправильного розуміння, що закономірно тягне за собою некоректність дій у сфері права. Але, крім вихідних даних законодавства та інших джерел права, їх реалізація зумовлюється знанням права та уявленням про нього конкретного адресата юридичних приписів. Тому, якою б не була якість правових текстів, їм доведеться зіткнутися з реальними людьми, поведінка яких залежатиме не тільки від юридичних чинників. Внаслідок цього можна підтримати твердження, що включення особи в систему правового регулювання відбувається на фоні широкого психологічно значущого контексту, який об'єднує об'єктивно існуючі соціально-правові умови й обставини, від яких значною мірою залежить її правове становище [648, с. 80]. У зв'язку з цим на увагу заслуговує теза про те, що „людина об'єктивно є суб'єктивною істотою. Тому перед нею постійно постає проблема вибору між об'єктивним законом і суб'єктивними прагненнями, які нелегко спрямувати в річище об'єктивності. Щоб не нести неприємної для себе відповідальності, не вважати себе несправедливо обділеною, вона зобов'язана робити свідомий вибір методу (шляху) свого життя” [545, с. 5]. А завданням законодавця виступає створення передумов (за допомогою усіх засобів правового впливу) для свідомого вибору особою правомірного варіанту поведінки, яка і формуватиме правореалізаційне поле.

Повертаючись до можливості реалізації права лише шляхом правомірної поведінки, доцільно зауважити, що не всі її види є однаково корисними для суспільства. Звичайно, будь-яка правомірна поведінка є складовою загального стану законності, і в цьому її значення не варто применшувати. Хоча до істинного правопорядку приводять лише окремі види правомірної поведінки, що зумовлює необхідність її детальної характеристики.

Правомірна поведінка забезпечує стабільність, правопорядок, законність, вирішує суспільні суперечки, долає правовий нігілізм, сприяє розбудові демократичного суспільства, правової держави тощо [649, с. 135].

Можна сказати, що правомірна поведінка разом з неправомірною (протиправною) є двома основними видами правової поведінки (або поведінки у сфері права) [650, с. 37; 651, с. 6; 652, с. 351] за критерієм її відповідності вимогам правових приписів.

Науковці здебільшого сходяться у думках щодо видів правомірної поведінки за цим критерієм. Наприклад, за В. Оксамитним, роботи якого відображають класичний підхід до правомірної поведінки, вона поділяється на соціально-активну, позитивну (звичну), конформістську (пасивну) та маргінальну [653, с. 99], з чим у подальшому погоджується більшість авторів. У наукових працях сучасників наводиться така класифікація: соціально-активна, звичайна, конформістська, маргінальна та ситуативна поведінка [654, с. 187].

Цілком очевидно, що найбажанішою серед перелічених є соціально-активна правомірна поведінка, оскільки вона здійснюється „на засадах громадської активності, в основу якої покладена самостійна громадянська і моральна позиція” [655, с. 18]. Власні усталені переконання не дають особі відступати від права, надихають на корисні дії, спонукають особу бути генератором позитивних метаморфоз у суспільстві. Доводиться констатувати, що в перехідних, кризових суспільствах це є непростою, ризикованою позицією, яка може сприйматися більшістю індіферентно, скептично чи навіть вороже. Але виховання саме такої особистості, з усвідомленою правовою активністю, повинно стати довгостроковою метою будь-якої демократичної країни, бо лише через підвищення масової правосвідомості створюється фон для прогресивного оновлення суспільства. Лише таке суспільство має всі шанси стати громадянським, бути партнером та одночасно стримуючим важелем для держави. Вагомий вплив на розвиток правосвідомості здійснює і сама держава. Можна зазначити, що наразі громадянське суспільство в Україні знаходиться ще на етапі зародження, що виявляється у певній стихійності дій, нестачі знань та організаційних вадах. Легалізація участі громадянського суспільства у соціально-політичних процесах, надання реальних гарантій цього через відповідні механізми, здатні підвищити рівень довіри до влади, а отже, забезпечити оновлення усєї соціально-правової системи через позитивні зрушення правосвідомості. Хоча варто пам’ятати, що правовий фетишизм також належить до деформованої правосвідомості, і якраз він може характеризувати в тому числі соціально-активну поведінку. Про це мало говорять, але надмірна ідеалізація права як засобу вирішення проблем обмежує можливості для пошуків варіанту рішення в іншій площині.

Віддаючи належне звичній правомірній поведінці, яка характеризується автоматичним виконанням правових приписів (здебільшого навіть без замислення про їхню юридичну сутність) та складає основу законності, можна зробити висновок, що з точки зору типології правосвідомості вона є переважно нейтральною. До такої поведінки у більшості ситуацій у побуті тяжіє значна частина суспільства, якщо дії для особи є повторюваними та майже щоденними. Тому демонстрація позитивних чи негативних аспектів правосвідомості найчастіше виявлятиметься під час необхідності відступити від звичної поведінки. При цьому сферою відповідальності держави є створення таких мотиваційних імперативів, які б сприймалися особою без обурення і, разом з тим, спрямовували її поведінку в потрібному напрямі. А завданням найвищого порядку виступає зацікавлення таких засобів правового та неправового впливу, які б змусили особу переосмислити свої дії та знайти позитив і користь у соціально-активній поведінці.

Конформістська поведінка найчастіше є наслідком, або психологічної слабкості особистості, або її деформованої правосвідомості. Нерідко не виключаються обидва зазначені чинники. Конформістську поведінку називають видом пасивно-приспосувальної поведінки, яка не відрізняється від поведінки інших людей [656, с. 93], пасивним дотриманням норм права в силу співставлення власної поведінки з поведінкою оточуючих [657, с. 4]. Можна звернути увагу на підкреслення авторами саме ознаки пасивності конформістської поведінки. Проте, насправді така поведінка є рухом за авторитетом, за більш сильною особистістю. Складність класифікації та, разом з тим, небезпечність подібних дій виявляється в тому, що зовні дана поведінка може бути подібною до будь-якого іншого виду залежно від того, хто на цьому етапі для особи є авторитетом. Конформістську поведінку найчастіше характеризують правова індиферентність чи правовий інфантилізм, відсутність чи надмірна слабкість власних юридичних переконань. Внаслідок цього дії особи можуть навіть дублювати соціально активні. Але суттєва відмінність такої поведінки полягає в незначному ступені осмислення власних дій, не розумінні мети, засобів та граничної межі активності. Ще небезпечніше, коли особа з конформістським типом поведінки потрапляє під вплив лідера з антисоціальними та протиправними схильностями.

У якості найбільш „слабкого” та неочевидного типу правомірної поведінки називається маргінальна. Взагалі маргіналізм розглядається як руйнація традиційних суспільних відносин, що виявляється в системній деградації населення [658, с. 154]. Маргінальна поведінка характеризується схильністю до протиправної та ставленням до права як до інструменту примусу [659, с. 60-61]. У зв'язку з цим, єдиним, що утримує особу від вибору протиправного варіанту поведінки, є загроза юридичної відповідальності. В нашій країні тенденція до маргіналізації населення виявляється на тлі різкого та масового збідніння, невпевненості у май-

бутньому, недовіри до органів правопорядку. Очевидно, що в абсолютній більшості правосвідомість таких прошарків суспільства представлена у вигляді різноманітних деформацій з переважанням правового нігілізму, оскільки складно говорити про підвищення рівня правосвідомості в той час, коли людина намагається просто вижити.

У контексті цього варто згадати про інтеграцію різних підсистем соціуму через правосвідомість, оскільки на вибір світоглядної орієнтації особистості і, відповідно, вибір форм її поведінки впливає система взаємозалежних соціально-психологічних детермінантів [572, с. 53–54]. Тому прищеплення правової активності виключно засобами пропаганди не видається можливим. Більше того, власне юридичні засоби без зростання показників економіки, скорочення тіньового сектору у всіх галузях, підвищення соціальних гарантій, збалансованої інформаційної політики держави приречені на провал. Отже, телеомна концентрація засобів різного характеру, сфокусована у точці правосвідомості, здатна забезпечити зростання частки соціально-активної правомірної поведінки, яка з плином часу може сформувати позитивну динаміку усіх компонентів правової реальності. Проте підкреслюється необхідність експоненціальних та цілісних зрушень, оскільки точкові, фрагментарні елементи реформ здатні „розмиватися” у загальних показниках та суспільній свідомості.

Поряд із суспільно необхідною і суспільно небезпечною поведінкою право передбачає й такі різновиди вчинків, котрі неможливо прямо віднести до зазначених категорій, проте їх можна оцінити з позицій більшої чи меншої бажаності або небажаності для суспільства [660, с. 40], чому повністю відповідає зловживання правом.

За висловом Т. Полянського, сучасне життя все гостріше окреслює проблему відповідального користування своїми правами і свободами, унеможливлення їх застосування на шкоду іншим суб'єктам права [661, с. 18–19]. Однак, як свідчить юридична практика, зловживання правами й свободами є досить розповсюдженою формою поведінки у всіх сферах діяльності, з огляду на що деякі країни пішли шляхом законодавчої заборони подібних дій. Так, у законодавстві Німеччини, Італії, Мексики, Іспанії, Угорщини, Російської Федерації, окремих штатів США існують норми, що встановлюють неприпустимість зловживання правом. А в таких країнах як Болгарія, ФРН та Японія принцип неприпустимості зловживання правом знайшов своє конституційне закріплення [662, с. 3]. У США неодноразово було наголошено на негативному впливові зловживання Верховним Судом правом конституційного контролю, а також виявлено залежність багатьох його рішень від персонального складу та політичних уподобань суддів [663, с. 6], що демонструє прискіпливу увагу демократичних суспільств до фактів зловживання правами (особливо на рівні вищих органів державної влади).

Разом із цим, у більшості правових систем світу така поведінка жодним чином не регламентована і залишається у площині виключно юридичної практики (хоча її шкідливість і не заперечується), що робить зловживання правом однією з найбільш суперечливих категорій юриспруденції. Зазначене зумовлює необхідність звернення до його дефініції та місця у структурі правової поведінки.

М. Хміль визначає зловживання правом як форму здійснення права, через яку заподіюється шкода іншим учасникам суспільних відносин шляхом здійснення права у протиріччі з його цільовим призначенням або здійсненням дій, що виходять за межі наданих законом прав, якщо такі межі й цілі здійснення права встановлені в законі. Він же, залежно від того, яким суспільним відносинам заподіюється шкода у процесі здійснення права в протиріччі з його призначенням, класифікує зловживання правом на зовні правомірні, але такі, що суперечать „духу права” і протиправні (ті, що суперечать „букві закону”) [662, с. 11, 12]. Тобто автор вказує на здатність зловживання правом належати як до правомірної, так і до неправомірної поведінки. Але можна повністю погодитись з О. Ганьбою, що протиправне зловживання правом цілком логічно переростає у правопорушення, зростається з ним, внаслідок чого таке переростання втрачає всякий сенс [664, с. 98]. Тому, наприклад, перевищення повноважень державним службовцем не можна вважати зловживанням правом, а слід кваліфікувати як правопорушення.

Попередній класифікації протистоить думка групи науковців, які відносять зловживання правом до неправомірної поведінки [665, с. 371]. Зокрема, Е. Годеме зазначає, що одна й та сама дія не може одночасно бути законною та незаконною, а отже, право закінчується там, де починається зловживання [666, с. 328].

Заслугує на увагу позиція В. Резнікової, яка наголошує на формальній правомірності зловживання правом [667, с. 34]. Солідарність із нею виявляють Д. Тихомиров та Н. Харченко, але додають, що інколи зловживання правом може бути на межі між правомірною та неправомірною поведінкою [668, с. 29]. Результати задіяння елементів методу правової компаративістики, висвітлені вище, створюють підґрунтя для підтримки цієї тези, оскільки, з одного боку, за усіма своїми ознаками та принципами здійснення правомірної поведінки не може заборонятись. З іншого боку, немає формальних підстав для кваліфікації такої поведінки як неправомірної.

На відміну від типологічної приналежності зловживання правом, факт низької правосвідомості суб'єкта подібної поведінки є доконаним. У фундаментальному дослідженні О. Рогача звертається увага на зловживання правом як відображення правового нігілізму [669, с. 251–330]. Проте, складно заперечити віддзеркалення у подібній поведінці всього спектру деформацій правосвідомості, а не виключно нігілістичного ставлення до права.

Таким чином, правореалізаційна юридична практика характеризується правомірною поведінкою, через яку втілюються у життя приписи правових норм, та ґрунтується на правосвідомості суб'єктів права. В. В. Муж вказує на правосвідомість як на мотив правомірної поведінки [670, с. 278–282]. Але важливо розуміти неоднорідність правосвідомості як відносно незалежного елементу правової системи, внаслідок чого вона є основою не тільки правомірної, а будь-якої поведінки у сфері права. Як було визначено, навіть правомірна поведінка може базуватись на деформованому сприйнятті права, а високий рівень правосвідомості насправді властивий лише соціально-активній поведінці.

Оптимізація правореалізаційної діяльності повинна базуватись на втіленні ідеї підвищення правової культури, а не на посиленні репресивних заходів, що тривалий час характеризувало вітчизняну юридичну науку та практику. Почуття поваги до права повинно змінити страх перед ним та сформувати основну мотивацію правомірної поведінки. Але для здійснення зазначеного завдання, крім усього іншого, потрібно кардинально змінити вектор правозастосовної діяльності (як виду реалізації права) та переосмислити підхід до юридичної відповідальності, який панує у національній правовій системі.

4.5. Підвищення ефективності правозастосування та юридичної відповідальності через позитивні трансформації правосвідомості

Фахівцями з теорії права правозастосування одностайно визнається однією з форм реалізації права. Разом із тим, воно заслуговує на винесення в окремий розділ внаслідок своїх специфічних властивостей, до яких відносять: а) поєднання у його межах трьох інших форм правореалізації; б) специфіку суб'єкта цієї діяльності (державні органи та посадові особи); в) владний характер; г) казуальний характер.

Через перелічені особливості, а також у зв'язку з тим, що через застосування права реалізуються заходи юридичного примусу, його розгляд нарівні з іншими формами реалізації не видається можливим. Пересічний громадянин нерідко сприймає державу (а отже, й право) через акти правозастосування та контакти з представниками бюрократичного апарату, у зв'язку з чим вади правозастосовчої діяльності підривають віру особи у справедливість та можливість досягти поставлених цілей правовими засобами. Це обертається деформаціями правосвідомості, які „передаються” на всі інші компоненти правової реальності.

Ставлення до ролі правозастосовчої практики та принципів її здійснення зазнавало певних коливань на різних етапах розвитку держави. У сучасній юридичній доктрині цілком обґрунтовано найрозповсюдженішим є підхід до неї як до піднормативного регулювання суспільних відносин. Але „піднормативний” не

означає „другорядний”, „обслуговуючий”. Хоча саме такий підхід спостерігався до правозастосовчої діяльності в юриспруденції радянських часів, коли з усією парадоксальністю виявлялася дихотомія правозастосування: з одного боку, влада чиновника була величезною (і людина найчастіше була абсолютно безсилою перед цим механізмом), з іншого боку, така діяльність була повністю підпорядкована принципу формальної законності, і розсуд правозастосувача зводився до мінімуму. Зазначений принцип і на сучасному етапі згадується як первинний щодо правозастосовчої практики, однак він сам зазнав певних змін. З позиції гуманістичного, а не інструментального підходу до принципу законності, І. Невзоровим доведено, що правозастосовчі рішення, прийняті способом, встановленим у законі, повинні сприяти вирішенню соціальних проблем з урахуванням справедливих та об’єктивних потреб як окремої людини, так і суспільства в цілому [671, с. 6]. Солідарний з цим і К. Бріль, який зазначає, що правозастосовчий акт не тільки організовує діяльність у різних сферах суспільного життя, а також є дієвим засобом охорони прав і свобод громадян [672, с. 8]. Це безпосередньо вказує на самостійну роль правозастосування як форми реалізації права у трансформаціях правосвідомості, що прямо витікає з реалізації (або відсутності реалізації) зазначеного вище завдання.

Аналіз сучасних досліджень у галузі загальної та юридичної психології свідчить про високу наукову актуальність вирішення проблеми правосвідомості особистості, зокрема правосвідомості фахівців правозастосовчої діяльності [673, с. 7]. Максимізація значення правосвідомості даних суб’єктів виглядає цілком обґрунтованою, оскільки наявність спеціальних знань у сфері права та влада над долею осіб (яка завжди пов’язана із правозастосовним випадком) може зумовити виникнення відчуття винятковості, бажання самоствердження та застосування правових приписів всупереч їхньому духу. Тому заслуговує на увагу позиція В. Мухіна, що професійна правосвідомість відрізняється від інших видів правосвідомості якісним станом елементів свого змісту – когнітивного (раціонально-ідеологічного), емоційно-психологічного і практичного. Раціонально-ідеологічні і практичні компоненти професійної правосвідомості характеризуються системністю, чіткістю й організованістю, мають деталізований і конкретний характер. Водночас без позитивних правових емоцій, почуттів, оцінок унеможливується високопрофесійна юридична діяльність [54, с. 8]. Більше того, емоційно-психологічний компонент є коригуючим та стримуючим чинником стосовно раціонального, оскільки особа з якісними, системними юридичними знаннями та водночас без стійких моральних та правочінісних уявлень автоматично потрапляє до групи ризику в тому сенсі, що її діяльність ап’орі може спричинити більше шкоди, ніж дії людини, яка юридичними знаннями не володіє. Зазначене підкреслює певну екстраполяцію ставлення до суб’єктів правозастосовчої практики на ставлення до самого права, чим і визначається їх роль у правовій та соціальній системі.

Правосвідомість суб'єкта правозастосовчої практики тісно пов'язана з його дискреційними повноваженнями, наявність яких обумовлює саму можливість вирішення юридичного конфлікту, адже варіативність суспільних відносин та спірних ситуацій у сфері права (за наявності формальної визначеності та фактичної кількісної обмеженості правових приписів) передбачає право і одночасно обов'язок правозастосувача оцінювати кожний випадок під різним кутом зору, враховуючи найменші деталі та переводячи їх у юридичну площину. Ще С. Вільнянський стверджував, що судові рішення – це умовивід, у якому конкретні факти підводяться під загальні норми [674, с. 98]. У подальшому це твердження отримало підтримку та аргументацію в роботах інших науковців, які остаточно довели, що норма права встановлює міру поведінки, а судова практика накопичує конкретні форми поведінки у межах цієї міри [675, с. 74; 676, с. 226; 677, с. 22–23; 678, с. 25], пристосовує загально-правову норму до особливого та одиничного – конкретних життєвих ситуацій [679, с. 822].

За радянських часів інколи висловлювалась позиція, що „розсуд є наслідком недосконалої законодавчої техніки” [680, с. 9–10]. Про таку специфічну роль правозастосовчої дискреції (але в дещо іншому контексті) можна знайти згадування і в сучасних наукових джерелах. Так, М. Рісним обґрунтовується теза про те, що поняття розсуду є центральною категорією правозастосувального процесу у ситуаціях застосування відносно визначених правових норм, існування прогалин у законодавстві та колізій правових норм. Правозастосувальний розсуд, продовжує він, є своєрідним інструментом „пов'язання” якості законодавства з ефективністю правозастосування. Тому навіть при не цілком задовільній якості законодавства суб'єкт правозастосування, користуючись делегованим йому розсудом, може до певної міри (у рамках законності) „виправити” недоліки відповідного нормативно-правового акта у конкретній ситуації правозастосування [681, с. 7–8]. Але, як вбачається, подібний підхід заохочує викривлення сприйняття функцій різних видів юридичної практики та їх певної підміни. Правозастосовча практика не повинна виправляти недоліки нормативного матеріалу, що становить самостійну проблему юриспруденції. Крім того, раніше увага акцентувалася на специфічних рисах правосвідомості суб'єктів різних видів юридичної практики, які втілюються в діяльнісному аспекті, забезпечують якісну реалізацію своїх повноважень. Побічний ефект корекції недосконалої законодавства свідомим правозастосувачем не може характеризуватись як його напрям діяльності. Тому твердження, що „суддівська правотворчість починається з моменту ототожнення суддею певної життєвої обставини з юридичним фактом у гіпотезі правової норми” [682, с. 10], може бути правильним лише в контексті тих правових систем, де правотворчість дійсно визнається однією з функцій правозастосовчого органу.

Викладене жодним чином не применшує ролі правозастосовчої діяльності та дискреційних повноважень, навпаки, подібним чином здійснюється корекція адекватного сприйняття місця й ролі кожного виду юридичної практики, а також їхніх функцій у соціально-правовій системі, підґрунтям чого покликана служити своєрідність правосвідомості їхніх суб'єктів.

З урахуванням викладеного вище, саме правосвідомість правозастосувача може як забезпечити повноцінну реалізацію дискреційних повноважень (метою застосування яких завжди є справедливе та водночас індивідуалізоване рішення), так і стати на заваді його втіленню. В тому числі, за наявності формальних помилок у документі, у сфері дискреційних повноважень чиновника очевидними є щонайменше два варіанти поведінки: а) відхилити його прийняття; б) вказати на недоліки та роз'яснити їх наслідки (в деяких країнах допускається виправлення формальних помилок на місці, за підписом відповідної посадової особи). Проте, чи є ці порушення в оформленні такими, що не впливають на сутність питання, або ж спробою цілеспрямованого викривлення даних, – знаходиться у сфері оцінки посадової особи та відбувається із задіянням раціонально-емоційного інструментарію.

Б. М. Лазарєв цілком справедливо розглядає „розсуд” як вольовий бік співвідношення доцільності та законності [683, с. 92], що призначений сприяти індивідуалізації прийнятих рішень та, разом з тим, не допускати виходу правозастосувача за межі, закріплені у правових приписах.

Це підкреслюється і в позиції, згідно з якою „судовий розсуд можливий тільки у межах формально-логічного підходу, тобто він може бути застосований лише у випадках, передбачених нормами чинного матеріального і процесуального закону, в порядку і формах, передбачених цими нормами” [684, с. 45]. Проте, зазначене суттєво контрастує з підходом, який обстоюється юриспруденцією англо-саксонського права, де, навпаки, вказується на необхідність того, щоб у правозастосованні дотримувалися такі базові умови: 1) особи, що приймають рішення, повинні бути обмежені якнайменше; 2) вони повинні мати можливість змінювати свої рішення, враховуючи зміни фактичних обставин; 3) структура правових концепцій, що забезпечує прийняття рішень, повинна залишатися гнучкою [685, с. 53]. Така різниця не є випадковою й абсолютно співпадає з висновком С. Д. Гусарева, що „ознаки типу правової системи з необхідністю проявляються у характеристиках юридичної діяльності” [686, с. 340–352].

Але, як вбачається, справа не лише у виконанні суддею у правових системах англосаксонського типу в тому числі правотворчих функцій, які вимагають значно більшої свободи під час правозастосування. Таке розходження у підходах до правозастосовчої дискреції опосередковано вказує на усталені побоювання законодавця надати більше свободи в діях та рішеннях зокрема суддям [687, с. 71–80].

А науковці, які розділяють вказаний підхід, та наполягають на жорсткій регламентації дискреційних повноважень і неможливості виходу за їх межі, у своїх висновках вочевидь спираються на недостатній рівень правосвідомості суб'єктів правозастосовчої юридичної практики національної правової системи. Іншими словами, розширення меж дискреційних повноважень та допустима свобода правозастосувача в демократичних країнах є прямо пропорційними рівню та формам правосвідомості суб'єктів правозастосування. Недарма П. В. Куфтирев послідовно доводить, що право суду на здійснення розсуду фактично є індикатором та показником рівня та якості правосуддя й судочинства у тій чи іншій країні, оскільки свідчить про реальність забезпечення і гарантованість незалежності суду від будь-яких впливів і втручань [688, с. 9]. З іншого боку, цей самий факт свідчить про довіру судовим органам та безпосередньо суддям, віру в них та чесність і справедливість рішень, що ними приймаються.

Слід визнати, що у вітчизняній науковій думці ще у 70-х роках минулого сторіччя спостерігались думки, згідно з якими розсуд правозастосувача розуміється як творча, інтелектуально-вольова діяльність компетентного суб'єкта, під час якої остаточно формується його моральнісна позиція за конкретною справою [689, с. 94]. На сучасному ж етапі теорія дискреційних повноважень все більше схиляється до того, що від судді вимагається не стільки сліпе слідування „букві” норми, скільки розуміння її „духу” [690, с. 257], що є, безумовно, прогресивним, але в рази складнішим за формальний підхід та потребує заглиблення судді у правову реальність та міжсистемні зв'язки для досягнення істини.

Деякі автори стверджують не лише про необхідність, а й про можливість досягнення абсолютної істини при здійсненні судочинства [691, с. 55]. В. Б. Гончаров та В. В. Кожевников зазначають, що в певних випадках для уясування змісту норми недостатньо брати до уваги лише її формальний характер і загальні умови реалізації. Інколи правозастосувач повинен враховувати умови і фактори, за яких реалізується норма [692, с. 53]. Більше того, це повинно відбуватися не „інколи” і не „в певних випадках”, а під час будь-якої правозастосовчої ситуації, оскільки досягнення істини повністю виключається при абстрагуванні від неюридичного середовища, в якому норма діє.

Частково цей принцип реалізований в етапах правозастосовчої діяльності. Так, однакові етапи виділяють С. Алексєєв, П. Лупинська, М. Строгович, В. Лазарєв, а саме: встановлення фактичних обставин справи; встановлення юридичної основи справи – вибір та аналіз юридичних норм; рішення справи та документальне оформлення прийнятого рішення [693, с. 119; 694, с. 15; 695, с. 4; 696, с. 39]. У вітчизняній юридичній науці „фактичні обставини справи” сприймаються досить вузько, що йде не на користь рішенню, яке приймається. Має місце односторонність оцінки, що особливо небезпечно у кримінальному праві, оскільки

нерідко зумовлює обвинувальний ухил у розгляді справи та не сприяє ухваленню справедливого та індивідуалізованого вироку як виду правозастосовчих актів.

Зазначене є дійсно важливим у світлі того, що правозастосовчий акт виконує не лише регулятивну функцію (піднормативного регулювання), а й охоронну, змістом якої є встановлення відповідальності суб'єкта чи відновлення порушених прав [697, с. 13], тобто такий документ нерідко асоціюється з певними втратами, позбавленням благ, прав тощо. З цієї причини навіть поодинокі негативні прояви, пов'язані з його ухваленням, підривають віру людини в авторитет права. У разі ж, коли застосування заходів юридичної відповідальності масово сприймається як несправедливе, говорити про довіру до держави, від імені якої ухвалюється рішення, немає сенсу.

Слід зазначити, що у правовій доктрині до юридичної відповідальності сформувалося два основні підходи: 1) сприйняття нарівні проспективної (позитивної) та ретроспективної (негативної) юридичної відповідальності; 2) визнання юридичної відповідальності виключно в ретроспективному аспекті. Перший підхід здебільшого підтримується теоретиками права, другий – найчастіше властивий спеціалістам у галузі адміністративного та кримінального права. Хоча деякими науковцями і в теорії ретроспективна відповідальність підтримується як єдино можлива [698, с. 9].

Хоча негативна відповідальність у юридичній науці та практиці класифікована на певну кількість видів, слід визнати, що у суспільній свідомості вона передусім пов'язана із засобами кримінально-правового впливу, центральним з яких є покарання.

Інститут покарання виступає одним із базових інститутів кримінального права, що обумовлено його провідним значенням у боротьбі зі злочинністю та здатністю виконувати превентивні функції. Так, за словами П. Рабіновича, ефективність юридичної відповідальності можна вимірювати відношенням кількості тих правопорушників, які були притягнуті до юридичної відповідальності, і після цього не скоїли аналогічних чи більш серйозних правопорушень, до кількості усіх правопорушників такого виду, притягнутих до юридичної відповідальності [699, с. 5]. Проте, ефективність кримінального покарання залежить від багатьох чинників. Надмірна, невинуватна його суворість за будь-яку неправомірну дію, замість позитивного ефекту, завжди тягне за собою страх, озлобленість людини, усвідомлення того, що для держави вона не є цінністю, невіру у здатність державного апарату захистити її права та законні інтереси. Надто ж м'які, гуманні покарання створюють ілюзію безкарності, сприяють погіршенню криміногенної ситуації. У розрізі справедливості та збалансованості системи покарань не в останню чергу сприймається й цінність та справедливість права як такого. Правосвідомість особи формується під впливом невизначеної кількості чинників різного

характеру, але кримінальне право та його засоби сприймаються чи не найбільш гостро через те, що пов'язані з найбільшими втратами для людини. Звісно, значення має також порядок та умови відбуття покарань, а також дієвість засобів ресоціалізації злочинців. Тим не менше, система покарань, закріплених у Кримінальному кодексі відповідної держави, та принципи, на яких вона побудована, є тією основою, через яку сприймає репресивність чи гуманність законодавства пересічний громадянин.

Основою дієвості покарання є відповідність його суворості тяжкості вчиненого правопорушення, врахування характеристик особи злочинця, наявності або відсутності обтяжуючих обставин тощо. Як абсолютно справедливо зазначає О. І. Шинальський, ефективна протидія злочинності неможлива без застосування справедливої кари за злочини. Виходячи з цього, система протидії злочинності включає в себе: а) каральні засоби, які утримують криміногенну волю особи від її прояву у вигляді вчинення злочину; б) некаральні засоби, які мають властивості усувати криміногенний стан волі особи [700, с. 12]. Таким чином, викладене виводить нас на такі інститути кримінального права, як „диференціація відповідальності” та „індивідуалізація покарання”, які тривалий час залишаються предметом глибоких наукових досліджень і лежать в основі закріплення у законодавстві можливих виду та міри відповідальності, що тягне порушення певної норми, а також процесу призначення покарання.

Диференціація відповідальності втілюється законодавцем у правових приписах, у яких встановлюються можливі правові наслідки неправомірної поведінки суб'єкта. Причому диференціація відповідальності у кримінальному праві завжди охоплює диференціацію підстав кримінальної відповідальності, а також виду та обсягу останньої. Тобто, в основі диференціації знаходиться характер суспільної небезпечності посягання та особа винного. Таким чином, спостерігається подвійний зв'язок: вид санкції, її зміст визначаються законодавцем не довільно, а на основі об'єктивних даних. З іншого боку, від виду санкції, її змісту залежить і те, які дані за справою та яким чином повинні враховуватись у процесі вибору міри впливу [701, с. 66, 267–268]. Особі, що визнана винною у скоєнні злочину, покарання призначається у межах, встановлених законом. А отже, вибір форм та засобів реагування на вчинене винним, застосування засобів кримінально-правового впливу переважно зумовлено тими потенційними можливостями, які закладені у відповідній санкції законодавцем. Тому важливо не лише встановити в законі вичерпний перелік видів злочинів, але й надати суворо витримані, взаємоузгоджені, пропорційні тяжкості злочину й особі злочинця санкції. Їхній розмір повинен бути таким, щоб, з однієї сторони, суддя не був загнаний у надто вузькі рамки, а з іншої сторони – щоб цей простір не був зайвим, не породжував суб'єктивізму, що має місце, коли законодавцем допускається надто

великий розрив між мінімальними та максимальними межами санкції. Ступінь визначеності санкції надає певної свободи суб'єкту застосування права під час вибору виду й міри покарання.

С. А. Велієв та О. В. Савенков роблять висновок, що індивідуалізація покарання виступає своєрідною конкретизацією принципу справедливості. І хоча принцип індивідуалізації покарання є принципом кримінального права, але не кримінального законодавства, тобто він звернений не до законодавця, а до суб'єкта правозастосовчої діяльності. Індивідуалізація покарання є складним процесом, що вимагає розвинених аналітичних здібностей, знання норм закону, які присвячені призначенню покарання, вміння тлумачити ці норми [702, с. 28–29]. Критеріями, спрямованими на індивідуалізацію покарання, є тяжкість вчиненого злочину, особа винного та обставини, що пом'якшують чи обтяжують відповідальність [703, с. 8]. На особливому значенні індивідуалізації покарання робить наголос і В. В. Полтавець [704, с. 8]. А Є. Ю. Полянський зазначає, що і в зарубіжних країнах, зокрема США, вид та розмір покарання визначається на підставі врахування тяжкості злочину та особи винного, що характеризується даними про кількість засуджень за вчинення злочинів у минулому з урахуванням ступеня тяжкості цих злочинів [705, с. 9], а отже, основні принципи призначення покарання та його цілі є спільними для усіх держав, незалежно від їх віднесення до тієї чи іншої правової сім'ї.

Тривалий час у кримінальній політиці нашої держави пануючою була концепція, відповідно до якої розширення застосування покарання у виді позбавлення волі в його найсуворіших формах здатне позитивно вплинути на зниження рівня злочинності. Подібні переконання дотепер існують серед значної частини населення і навіть серед працівників судових і правоохоронних органів. Сучасне українське кримінальне законодавство, не зважаючи на його значну гуманізацію (відміна смертної кари, запровадження альтернативних, „нетюремних” видів покарань), містить ще чимало стереотипів, понять та положень легістсько-раціоцентричного репресивного мислення, успадкованого від радянсько-тоталітарного інституту покарання [706, с. 6].

Окремі науковці у системі заходів протидії злочинності і зараз найефективнішими покараннями називають позбавлення волі та обмеження волі [700, с. 13], а отже, наголошують на необхідності підвищення суворості кари за вчинення злочину. Можливо, така позиція є виправданою щодо осіб, які вчинили умисні тяжкі та особливо тяжкі злочини проти життя і здоров'я, а також повторно чи за попередньою змовою у складі групи (злочинної організації). Також слід зазначити, що в КК України спостерігаються санкції, які встановлюють вид та міру покарання, явно недостатні та такі, що абсолютно не відповідають тяжкості закріпленого диспозицією діяння. Так, санкція норми ч. 1 ст. 152 „Згвалтування”

характеризується надто низькою мірою відповідальності, враховуючи, що такі діяння можуть мати серйозні наслідки для фізичного здоров'я особи і майже завжди спричиняють тяжкі психологічні наслідки, які накладають відбиток на все майбутнє життя потерпілої. Те ж саме можна сказати і щодо ст. 156 „Розбещення неповнолітніх”. За діяння даного виду (навіть за умови відсутності обтяжуючих обставин) кримінальне законодавство деяких штатів США та окремих європейських держав встановлює надзорські заходи аж до хімічної кастрації. Ч. 1 ст. 165 КК України натомість встановлює кримінальну відповідальність у вигляді обмеження волі на строк до п'яти років або позбавлення волі на той самий строк, що взагалі жодним чином не співвідноситься з величезною шкодою, яка завдається дитині. Тобто, дійсно, не завжди гуманізація є доречною, зважаючи на зміст та особливості певного злочину. Таке покарання навряд чи може служити ефективним засобом протидії злочинності цього виду, тому з боку суспільства сприймається як неспроможність чи небажання держави в повній мірі захистити жертв подібних злочинів, що не може не впливати на охоронну цінність права в очах громадськості.

Проте, у разі вчинення протиправного діяння вперше (за умови, що злочин не посягає на перелічені вище цінності), в одиночку, такі суворі заходи кримінального впливу навряд чи є доцільними. На сучасному етапі одним із наслідків концепції суворого покарання в нашій країні є традиційно висока питома вага покарання у вигляді позбавлення волі і один із найвищих у світі показників числа засуджених до цього заходу з розрахунку на 100 тис. населення. У зв'язку з цим, певними науковцями робиться висновок, який повністю підтримується автором, про недостатню ефективність цього виду покарання і необхідність перегляду кримінальної політики держави у бік її послідовного пом'якшення [707, с. 9–10].

Численними психологічними дослідженнями встановлено, що тривале (більше п'яти–семи років) знаходження у місцях позбавлення волі призводить до незворотніх змін у психіці людини [708; 709, с. 43–45], і це виявляється не засобом виправлення, а школою професійної криміналізації [710, с. 70]. Позбавлення волі як один із найбільш застосовуваних видів покарання не вирішує проблеми, а лише відтермінує її, переносить в іншу площину. Рецидивна злочинність, соматичні та нервово-психічні захворювання, неефективні засоби ресоціалізації, сім'ї, що розпадаються, – все це є наслідками застосування даного виду покарання [711, с. 78]. З огляду на класифікацію видів, форм та рівнів правосвідомості, можна стверджувати, що внаслідок тривалого перебування у місцях позбавлення волі та зіткнення з кримінальною субкультурою у багатьох осіб виявляються ознаки так званої „переродженої правосвідомості”, яка належить до числа її найнебезпечніших деформацій.

Враховуючи викладене вище, прибічникам суворої кари опонує інша група науковців, які висловлюють думку, що основою правового впливу на особу, що скоїла злочин, повинна стати не суворість покарання, а його невідворотність [712, с. 9] та адекватність покарання вчиненому суспільно небезпечному діянню [713, с. 12]. З цього випливає, що найефективнішими можуть стати альтернативні покарання, не пов'язані з позбавленням волі. Вони сприяють кращій ресоціалізації засудженого та його інтеграції в суспільство, потребують менших матеріальних витрат, ведуть до зменшення кількості осіб, які знаходяться на державному утриманні та сприяють розвитку процесів гуманізації, що відбуваються в суспільстві. Покарання у виді позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю, громадських робіт, а також заходи профілактично-виховного впливу, за своєю суттю, мають не лише каральний, а й соціальний, економічний зміст, оскільки дозволяють засудженому зберігати позитивні сімейні зв'язки, професійні навички та не ізоловати його від звичного соціального оточення [714, с. 7, 10].

З новою силою питання пошуку альтернатив позбавленню волі стали обговорюватися на конгресах ООН з попередження злочинності і поводження з правопорушниками. 14 грудня 1990 р. резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 45/110 був прийнятий основний міжнародно-правовий документ у цій сфері – Стандартні мінімальні правила ООН відносно мір, не пов'язаних з тюремним ув'язненням („Токійські правила”) [715]. Даний міжнародно-правовий документ, що містить звід основних принципів і рекомендацій щодо сприяння використуванню мір, не пов'язаних з тюремним ув'язненням, а також мінімальні гарантії для осіб, стосовно яких застосовуються альтернативи позбавленню волі. Токійські правила рекомендують державам регулярно проводити дослідження з проблем застосування мір, не пов'язаних з тюремним ув'язненням і з урахуванням їх результатів планувати і здійснювати відповідні програми щодо широкого впровадження альтернативних мір у практику судових і правоохоронних органів. Ряд важливих міжнародно-правових документів, розроблений у рамках Ради Європи, перш за все рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи № R(92) 16 від 19 жовтня 1992 р. „Європейські правила щодо загальних санкцій і заходів” [716], які покликані стати основою для національних законодавчих органів і практиків по застосуванню покарань, не пов'язаних з позбавленням волі. Враховуючи, що згадані міжнародні стандарти не належать до числа міжнародних договорів або загальноновизнаних норм і принципів міжнародного права, їхні положення можуть бути реалізовані в Україні тільки опосередковано, шляхом включення до вітчизняного кримінального, кримінально-процесуального і кримінально-виконавчого законодавства [707, с. 14].

На думку С. В. Черкасова, система альтернативних покарань фактично включає дві підсистеми – підсистему альтернативних покарань, що застосовуються до повнолітніх злочинців, і підсистему альтернативних покарань, що застосовуються до неповнолітніх злочинців [707, с. 9–10]. Ця класифікація заслуговує повної підтримки. Причому слід зазначити, що на особливу увагу заслуговує саме остання категорія, бо покарання може здійснити на нестійку психіку підлітка, як позитивний вплив (за умов адекватності обраного виду та міри покарання), так і різко негативний, що вплине на його сприйняття права в цілому на все подальше життя.

Хотілося б також звернути увагу на такий вид альтернативних покарань, як громадські роботи, оскільки все більше науковців [717, с. 103; 718, с. 8, 11; 719, с. 447] визнають значну роль громадських робіт у покаранні, виправленні та перевихованні правопорушників.

Ефективність застосування громадських робіт, згідно з дослідженням В. Г. Павленка, у всьому світі підтверджують дані стосовно рецидиву серед осіб, яким призначалися громадські роботи, що були значно нижчими у порівнянні з аналогічними даними стосовно засуджених до позбавлення волі. В Україні рівень повторної злочинності серед осіб, що відбувають покарання, не пов'язані з позбавленням волі (у тому числі громадські роботи), не перевищує одного відсотка. За свідченнями працівників кримінально-виконавчих інспекцій, переважна більшість засуджених до громадських робіт сумлінно ставиться до праці, не допускає порушень порядку та умов відбування покарання. Крім того, відзначається, що вітчизняна правозастосовча практика стосовно досліджуваного покарання розширюється з кожним роком [718, с. 7–11].

Але значення має не лише наявність у санкціях статей такого виду покарання, як громадські роботи, а й зміст (характер, вид робіт, до яких залучається особа) цього покарання. Аналіз міжнародної практики застосування альтернативних покарань, проведений О. В. Ткачовою, дозволив виявити, що сутність і цілі громадських робіт, незважаючи на дещо відмінні їх назви, залишаються однаковими [720, с. 9]. Кара при засудженні до громадських робіт полягає в тому, що праця, яка виконується під час відбування цього виду покарання, має примусовий характер. Неабияке навантаження несе і такий каральний елемент, як виконання цих робіт безоплатно [721, с. 251]. Якщо ж проаналізувати види громадських робіт за законодавством різних країн, то стає зрозумілим, що більшість відповідних законодавчих актів узагальнено описує їхній характер. Так, кримінальне законодавство Іспанії [722], Франції [723], США та інших країн вказує лише на умови, яким повинні відповідати такі роботи, але не визначає їх конкретний вид. Так само зазначається і в кримінальному законодавстві країн СНД [721, с. 257–258], у тому числі і в Кримінальному кодексі України. Відмінність полягає у то-

му, що в країнах англо-саксонської правової сім'ї вид громадських робіт, до якого може бути притягнута особа, знаходиться у площині правозастосовчої дискреції. Значно більше свободи в цьому аспекті, порівняно з вітчизняною системою, в судових органів європейських країн.

О. Ю. Воробйов вказує на те, що громадські роботи – це роботи, які не вимагають спеціальної підготовки чи кваліфікації, тобто це може бути прибирання вулиць, парків, благоустрій населених пунктів, вантажно-розвантажувальні роботи тощо [724, с. 47]. Але з таким вузьким тлумаченням змісту громадських робіт складно погодитись, оскільки громадські роботи – це не лише роботи, які виконуються на користь суспільства, а й такі, у виконанні яких виникла суспільна потреба. А це, вочевидь, не лише некваліфіковані та неprestижні види робіт. Так, С. І. Халимон пропонує використання засуджених до громадських робіт у проєктах недержавних, добродійних організацій. Наприклад, у деяких країнах засуджені до громадських робіт працюють в будинках для людей похилого віку [717, с. 104].

Така пропозиція заслуговує на повну підтримку, оскільки громадські роботи, зміст яких розкриває перед злочинцем його діяння з іншої сторони, впливають на позитивні трансформації правосвідомості, на зміну психологічних установок та орієнтирів. Інколи це відбувається у досить радикальний спосіб. Так, у деяких країнах за так звані „комп'ютерні злочини” можуть призначатися громадські роботи у вигляді співпраці з поліцією, в тому числі і щодо неповнолітніх. Досвід цього демонструє, що непоодинокими є випадки, коли особи зі зневажливим ставленням до суспільства та його вимог повністю переосмислювали свою поведінку та навіть вступали до поліцейської академії або на роботу до інформаційних відділів державних органів.

Добре зарекомендував себе досвід призначення громадських робіт у вигляді роботи на некваліфікованих роботах у медзакладах, у будинках для осіб похилого віку, у притулках для тварин та шляхом залучення до певних громадських проєктів.

Викладене дозволяє зробити висновок, що правосвідомість громадян формується не шляхом загальної гуманізації чи репресивності покарань, а повною збалансованістю системи покарань, коли суспільною свідомістю вона буде сприйматися як дійсно справедлива та така, що відповідає суспільній небезпечності певних злочинів. Внаслідок цього точкові зміни санкцій окремих норм у контексті позитивних трансформацій правосвідомості не видаються ефективними [725, с. 170–172]. Натомість, досягнення цієї стратегічної мети є можливим тільки через переосмислення всієї системи злочинів та покарань, їх „ранжування”, підвищення відповідальності за певні види злочинів разом із загальним скороченням кількості санкцій, які встановлюють покарання у виді позбавлення волі. Крім того, актуальним є повне виключення з системи ідеологічно та психологічно застарілих покарань, а також надання окремим їх видам нового змісту.

Лише зазначений комплексний підхід здатний змінити сприйняття більшістю населення права як виключно репресивного інструменту, а отже – сприяти утвердженню позитивних форм правосвідомості.

Заслуговує на увагу і більш широке втілення у практику концепції проспективної (позитивної) відповідальності на рівні правосвідомості, що являє собою відповідальне поведіння у суспільстві та покликане у довгостроковій перспективі скоротити сегмент ретроспективної (негативної) відповідальності.

4.6. Правосвідомість суб'єктів юридичної практики як засіб подолання дефектності законодавства

Ефективність правових приписів полягає в досягненні мети правового регулювання певних суспільних відносин та зумовлюється значною кількістю факторів. Теоретики права стверджують, що знання умов ефективної дії різноманітних чинників дозволяє з'ясувати причини, які знижують ефективність приписів НПА, оптимізувати процес правового регулювання [726, с. 4]. Така оптимізація здійснюється за допомогою внесення відповідних рекомендацій: залишити норми без змін, але вдосконалити практику їх застосування; скасувати чи змінити їх у той чи інший спосіб; доповнити систему права новими нормами визначеного змісту тощо [637, с. 112]. Викладене дозволяє стверджувати, що серед чинників, які впливають на ефективність регулювання, вагому роль відіграє якість нормативно-правових актів. При цьому, дефектність законодавства суттєво обмежує можливість його реалізації в цілому та знижує якість правозастосування зокрема.

Серед дефектів законодавства (які в науковій літературі інколи називають аномаліями [727, с. 5]) найчастіше згадують колізію та конкуренцію правових норм, прогалини у праві та порушення вимог юридичної техніки.

У юридичній доктрині використовуються і нерідко не розмежовуються такі терміни, як: правова, юридична, законодавча колізія, а також колізія правових норм, – причому у певних випадках було відзначено їх використання у якості синонімів, підміна одне одним. Тим не менше, перелічені категорії різняться за обсягом, а відповідно, і підходи до їх визначення повинні відрізнитися.

Що стосується правової або юридичної колізії, – які можна назвати синонімічними, – то вона виражається: у контрастних відмінностях правових поглядів і позицій, у праворозумінні; зіткненні правових норм і актів усередині правової системи; неправомірних діях усередині механізму публічної влади між державними та іншими інститутами та органами; різниця між нормами зарубіжних законодавств; суперечках між державами і протиріччях між нормами національного та міжнародного права. Тобто категорію, що розглядається, можна визнати найширшою за обсягом та такою, що виходить далеко за межі системи права та навіть однієї правової системи.

Колізія ж у праві (усередині системи права) може розглядатись як протиріччя між нормами права, у зв'язку з чим можна зробити висновок про синонімічність термінів „колізія правових норм” та „колізія у праві”, які визначаються як об'єктивний стан законодавства, що характеризується наявністю двох чи більше правових норм, які по-різному регулюють одні й ті ж суспільні відносини та породжують проблеми правозастосування у разі виникнення на практиці конкуренції між ними [728, с. 15–18].

Первинне трактування понять „колізія” та „конкуренція” у латинській мові не дозволяє виділити кардинальних відмінностей, оскільки „колізія” означає зіткнення, струс, а „конкуренція”, у свою чергу, – зіткнення, суперництво. Латинський термін „collisio” у словниках іншомовних слів перекладається як зіткнення протилежних сил, прагнень чи інтересів, а конкуренція – як суперництво когось або чого-небудь для досягнення найкращого результату [729, с. 235–236]. Порівняння цих позицій, на перший погляд, також не дозволяє виділити суттєвих відмінностей між категоріями, що розглядаються. Тим не менше, їх використання у якості юридичних термінів, безумовно, набуває певної специфіки, що породжує абсолютно нові відтінки значення даних слів і, відповідно, аспектів їх співвідношення.

Найрізноманітніші доктринальні та емпіричні аспекти колізій норм права завжди були у центрі уваги вчених-правників. Так, за думкою Н. І. Матузова, колізії властиві праву як інституціональному утворенню будь-яких держав і на усіх етапах їх розвитку. Безконфліктних систем права у реальній дійсності не існує, і жодна система правових знань і принципів ніколи не зможе повністю відповідати швидкості соціального прогресу та політичним інтересам законодавця. Наскільки активніше та динамічніше розвивається законодавство, настільки частіше у ньому виникають причини для простих та складних колізій [730, с. 23].

А. А. Тілле колізію розглядає як зіткнення, конфлікт двох законів чи правових систем, що претендують на застосування [731, с. 591]. За твердженням А. Ф. Черданцева, при колізії законів (норм) існують два закони (дві норми), які мають певні відмінності у змісті, але розповсюджують свою дію на одні й ті ж фактичні ситуації. Конфлікт, зіткнення цих різних законів полягає в тому, що вони претендують на регулювання одних і тих самих відносин, на застосування до однакових фактичних обставин [732, с. 42]. Д. Д. Лілак зазначає, що колізія – це протиріччя між окремими нормативно-правовими актами чи їх нормами, які прийняті одним чи різними суб'єктами правотворчості, регулюють одні й ті ж самі суспільні відносини, пропонують різні шляхи їх регулювання, а застосування кожної із зазначених категорій передбачає різний результат [733, с. 36].

Ю. А. Тихомиров пропонує таке визначення: юридична колізія є протиріччям між існуючим правовим порядком та намірами й діями з його зміни. Відбу-

вається свого роду співставлення цього домагання або з чинним правопорядком, або з принципами права. На його думку, таке формулювання містить більш широке та системне розуміння юридичної колізії. Таким чином традиційне розуміння юридичної колізії як зіткнення не зникає, але з єдиного та універсального стає одним з аспектів поняття [315].

Законодавство України дефініції терміна „колізії” не містить, проте у листі Міністерства юстиції „Про практику застосування норм права у випадках колізії, колізії правових норм визначається як неузгодженість (відсутність узгодженості) між чинними нормативно-правовими актами, їх протиріччя (суперечка) з одного і того ж самого предмету регулювання, а також протиріччя (суперечка) між двома чи більше формально діючими нормами права, що прийняті з одного й того ж питання [734].

У юридичній літературі термін „юридична колізії” вживається як у вузькому (виключно внутрішні, формальні протиріччя у правовій системі), так і в широкому значенні (у цьому випадку терміном „юридична колізії” позначають протиріччя двох видів – як матеріальні, так і формальні). Слід визнати, що колізії у праві можна розглядати як зіткнення правових явищ у трьох площинах: у праворозумінні, об’єктивному праві та юридичній практиці. У юридичній науці більше уваги приділяється колізійності об’єктивного права чи колізіям норм права.

Можна погодитися із думкою М. А. Заніної, що колізії правових норм у більшості випадків є різновидом дефектів системи права, тобто порушенням логіко-структурної побудови та розвитку системи права та її елементів, в тому числі нормативних актів. У цьому сенсі колізії норм права – це недосконалість правового регулювання, обумовлена об’єктивними та суб’єктивними чинниками формування права, непослідовне закріплення у праві об’єктивних інтересів. Нею ж колізії норм права пропонується до розгляду як правотворча помилка та завжди означає, що мета законодавця при розгляді й прийнятті конкретного нормативно-правового акту не співпадає з метою раніше виданих НПА [735, с. 59]. Однак, щодо останньої тези можна заперечити, що неспівпадіння мети різних НПА у цьому випадку не є очевидним. За наявності однієї і тієї ж мети законодавець може обрати різні засоби її досягнення, які у кінцевому результаті і будуть вступати у протиріччя, або колізії буде породжуватись недотриманням правил юридичної техніки за наявності загального співпадіння як мети, так і засобів правового регулювання.

Слушну позицію, яка безпосередньо пов’язує колізійність у праві з правосвідомістю, висловлює С. П. Погребняк, а саме: „колізії у законодавстві необхідно відрізнити від уявних колізій (квазіколізій), тобто колізій, які існують лише в уявленні конкретної особи, яка реалізує правову норму [736, с. 9].

На підставі аналізу викладених вище наукових джерел можна виділити такі загальні ознаки колізії:

- 1) колізія характеризує об'єктивний стан законодавства;
- 2) її виникнення й виявлення не залежить від наявності правозастосовчого випадку;
- 3) колізуючі норми регулюють одне й те саме коло суспільних відносин, у межах яких реалізуються права та обов'язки суб'єктів права;
- 4) вона являє собою техніко-юридичний дефект – логіко-мовні порушення, деформації у побудові й вираженні правових норм у системі права, що характеризуються відсутністю точного, послідовного нормативного встановлення;
- 5) поява правозастосовчого випадку пов'язує колізію з конкуренцією;
- 6) вирішення колізії під час оцінки правозастосовчого випадку відбувається за правилами подолання конкуренції.

Як зазначалося вище, етимологія поняття „конкуренція” означає суперництво у будь-якій сфері, боротьбу за досягнення найкращих результатів. В юридичній літературі поняття конкуренції визначають переважно у зв'язку з необхідністю встановлення її співвідношення із колізією правових норм. Наприклад, за словами М. А. Заніної, якщо виходити з визначення, то колізія норм права охоплює і конкуренцію правових норм [735, с. 112].

Існує і протилежна думка, В. В. Єршов стверджує, що конкуренція правових норм може виявлятися у формі „неспівпадіння норм за обсягом чи у формі протиріччя норм” [737, с. 12]. Колізія ж у такому випадку виявляється як приватний випадок конкуренції. В. М. Кудрявцев, у свою чергу, висловлює позицію, що конкуренція не є приватним випадком колізії, оскільки „у колізії знаходяться норми, які суперечать одна одній”, а „конкуренція являє собою відмінність за обсягом та ступенем узагальнення єдиних за своєю сутністю та спрямованістю норм” [691, с. 44]. Тобто у такому випадку конкуренція правових норм полягає у ситуації, коли на урегулювання одного і того ж аспекту суспільних відносин претендують одночасно дві чи більше правові норми, і причому вони за своїм змістом не суперечать одна одній.

У правовій доктрині питання про співвідношення колізії і конкуренції правових норм залишається спірним, незважаючи на наявність численних фундаментальних досліджень. Так, О. К. Марін, що присвятив проблемі колізії спеціальне дослідження, аналізуючи висловлені у літературі погляди, виділяє щонайменше чотири підходи до співвідношення колізії та конкуренції правових норм: 1) колізія та конкуренція є тотожними явищами; 2) колізія та конкуренція – це різні поняття; 3) колізія виступає приватним випадком конкуренції норм; 4) конкуренція – це приватний випадок колізії [738, с. 13–21].

Так, за одним із підходів, поняття конкуренції та колізії є тотожними. За твердженням Л. Іоногамової-Хегай, яке пізніше було підтримане О. Лаврентьевим, колізія, як і конкуренція, є ніщо інше, як проблема вибору норми права. Це різні терміни, котрі позначають одну правову проблему вибору норми з числа кількох, якщо вони регулюють одне й те саме суспільне відношення. Існування ж різних термінів для позначення одного правового явища можна пояснити їх традиційним використанням у різних галузях права [739, с. 7; 740, с. 69]. Цієї ж точки зору дотримуються А. Портнов, О. Москалюк, С. Погребняк. На їх думку, поняття „колізія норм права” та „конкуренція правових норм” у більшості випадків означають одне й те ж саме явище – проблему вибору правової норми за умови неможливості одночасного застосування до одних життєвих обставин двох правових норм. А існування термінів „колізія” та „конкуренція” обумовлено лише певною історичною традицією: у загальній теорії права використовується термін „колізія”, у той час як у теорії кримінального права – „конкуренція кримінально-правових норм” [741, с. 69; 736, с. 10].

Також дослідники зазначають, що за наявності проблеми вибору кримінально-правових норм Особливої частини КК коректним є вживання саме терміна „конкуренція” з причини його сталості у теорії кримінального права та практиці його застосування. Крім того, застосування терміна „конкуренція” у кримінальному праві, на їхню думку, є доцільним внаслідок того, що колізії, які виникають у процесі кваліфікації злочинів, часто не можуть бути подолані на основі загальних правил подолання колізій. Разом із тим, при проблемах вибору однієї з кількох норм, котрі виникають у кримінальному праві поза процесом кваліфікації злочинів, слід застосовувати термін „колізія норм права”, оскільки його використання дозволить обґрунтовувати подолання таких колізій шляхом застосування загальнотеоретичних підходів [741, с. 69].

Існує й думка (В. М. Кудрявцев), відповідно до якої колізія та конкуренція – це різні поняття, які не мають між собою нічого спільного, оскільки при конкуренції, на відміну від колізії, норми не суперечать одна одній [691, с. 214]. З цією думкою погоджуються В. Б. Шакін [742, с. 71] та І. Н. Сенякін [743, с. 64]. Різними явищами колізію та конкуренцію вважає і О. К. Марін. В. М. Кудрявцев у якості характерної ознаки конкуренції, у порівнянні з колізією, виділяє те, що про колізію можна вести мову абстрактно, при розгляді двох різних норм, а про конкуренцію – лише конкретно, застосовуючи норми до конкретної ситуації. Тобто колізія існує незалежно від того, чи наявні приватні випадки, до яких необхідно застосування конкретної правової норми. Таким чином, конкуренція правових норм – явище більш складне, ніж колізія, у ньому перетинаються питання факту з питанням права [691, с. 214, 245].

У відповідь на це З. Незнамова наголошує, що саме тому, що конкуренція, як і колізія, існує в абстрактному вигляді, вищі судові інстанції держави можуть давати пояснення правил подолання конкуренції у керівних роз'ясненнях, а не у роз'ясненнях з конкретних кримінальних справ. Наприклад, в абзаці 3 пункту 8 Постанови Пленуму Верховного суду України від 7.02.2003 року „Про судову практику щодо справ про злочини проти життя та здоров'я особи” зазначається, що умисне вбивство, скоєне у стані сильного душевного хвилювання (ст. 116 КК України), або матір'ю своєї новонародженої дитини (ст. 117 КК України), або за перевищення меж необхідної оборони, або у випадку перевищення повноважень (ст. 118 КК України), кваліфікуються лише за цими статтями КК, навіть якщо воно мало ознаки особливої жорстокості [744]. Якби конкуренція виникала в кожному конкретному випадку, таке узагальнення було б неможливо [745, с. 30, 31].

На думку А. В. Портнова та О. В. Москалюка, колізія та конкуренція правових норм існує у двох станах. У статичному стані колізія та конкуренція правових норм виявляються у формальній невідповідності між змістом кількох норм безвідносно до того, чи має місце конкретна життєва обставина, яка підпадає під дію цих норм. У процесі реалізації правових норм, з появою конкретного юридичного факту, колізія та конкуренція переходять зі статичного до динамічного стану. Динаміка колізії та конкуренції може виглядати наступним чином: первинно існує мінімум дві норми, спрямованих на впорядкування фактичних життєвих обставин, відмінності між якими існують абстрактно. На другому етапі виникає юридичний факт, який вимагає застосування цих норм. На наступному етапі безпосередньо здійснюється застосування однієї із двох норм шляхом використання теоретичних правил подолання колізій норм права. Тому, за їх твердженням, наведений В. М. Кудрявцевим аргумент щодо відмінності колізії від конкуренції правових норм не може розглядатись як критерій для розмежування цих понять [741, с. 70]. Однак, не видається можливим прийняти і аргументи зазначених авторів, оскільки не існує теоретичних правил подолання колізій. Як відомо, колізія правових норм усувається лише шляхом правотворчої діяльності, а у даному випадку йдеться про конкуренцію колізуючих норм, тобто колізія і конкуренція існують одночасно. Таким чином, вибір норми у дослідженій ситуації буде обумовлений вирішенням конкуренції.

Другий аргумент, який традиційно використовується для обґрунтування різниці між колізією та конкуренцією норм права полягає у тому, що при конкуренції, на відміну від колізії, норми не суперечать одна одній (якщо тільки не йдеться про конкуренцію колізуючих норм). Б. Шакін наголошує, що при конкуренції відбувається звичайне суперництво, яке не означає наявності протиріч між нормами. Якщо ж розглядати колізію, то мають місце дві чи більше норм, які вступають одна з одною у певний конфлікт. Автор дотримується позиції, що незважаючи на наявність деяких спільних властивостей, відсутність при конкуренції

протиріч між нормами є підставою вважати, що це абсолютно різні явища, не пов'язані одне з одним, хоч у результаті і вирішують схожі завдання [742, с. 10]. Така позиція щодо співвідношення колізії та конкуренції правових норм висловлена у наукових працях інших теоретиків права [743, с. 64–65].

Дотримуючись точки зору, що колізія повинна розглядатись як вид конкуренції, В. Малков зауважує, що колізія і конкуренція явища хоча і не ідентичні, але тісно пов'язані [746, с. 178, 179]. Такої ж позиції притримується і С. Ф. Сауляк [747, с. 87]. Під колізією у праві вони розуміють випадки, коли з одного і того ж питання мають місце розходження чи суперечності між законами. Норми, що знаходяться в колізії, характеризують рівень чинного законодавства та юридичної техніки. Однак колізія норм права як стан законодавства найбільшої гостроти набуває у процесі застосування права. Вирішення питання про домінування будь-якої з колізуючих норм є ніщо інше як подолання конкуренції правових норм. Таким чином, колізія може бути охарактеризована як приватний випадок конкуренції [747, с. 179]. Але, на думку деяких вчених, такі висновки не є послідовними, оскільки, якщо дотримуватись такої логіки, одиничне повинне виявлятися в загальному.

Наступна точка зору полягає в тому, що конкуренція є лише приватним випадком колізії. А. Черданцев наголошує, що при колізії так само, як і при конкуренції, одні й ті ж дії охоплюються різними нормами. Норми, що знаходяться в колізії, якщо це стосується кримінально-правових норм, „передбачають ознаки одних і тих самих злочинів”. При колізії норми можуть частково співпадати за обсягом і змістом, причому для колізуючих норм їх відмінності не завжди повинні мати характер суперечностей. Відсутність будь-якого співпадіння у їхньому обсязі чи змісті виключили б і стан колізії. Вчений доходить висновку, що конкуренція виступає лише приватним випадком колізії, а саме – зіткнення загальної та спеціальної норми, коли обидва приписи претендують на регулювання тих самих ситуацій [732, с. 43]. В подальшому цю позицію було підтримано М. Влащенко [748, с. 23], В. Денисенко [749, с. 23], Б. Яцеленко [750, с. 160] та багатьма іншими дослідниками.

Підсумовуючи все вищевикладене, необхідно констатувати, що колізія та конкуренція правових норм є абсолютно різними за своєю правовою природою, але, тим не менше, тісно взаємопов'язаними явищами. Якщо конкуренція є необхідним та об'єктивно існуючим зв'язком норм при їх застосуванні, то колізія виступає дефектом у процесі правотворчості та характеризує негативний стан законодавства.

Таким чином, серед ознак конкуренції правових норм слід виділити такі:

1) вона виникає у разі одночасного регулювання певних суспільних відносин щонайменше двома нормами права (не завжди колізуючими);

2) її виникнення завжди обумовлено особливостями правозастосовчого випадку;

3) вирішення можливе лише на основі застосування спеціальних правил (колізійних норм), що містяться в законодавстві чи вироблені практикою;

4) не є негативною характеристикою законодавства;

5) виступає необхідним зв'язком правових норм.

Погоджуючись із певними висновками зазначених вище фахівців, видається доцільним зробити суттєві зауваження щодо співвідношення колізії та конкуренції правових норм, яке вочевидь слід розглядати у двох площинах:

– коли у конкуренцію вступають колізуючі норми, і конкуренція вирішується на основі застосування колізійних норм;

– при кваліфікації фактів реального життя, коли на застосування претендують дві чи більше норми права, які не суперечать одна одній (у такому випадку конкуренція обумовлюється не наявністю протиріч у законодавстві, а множинністю, необмеженістю кола фактичних суспільних відносин, потребуючих регулювання).

Відповідно, колізія та конкуренція правових норм являють собою різні за своєю правовою природою явища, що перетинаються у точці правозастосовчого випадку лише у разі, коли у конкуренцію вступають колізуючі норми. Це дозволяє зробити висновок про існування колізії без конкуренції, як об'єктивної наявності дефектів законодавства до того часу, доки на практиці не виникне необхідність вибору однієї з норм на основі колізійних. Також постійно виникає і конкуренція правових норм без наявності колізії між ними. Варто зазначити, що це є абсолютно нормальною ситуацією для правозастосування, і кожний випадок кваліфікації суспільних відносин є ніщо інше, як конкуренція норм права за можливість застосування у кожній конкретній ситуації. Причому суперництво норм породжується не їхнім протиріччям одна одній, а багатоманітністю суспільних відносин та їхніми фактичними особливостями, що й породжує складності кваліфікації. Тобто колізія та конкуренція правових норм можуть виникати одночасно лише тоді, коли у межах одного правозастосовчого випадку вступають у конкуренцію дві чи більше колізуючі норми [751, с. 115–119].

Настільки детальний аналіз колізії та конкуренції правових норм був необхідний для констатації факту пов'язаності колізійності законодавства у більшій мірі з правосвідомістю суб'єктів правотворчого процесу, тоді як конкуренції – з правосвідомістю правозастосувача.

Усунення колізії законодавцем (виключно через процес правотворчості), рівно як і правильна кваліфікація фактів суспільного життя при конкуренції правових норм, а тим більше одночасне подолання конкуренції колізуючих правил поведінки, вимагає наявності в законодавця чи правозастосувача надвисокого

рівня правосвідомості та безумовного володіння юридико-технічними засобами складання правових текстів, про що неодноразово згадувалося в науковій літературі. Тим не менше, правильна реалізація правових приписів за наявності високого рівня колізійності права нерозривно пов'язана із правосвідомістю усіх адресатів правових норм. Низький рівень правосвідомості неодмінно підштовхуватиме до рішення скористатися недоліками законодавства. Високий же рівень правової активності натомість спонукатиме, по-перше, уявити реальний зміст правової норми для подальшого адекватного втілення його у життя, а, по-друге, – через інституції громадянського суспільства привернути увагу законодавця до необхідності усунення відповідного дефекту.

Наступним загальноновизнаним дефектом законодавства є наявність у ньому прогалин. Науковці з досить незначними розходженнями надають визначення цьому негативному явищу. С. Вільнянський стверджує, що „прогалина у праві виражається в повній або частковій нерегульованості відносин, обумовленій відсутністю норми чи неповнотою або протиріччям норм” [752]. Прогалина у праві також визначається як повна або часткова відсутність нормативних установок, необхідність яких обумовлена розвитком суспільних відносин та потребами практичного вирішення справ, основними принципами, політикою, змістом чинного законодавства, а також іншими проявами класової волі [753]. Л. Явіч серед підстав визнання прогалин у праві називає захищений державою законний інтерес суб'єктів суспільних відносин. Так, він акцентує увагу на тому, що систематичне виявлення певних фактичних обставин у правозастосовчій практиці за відсутності відповідних правових приписів свідчить про наявність прогалини в праві [754]. За словами О. Тарнопольської, прогалиною у праві є повна чи часткова відсутність правових норм, необхідність яких обумовлена розвитком політичних, економічних, соціальних відносин та потребами практичного вирішення справ, основними принципами права, правосвідомістю [755, с. 20]. За вказаними визначеннями можна прослідкувати систему чинників, що, на думку авторів, впливають на виникнення прогалин у праві, починаючи із „захищеного державою законного інтересу, „класової волі” та закінчуючи „правосвідомістю”.

Узагальнюючи, можна сказати, що під прогалиною у праві розуміється повна відсутність норми чи її частини за одночасної наявності суспільних відносин, які потребують правового регулювання. Якщо колізійність права завжди підкреслює вади правотворчого процесу, то прогалини можуть рівною мірою як виникати внаслідок зазначеної причини, так і віддзеркалювати цілком об'єктивне відставання права від соціально-економічних відносин, тобто мати об'єктивні та суб'єктивні детермінанти [756, с. 22–23].

Хоча, за думкою Г. Дутки, причини виникнення колізій також поділяються на об'єктивні і суб'єктивні. Під об'єктивними причинами вона розуміє ті, які не

залежать від волі й свідомості законодавця (складність і суперечливість відносин, що підлягають законодавчому регулюванню, наявність законів, прийнятих в умовах різних політичних і економічних систем, динамізм правового регулювання тощо). Суб'єктивними ж називає ті явища, які зв'язані з волею законодавця: відсутність планування законотворчої діяльності; недосконалість організаційної роботи у процесі підготовки й прийняття законів; недостатність правових знань; нехтування правилами законодавчої техніки [373, с. 10]. Але у наведених ситуаціях щодо різних дефектів законодавства спостерігається принципова різниця. Прогалина цілком закономірно обумовлюється динамікою суспільних відносин, оскільки відносини, що потребують регулювання, виникли, а норми ще немає. У зв'язку з цим зазначимо, що набагато складніше проаналізувати та описати те, чого немає, чого не вистачає (зокрема у правовій системі). На відміну від прогалин, колізії характеризується наявністю декількох норм, що суперечать одна одній. Тобто, на момент прийняття однієї норми з великою вірогідністю у системі права були наявні інші правила поведінки з цього ж питання. Звідси впливає пов'язаність колізій саме з суб'єктивними чинниками, серед яких вагоме місце займає недостатня глибина та ефективність моніторингу законодавства під час правотворчої діяльності.

На думку окремих авторів, найбільш безпечними серед прогалин є прогалини, обумовлені незнанням сутності явища, яке регулюється [757, с. 793], проте таке твердження не витримує критики. „Незнання” сутності явища, в яке планується здійснити юридичне втручання, вказує на повну відсутність або неправильну організацію здійснення соціологічних досліджень у галузі права, що породжує низьку соціальну обумовленість права та є однією з базових причин його неефективності [758, с. 71–73].

Шляхами „боротьби” з прогалинами у праві виступають їх заповнення (шляхом правотворчості) та подолання. Засобами останнього виступають три рівні аналогії. Як слушно зазначає С. Шмаленя, прогалини у праві шляхом застосування аналогії права не ліквідуються, оскільки це компетенція виключно правотворчих органів [759, с. 10]. Аналогія при цьому виступає ситуативним рішенням проблеми і зовсім не виключає її повторення в майбутньому.

Тому не витримує критики теза про те, що „як у кримінальному законодавстві, так і в законодавстві про адміністративні правопорушення питання про прогалину в законодавстві взагалі не стоїть” [262, с. 580]. У разі поширення соціально небезпечних посягань певного типу за одночасної відсутності відповідної норми у кримінальному законодавстві, очевидною є потреба у їх криміналізації, тобто візуалізується прогалина. Інша справа, що прогалини в адміністративному та кримінальному законодавстві підлягають виключно заповненню, але в жодному разі не подоланню. Звідси випливає, що у цьому випадку йдеться не

про фізичну відсутність (або принципову неможливість) прогалин у зазначених галузях права, а про допустимі способи боротьби з ними.

На думку С. П. Погребняка, подолання прогалин може здійснюватися також шляхом безпосереднього застосування загальних (основоположних) принципів права. Така позиція обґрунтовується тим, що аналогія закону і права спирається на подібність відносин, які врегульовані законом, і тих, що не врегульовані законом, тоді як при використанні загальних принципів йдеться про створення правила для регулювання відносин, які по суті не є подібними до тих, що правом уже внормовані [460, с. 15]. Така позиція заслуговує на увагу та підтримку, оскільки загальні принципи права за своєю природою є людиноцентричними та змістовно досить широкими, тому їх застосування може вирішити проблему відставання права від фактичних відносин. Їх використання може забезпечити вирішення справ у „дусі права”, а не лише на підставі формальної кваліфікації фактів реального життя. На жаль, у вітчизняній правозастосовчій практиці такий підхід до подолання прогалин не отримав широкої підтримки та не набув розповсюдження. Частково це можна пояснити правовою традицією нашої держави, невід’ємною складовою якої є формалізм у прийнятті рішення, потреба суб’єкта правозастосування у зверненні до конкретного юридичного припису. Частково ж, – низькою, нерідко деформованою правосвідомістю правозастосувача, внаслідок чого самі сторони юридичного конфлікту не вірять у справедливість рішення та не готові сприймати викладену в ньому позицію без посилання на конкретну норму позитивного права.

Таким чином, наявність значної кількості прогалин у праві є індикатором низької якості правотворчості, але навіть об’єктивні прогалини каталізують правосвідомість всіх без винятку суб’єктів права. Проте вектор її реалізації буде суттєво варіюватися залежно від ролі, функцій та місця певної особи, організації чи державного органу в системі суб’єктів права.

Ще одним дефектом законодавства, про який говорять значно менше, ніж про попередні, можна назвати надмірність правового регулювання, яка властива всім без винятку системам соціалістичного та пострадянського права. З одного боку, це є підкресленням провідної ролі держави щодо права, а також свідчить про низький рівень сегментації суспільних потреб у правовому регулюванні, коли легше вдатися до зарегульованості певних відносин, ніж визнати, що не всі факти суспільного життя потребують втручання держави. З іншого, надмірне регулювання завжди призводить до обмеження автономії громадянського суспільства та гальмування його розвитку, оскільки звужує простір для активності.

Можна помітити, що навіть у сучасній науковій літературі інколи висловлюється думка, що „головною ознакою моделі правової держави виступає саме ознака високої правової урегульованості суспільних відносин” [638, с. 32], з чим

неможливо погодитися. У дійсно правовій, соціальній державі акценти повинні зміститися зі щільності правових норм, на їх якість, ефективність, які, як зазначалося вище, залежать від комплексу юридичних, соціальних, економічних, організаційних та психологічних чинників.

Інколи в якості дефекту законодавства називають надмірно абстрактні та неоднозначні правові приписи. Вони дуже часто призводять у судовій практиці до прийняття різними судовими органами в подібних та аналогічних судових справах різних за юридичними наслідками судових рішень, тобто до різнобою судової практики, а отже, до порушення принципів юридичної рівності та справедливості [760, с. 274]. Водночас, можна визнати доцільність розгляду перелічених вад у площині недотримання правил юридичної (зокрема, законодавчої) техніки, що й призводить до „розмитості” та відсутності конкретики у формулюванні норм права.

На закінчення зазначимо, що правосвідомість виступає як відправною точкою більшості дефектів права, так і запорукою правореалізації в контексті значної кількості вад у законодавстві та інших джерелах права. Особливого значення набуває правосвідомість суб'єктів правозастосування, оскільки цей процес майже завжди пов'язаний із реалізацією дискреційних повноважень, а дефектність законодавства ще більшою мірою розкриває професійні та моральні якості судді чи іншої посадової особи. Тим не менше, не слід абстрагуватися від правосвідомості адресатів правових норм, адже їхня мотивація на здійснення правомірної поведінки виступає чи не єдиною гарантією правопорядку у ситуації значної кількості дефектів права.

Висновки до розділу 4

1. У широкому сенсі можна стверджувати, що юридична практика опосередковує діяльнісний аспект правової системи, оскільки навіть зовнішня бездіяльність насправді характеризується діяльністю розумовою, пов'язаною з тлумаченням, оцінкою правового припису та вибором оптимального варіанту поведінки. Суб'єкт, виступаючи ключовою фігурою юридичної практики у будь-яких її проявах, є носієм відповідного набору юридичних знань, правових уявлень та відчуттів, які не можуть не впливати на сприйняття ним правової норми, її розуміння та втілення у фактичних діях чи бездіяльності. У всій своїй множині прояви юридичної практики зводяться до таких: 1) правореалізаційної (яка в якості специфічного виду включає правозастосовчу, що характеризується спеціальним суб'єктом у вигляді державних органів та посадових осіб); 2) правотворчої; 3) інтерпретаційної. Причому кожна з них може бути здійснена як суб'єктом професійної юридичної діяльності, так і іншими суб'єктами права. Це означає

часткове співпадіння юридичної практики та професійної юридичної діяльності, причому друге виступатиме складовою частиною першого.

2. Загальні риси уніфікованої правозастосовчої практики окремої правової системи, а також фактична побутова поведінка посадових осіб створюють фон для опосередкованого формування правосвідомості пересічних громадян. Деформована правосвідомість представників юридичної професії спонукає останніх замислюватися над тим, чи є сенс у праві як такому, якщо воно використовується для реалізації вузькогрупових чи індивідуальних інтересів. Таке сприйняття юридичних інституцій на фоні економічної та політичної кризи дестабілізує суспільство, поглиблює соціальний конфлікт, при тому, що саме право насправді покликане знижувати рівень соціальної напруги.

3. Можна констатувати критичну важливість виявлення специфіки конфігурації правосвідомості щодо різних видів юридичної практики. Неоднорідність юридичної практики є підставою стверджувати, що для її ефективного здійснення доцільно не лише брати до уваги особливості правосвідомості, а й цілеспрямовано здійснювати вплив на неї, максимізуючі якості, необхідні та корисні для реалізації певного виду юридичної практики. Причому це стосується в рівній мірі як посадових осіб, так і пересічних громадян, але цілком закономірним є використання для цього різних засобів. Підґрунтям для зазначеного повинні стати глибокі міждисциплінарні дослідження рівня ефективності права та чинників, що впливають на його неефективність, з широким використанням спеціальної методології, а саме: статистичних, соціологічних, психологічних методів, економічного та правового моделювання.

4. На підставі симбіозу (а не простого об'єднання) уявлень про цінності у праві та цінність права відбувається формування групової та суспільної правосвідомості у всій множині її внутрішніх та зовнішніх проявів. Так, через правосвідомість судді у площині конкретного випадку правозастосування „прокладається міст” між фактичними соціальними обставинами та юридичною основою справи. І оскільки свобода, рівність та справедливість за своєю суттю є глибоко суб'єктивними поняттями, досягнення справедливості можливе лише у разі знаходження спільного знаменника між внутрішнім розумінням справедливості судді щодо конкретного правозастосовчого випадку, учасників спору та зовнішньою усередненою оцінкою суспільства.

5. Обґрунтовується інтеграція правової та політичної систем суспільства у процесі правотворчості через правосвідомість. Причому всі її позитивні та негативні форми у підсумку знаходять вияв у таких якостях права, як його якість, доступність та ефективність.

6. Підтримується позиція щодо відходу у нормопроектній діяльності від суто формально-юридичних методів та ширше застосування методики вирішення

проблем із обґрунтуванням позитивного соціального ефекту прийняття певної норми та ризиків, пов'язаних з її дією.

7. Вбачається, що на сучасному етапі спостерігається суспільна затребуваність на закріплення механізмів участі громадськості у законотворчості, а на базі інформаційно-комунікаційних технологій можливо сформуванню реально діючої платформи для втілення цього задуму. Виявлення тенденцій до зрощування юридичної, інформаційної, політичної сфер може дати поштовх для нового розуміння електронної демократії. Для ефективності її функціонування подібні сервіси повинні включати можливості: електронної реєстрації петицій, електронної реєстрації проектів НПА та їх підтримки, широкого обговорення ініціатив (із застосуванням різних видів текстового, аудіо- та відеозв'язку), а також безпосереднього голосування за законопроекти. Доводиться визнати, що реалізація проекту електронної демократії, запропонованого вище, потребуватиме на стадії впровадження значних витрат з державного бюджету, але в довгостроковій перспективі зможе сприяти відновленню діалогу між владою та громадянським суспільством, а отже, стабілізації політичної та правової систем через прогресивні зрушення правосвідомості.

8. Правова герменевтика одночасно виступає як в якості наукового процесу виявлення істинного змісту правових приписів, так і своєрідного мистецтва, де суб'єктивна складова є відзеркаленням індивідуального розумово-чуттєвого сприйняття права і, відповідно, відбивається спочатку в інтерпретаційному акті, а потім, через правосвідомість його адресата, у фактичній поведінці осіб. Тобто у процесі інтерпретаційної діяльності правосвідомість виступає не фоновим, а базовим елементом, який забезпечує якість та точність тлумачення правових приписів.

9. Правосвідомість виступає базисом, який забезпечує дотримання принципів інтерпретаційної діяльності та утримує особу від свідомого чи підсвідомого спотворення змісту правової норми. А ефективність тлумачення забезпечується не стільки спеціальними знаннями інтерпретатора, скільки його загальним кругозором та стійкими правовими цінностями. Натомість рівень правосвідомості суб'єктів тлумачення права в Україні, властивий, скоріше, пострадянським системам права, не дозволяє їм розширити межі сприйняття норми, орієнтуючись на неї не просто як на засіб забезпечення порядку у суспільстві, а як на міру індивідуального та суспільного благополуччя.

10. Ризики роз'яснення змісту правової норми, передусім, пов'язані з тим, що навіть тлумачення „для себе” може бути не в повній мірі точним. А роз'яснення цих положень для інших, по-перше, передбачає ідеальні знання та навички використання юридичної техніки та мовних засобів неюридичного характеру для адекватної передачі змісту норми, а, по-друге, завжди опосередко-

ується життєвим досвідом, рівнем культури та правосвідомості адресата тлумачення. Тобто істинний зміст правової норми може преломлюватись вже на двох етапах, що збільшує вірогідність неправильного її розуміння.

11. Офіційне тлумачення внаслідок його обов'язковості для певних суб'єктів права вочевидь не обмежується лише розкриттям юридичних настанов, а формує правочиннісну позицію. Адже воно виходить від органів державної влади та посадових осіб, уособлює їхню професійність, компетентність та правосвідомість. Можна сперечатись, чи добре це, коли в офіційному тлумаченні відбивається позиція суб'єктивна, але це слід просто визнати як належне, бо юриспруденція – це не стандартизований процес, загнаний у рамки, а розумово-чуттєва, інколи навіть творча діяльність. На кожному її етапі юридичну практику опосередковують, передусім, люди з їх життєвою позицією, індивідуальним досвідом та розумінням ролі і значення права у їхньому житті. Тому кожен їхній крок у сфері права впливає на правосвідомість інших осіб, і особливо наочно це виглядає на прикладі офіційного тлумачення. Водночас, наголошується на факті недооцінки значення неофіційної інтерпретації та невжиття державою заходів для підвищення рівня правосвідомості населення через більш широке роз'яснення та обговорення правових приписів.

12. Особливе місце у процесі інтерпретації права посідає правова підсвідомість, яка, навіть за відсутності в особи чіткого розуміння правової норми, штовхає її на пошуки істинного змісту та сенсу юридичного припису, аби лише вчинити правомірно.

13. Правореалізаційна юридична практика щодо різних видів норм за способом правового впливу зумовлюється відповідним типом поведінки. Контамінація ж правової та соціальної систем у цьому процесі відбиватиметься в механізмі дії права через психологічний механізм, а отже, через правосвідомість. А завданням законодавця виступає створення передумов (за допомогою усіх засобів правового впливу) для свідомого вибору особою правомірного варіанту поведінки, яка і формуватиме правореалізаційне поле.

14. Зроблено висновок, що будь-яка правомірна поведінка є складовою загального стану законності, і в цьому її значення не варто применшувати. Хоча до істинного правопорядку приводять лише її окремі види. Навіть правомірна поведінка може базуватись на деформованому сприйнятті права, а високий рівень правосвідомості насправді властивий лише соціально-активній поведінці.

15. Найбажанішою серед видів правомірної поведінки є соціально-активна. Власні усталені переконання не дають особі відступати від права, надихають на корисні дії, спонукають особу бути генератором позитивних метаморфоз у суспільстві. У перехідних, кризових суспільствах це є непростотою, ризикованою позицією, яка може сприйматися більшістю індивідуально, скептично чи навіть

вороже. Але виховання саме такої особистості, з усвідомленою правовою активністю повинно стати довгостроковою метою будь-якої демократичної країни, бо лише через підвищення масової правосвідомості створюється фон для прогресивного оновлення суспільства. Лише таке суспільство має всі шанси стати громадянським, бути партнером та одночасно стримуючим важелем для держави. Хоча варто пам'ятати, що правовий фетишизм також належить до деформованої правосвідомості, і крім того він може характеризувати в тому числі соціально-активну поведінку. Надмірна ідеалізація права, як засобу вирішення проблем, обмежує можливості для пошуків варіанту рішення в іншій площині.

16. Віддаючи належне звичній правомірній поведінці, яка характеризується автоматичним виконанням правових приписів (здебільшого навіть без замислення про їхню юридичну сутність) та складає основу законності, можна зробити висновок, що з точки зору типології правосвідомості вона є переважно нейтральною. До такої поведінки у більшості ситуацій у побуті тяжіє значна частина суспільства, якщо дії для особи є повторюваними та майже щоденними. Тому демонстрація позитивних чи негативних аспектів правосвідомості найчастіше виявлятиметься під час необхідності відступити від звичної поведінки. При цьому, сферою відповідальності держави є створення таких мотиваційних імперативів, які б сприймалися особою без обурення і, разом із тим, спрямовували її поведінку в потрібному напрямі.

17. Конформістська поведінка найчастіше є наслідком або психологічної слабкості особистості, або її деформованої правосвідомості. Нерідко не виключаються обидва зазначені чинники. Конформістську поведінку найчастіше характеризують правова індиферентність чи правовий інфантилізм, відсутність чи надмірна слабкість власних юридичних переконань. Внаслідок цього дії особи можуть навіть дублювати соціально-активні. Але суттєва відмінність такої поведінки полягає в незначному ступені осмислення власних дій, не розумінні мети, засобів та граничної межі активності. Ще небезпечніше, коли особа з конформістським типом поведінки потрапляє під вплив лідера з антисоціальними та протиправними схильностями.

18. У якості найбільш „слабкого” та неочевидного типу правомірної поведінки називається маргінальна, оскільки єдине, що утримує особу від вибору протиправного варіанту поведінки, – це загроза юридичної відповідальності. В нашій країні тенденція до маргіналізації населення виявляється на тлі різкого та масового збідніння, невпевненості у майбутньому, недовіри до органів правопорядку. Очевидно, що в абсолютній більшості правосвідомість таких прошарків суспільства представлена у вигляді різноманітних деформацій з переважанням правового нігілізму.

19. Телеомна концентрація засобів різного характеру, сфокусована у точці правосвідомості, здатна забезпечити зростання частки соціально-активної правомірної поведінки, яка з плином часу може сформувати позитивну динаміку усіх компонентів правової реальності. Проте, підкреслюється необхідність експоненціальних та цілісних зрушень, оскільки точкові, фрагментарні елементи реформ здатні „розмиватися” у загальних показниках та суспільній свідомості.

20. Зловживання правом пропонується класифікувати як правомірну поведінку, яка, разом із тим, базується на деформованій правосвідомості.

21. Підкреслюється самостійна роль правозастосування як форми реалізації права у трансформаціях правосвідомості. Емоційно-психологічний компонент є коригуючим та стримуючим чинником щодо раціонального, оскільки особа з якісними, системними юридичними знаннями та водночас без стійких моральних та правочінісних уявлень автоматично потрапляє до групи ризику в тому сенсі, що її діяльність апріорі може спричинити більше шкоди, ніж дії людини, яка юридичними знаннями не володіє. Зазначене підкреслює певну екстраполяцію ставлення до суб'єктів правозастосовчої практики на ставлення до самого права, чим і визначається їхня роль у правовій та соціальній системі.

22. Правосвідомість суб'єкта правозастосовчої практики тісно пов'язана з його дискреційними повноваженнями, наявність яких обумовлює саму можливість вирішення юридичного конфлікту, адже варіативність суспільних відносин та спірних ситуацій у сфері права (за наявності формальної визначеності та фактичної кількісної обмеженості правових приписів) передбачає право і одночасно обов'язок правозастосувача оцінювати кожний випадок під різним кутом зору, враховуючи найменші деталі та переводячи їх у юридичну площину. Причому побічний ефект корекції недосконалості законодавства свідомим правозастосувачем не може характеризуватись як його напрям діяльності.

23. Розсуд, який реалізується через дискреційні повноваження, є синтезованим продуктом правосвідомості суб'єкта, якому вони надані. Саме тоді, коли такі повноваження знаходять реалізацію в конкретних діях, вони отримують свій зовнішній прояв, тобто переходять із категорії невизначеної, неконкретизованої, у зовнішньо-об'єктивовану діяльність. Доводиться, що розширення меж дискреційних повноважень та допустима свобода правозастосувача в демократичних країнах є прямо пропорційними рівню та формам правосвідомості суб'єктів правозастосування.

24. Зроблено висновок, що правосвідомість громадян формується не шляхом загальної гуманізації чи репресивності покарань, а повною збалансованістю системи покарань, коли суспільною свідомістю вона буде сприйматися як дійсно справедлива та така, що відповідає суспільній небезпечності певних злочинів. Внаслідок цього точкові зміни санкцій окремих норм у контексті позитивних

трансформацій правосвідомості не видаються ефективними. Натомість, досягнення цієї стратегічної мети є можливим тільки через переосмислення всієї системи злочинів та покарань, їх „ранжування”, підвищення відповідальності за певні види злочинів разом із загальним скороченням кількості санкцій, які встановлюють покарання у виді позбавлення волі. Крім того, актуальним є повне виключення з системи ідеологічно та психологічно застарілих покарань, а також надання окремим їх видам нового змісту. Заслугує на увагу і більш широке втілення у практику концепції проспективної (позитивної) відповідальності на рівні правосвідомості, що являє собою відповідальне поведіння у суспільстві та покликане у довгостроковій перспективі скоротити сегмент ретроспективної (негативної) відповідальності

25. Виявлено, що правосвідомість виступає як відправною точкою більшості дефектів права, так і запорукою правореалізації в контексті значної кількості вад у законодавстві та інших джерелах права. Особливого значення набуває правосвідомість суб'єктів правозастосування, оскільки цей процес майже завжди пов'язаний із реалізацією дискреційних повноважень, а дефектність законодавства ще більшою мірою розкриває професійні та моральні якості судді чи іншої посадової особи. Втім, не слід абстрагуватись від правосвідомості адресатів правових норм, адже їхня мотивація на здійснення правомірної поведінки виступає чи не єдиною гарантією правопорядку у ситуації значної кількості дефектів права.

26. У якості дефектів законодавства розглядаються: колізія правових норм, прогалини у праві, порушення правил юридичної техніки, надмірність правового регулювання. Зроблено висновок, що деякі дефекти законодавства є закономірним наслідком відставання права від суспільних відносин, водночас, інші демонструють вади правотворчості (включаючи низьку правосвідомість її суб'єктів). При тому, всі вони без винятків зумовлюють низьку ефективність процесу правозастосування, компенсація чого може відбуватись лише за рахунок професійних якостей та правочиннісної позиції суб'єктів правозастосування.

27. Правильна кваліфікація фактів суспільного життя при конкуренції правових норм, а тим більше одночасне подолання конкуренції колізуючих правил поведінки, вимагає наявності у правозастосовувача надвисокого рівня правосвідомості та безумовного володіння юридико-технічними засобами складання правових текстів. Тим не менше, правильна реалізація правових приписів за наявності високого рівня колізійності права нерозривно пов'язана із правосвідомістю усіх адресатів правових норм. Низький рівень правосвідомості неодмінно підштовхуватиме до рішення скористатися недоліками законодавства. Високий же рівень правової активності натомість спонукатиме, по-перше, уявити реальний зміст правової норми для подальшого адекватного втілення його у життя, а, по-друге, – через інституції громадянського суспільства привернути увагу законодавця до необхідності усунення відповідного дефекту.

28. Наявність значної кількості прогалин у праві є індикатором низької якості правотворчості, але навіть об'єктивні прогалини каталізують правосвідомість усіх без винятку суб'єктів права. Проте вектор її реалізації буде суттєво варіюватися залежно від ролі, функцій та місця певної особи, організації чи державного органу в системі суб'єктів права.

29. Обґрунтовано, що надмірність правового регулювання, яка властива всім без винятку системам соціалістичного та пострадянського права, також є характеристикою дефектності законодавства та впливає на якість його застосування. З одного боку, це є підкресленням провідної ролі держави щодо права, а також свідчить про низький рівень сегментації суспільних потреб у правовому регулюванні, коли легше вдатися до зарегульованості певних відносин, ніж визнати, що не всі факти суспільного життя потребують втручання держави. З іншого, надмірне регулювання завжди призводить до обмеження автономії громадянського суспільства та гальмування його розвитку, оскільки звужує простір для активності.

ВИСНОВКИ

Всебічне наукове дослідження правосвідомості дозволило констатувати глибокий праксеологічний зміст зазначеного питання та його затребуваність у площині реформування правової системи України.

Для цілей даної роботи було уточнено доктринально-функціональну модель правової системи. Причому у доктринальному контексті вона характеризується певним ідеалізмом та виявляється в умовному групуванні необмеженої кількості юридичних феноменів на систему права, правову ідеологію та юридичну практику. А функціональність та цілеспрямованість правової системи, тобто її здатність до руху, забезпечується наявністю в її складі правосвідомості.

Оскільки було виявлено, що правосвідомість виступає відносно незалежним, динамічним утворенням у межах моделі правової системи, що виявляє схильність до розвитку або інволюції разом з іншими складовими правової дійсності та сама виступає однією з передумов цього, було б великою помилкою не використовувати інтегративний потенціал правосвідомості для втілення комплексу реформ, які зараз на часі.

Очевидно, що для сталого розвитку державно-правових інституцій необхідно є їх підтримка більшістю населення країни, а отже, стратегічною метою у загальному вигляді можна назвати формування в громадян правової активності. Водночас, не в повній мірі слухним вбачається категоричне протиставлення правової активності правовому нігілізму. Та й сама правова активність не видається настільки монолітним явищем і підлягає варіативності залежно від особливостей національної правової системи та суспільно-політичної формації. У світлі зазначеного та з широким використанням методу правової компаративістики правову активність було класифіковано на усвідомлену, акцептовану та звичаєву. Причому дійсну цінність на шляху до правової, демократичної, соціальної держави уособлює лише перша, в силу того, що позитивне ставлення до права на основі усвідомленої правової активності формується не апіорі, а внаслідок постійної оцінки індивідом усіх правових норм, інституцій, їх дієвості та ефективності. Оцінювання ж здебільшого відбувається на основі духу права, а не його букви.

Разом із тим, слід визнати, що усі форми правової активності в тій чи іншій мірі приводять до формування правової культури як зовнішнього, діяльнісного аспекту позитивних форм правосвідомості, яким протиставляються її деформації.

Деформована правосвідомість неодмінно актуалізується у суспільствах, що знаходяться у кризовому стані, тим більше, якщо криза розтягується на тривалий час. Для подолання кризових проявів та, відповідно, „вирівнювання” правосвідомості доцільно використовувати комплекс заходів, які класифіковано на: 1) власне-юридичні; 2) загальносоціальні; 3) економічні; 4) інформаційні; 5) організаційні, –

що опосередковують різні підсистеми соціуму. Застосування засобів у відриві один від одного не забезпечить очікуваних результатів внаслідок інтегративної здатності правосвідомості, яка за кібернетичним принципом пов'язує правову систему з іншими підсистемами соціуму. За рахунок змін, що в них відбуваються, здійснюється опосередкований вплив на правосвідомість громадян, у той час як цілеспрямоване моделювання правосвідомості доступне виключно через правову освіту та правове виховання.

Аналіз типології правових систем сучасності дозволив з упевненістю стверджувати, що тип правової системи тісно пов'язаний з формами та тенденціями розвитку правосвідомості, рівно як і усіх елементів правової системи, а не лише системи права та її базового джерела. Крім того, останні десятиліття знаменуються пожвавленням культурної інтеграції, глобалізації, що на рівні права знаходить вираз у правовій конвергенції, яка історично чи цілеспрямовано реалізується через правосвідомість. Тобто динаміка правової системи у будь-якому разі пов'язана з трансформаціями раціонально-чуттєвого сприйняття права та релевантних до нього феноменів, що надзвичайно важливо для успішності реформ, які провадяться в Україні.

Неабияке значення має й гносеологічне осмислення переваг і недоліків революційного та еволюційного шляху формування правосвідомості під час перебудови суспільства. Радикальні зміни у соціумі завжди тягнуть за собою коливання правосвідомості зі знаком „плюс” чи „мінус”. Для людини такі процеси завжди характеризуються стресовістю, невизначеністю, тому і правосвідомість під час революційних перетворень змінюється неспрямовано та стихійно, що вже містить у собі небезпеку через свою непередбачуваність. Крім того, „революційну” правосвідомість характеризує можливість її значного підвищення, укріплення, але внаслідок нестабільності вона здатна так само різко змінюватись на нігілістичне чи індиферентне ставлення до права. Беручи до уваги викладене, найкращим варіантом переходу правосвідомості на новий рівень все ж таки є шлях еволюційний, що знаходить вираз у поступальних процесах правової соціалізації особи.

Еволюція правової системи відбувається за рахунок удосконалення функціонування системи права, правової ідеології та юридичної практики в усіх їх проявах, що на кожному етапі опосередковується правосвідомістю. Кожна вада або досягнення за рахунок правосвідомості не залишаються виключно на рівні правової норми, судового рішення чи правових ідей, безперервно підсилюючись та знаходячи вираз в інших елементах. Залежно від характеру змін, що відбуваються у суспільстві, це може становити як величезний потенціал, так і не меншу загрозу, що послідовно та деталізовано розкривається у представленому монографічному дослідженні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Оніщенко Н. М. Теоретико-методологічні засади формування та розвитку правової системи: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Оніщенко Наталія Миколаївна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2002. – 26 с.
2. Ганьба Б. П. Системний підхід та його застосування в дослідженні України як демократичної, соціальної, правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ганьба Борис Павлович; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2001. – 21 с.
3. Философский словарь / под ред. И. Т. Фролова. – М.: Изд-во политической литературы, 1987. – 590 с.
4. Сорока К. О. Основи теорії систем і системного аналізу: навч. посібник / К. О. Сорока. – Х.: ХНАМГ, 2004. – 291 с.
5. Горбань О. М. Основи теорії систем і системного аналізу: навч. посібник / О. М. Горбань, В. Є. Бахрушин. – Запоріжжя: ГУ „ЗІДМУ”, 2004. – 204 с.
6. Спицнандель В. Н. Основы системного анализа: учеб. пособие / В. Н. Спицнандель. – СПб.: „Изд. Дом „Бизнес-пресса”, 2000. – 326 с.
7. Мірошніченко М. І. До питання „вузького” та „широкого” розуміння правової системи / М. І. Мірошніченко // Журнал східноєвропейського права. – 2014. – № 10. – С. 12–17.
8. Керимов Д. А. Методологические функции философии права / Д. А. Керимов // Государство и право. – 1995. – № 9. – С. 15–22.
9. Сетров М. И. Основы функциональной теории организации / М. И. Сетров. – Л.: Наука, 1972. – 164 с.
10. Хаустова М. Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні: монографія / М. Г. Хаустова. – Х.: Право, 2008. – 160 с.
11. Керимов Д. А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права / Д. А. Керимов. – М.: Аванта+, 2001. – 559 с.
12. Огаренко Т. Структура та функції правової системи / Т. Огаренко // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 5. – С. 12–15.
13. Луць Л. До питання поняття „правова система суспільства” та його місце серед інших правових понять / Л. Луць // Проблема законності: респ. міжвід. наук. Збірник. Вип. 55. – Х.: Національна юридична академія України, 2002. – С. 15–24.
14. Хаустова М. Г. Національна правова система за умов розбудови правової демократичної державності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Хаустова Марина Геннадіївна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 19 с.

15. Шевчук О. М. Засоби державного примусу у правовій системі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Шевчук Олег Миколайович; Національний університет внутрішніх справ. – К., 2003. – 22 с.
16. Теория государства и права: учебник / под ред. Р. А. Ромашова. – СПб.: Юридический центр „Пресс“, 2005. – 630 с.
17. Цыганов В. И. Теория государства и права: тезисы лекций / В. И. Цыганов. – Н. Новгород, 2007. – 142 с.
18. Теория государства и права: учебник / под ред. В. К. Бабаева. – М.: Юристъ, 2003. – 592 с.
19. Хахулина К. С. Теория государства и права в схемах и определениях: учеб. пособие / К. С. Хахулина, В. А. Малыга, И. В. Стадник. – Донецк: Норд-Пресс, ДонНУ, 2008. – 344 с.
20. Перунова В. Л. Теоретико-методологические и сущностные аспекты современной правовой системы России: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. Л. Перунова. – Тамбов, 2005. – 17 с.
21. Васецкий В. Ю. Доктрина прав людини в романо-германській правовій системі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Васецкий Вячеслав Юрійович; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 21 с.
22. Мінченко О. В. Особливості здійснення юридичної діяльності в умовах германської правової сім'ї: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мінченко Ольга Василівна; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 22 с.
23. Кухарук Т. В. Правовая система и систематика законодательства: автореф. дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Т. В. Кухарук; Санкт-Петербургский гос. ун-т. – СПб., 1998. – 22 с.
24. Алексеев С. С. Общая теория права: курс в 2-х т. / С. С. Алексеев. – М.: Юридическая литература, 1981. – Т. 1. – 360 с.
25. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания / И. Е. Фарбер. – М., 1963. – 205 с.
26. Ганзенко О. О. Формування правової культури особи в умовах розбудови правової держави Україна: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ганзенко Олександр Олександрович; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 13 с.
27. Макар Л. М. Формування правосвідомості майбутнього вчителя правових дисциплін у педагогічних університетах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 12.00.01 / Макар Людмила Михайлівна; Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2009. – 23 с.
28. Скакун О. Ф. Правосознание в правовой системе Украины: эволюционные особенности, профессиональное и региональное измерение / О. Ф. Скакун // Право Украины. – 2013. – № 1. – С. 9–116.

29. Тихомиров Ю. А. Правовое регулирование: теория и практика / Ю. А. Тихомиров. – М.: Формула права, 2010. – 400 с.

30. Тихомиров О. Д. Юридична компаративістика: філософсько-методологічні засади: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.12 / Тихомиров Олександр Деонисович; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2006. – 37 с.

31. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства як соціокультурний феномен: філософсько-правова рефлексія: автореф. дис. ... доктора філософ. наук: 12.00.12 / Калиновський Юрій Юрійович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 37 с.

32. Правосвідомість у правовій системі України: еволюційні особливості, професійний і регіональний виміри // Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5-ти т. / за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – Х.: Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. – 728 с.

33. Черкас М. Є. Правосвідомість та її функції в механізмі правового регулювання: монографія / М. Є. Черкас. – Х.: Право, 2014. – 156 с.

34. Тимченко С. М. Теоретико-правові проблеми взаємодії громадянського суспільства і правової держави в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тимченко Сергій Михайлович; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2001. – 22 с.

35. Ткачова Н. Закономірність зростання прогресивної ролі права як загальносоціального феномена / Н. Ткачова // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 5. – С. 29–32.

36. Коваленко І. І. Правове життя в інтегративному праворозумінні: смислові обриси / І. І. Коваленко // Вісник Національного університету „Юридична академія України імені Ярослава Мудрого”. – 2016. – № 1(28). – С. 106–118.

37. Цимбалюк М. М. Онтологічні основи теорії правосвідомості: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.12 / Цимбалюк Михайло Михайлович; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 38 с.

38. Кудрявцев В. И. Эффективность правовых норм / В. И. Кудрявцев, И. С. Самощенко, В. Н. Никитинский, В. В. Глазырин. – М., 1980. – 280 с.

39. Князева Е. Н. Основания синергетики. Режимы с обострением, самоорганизация, темпомиры / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов. – СПб.: Алетейя, 2002. – 414 с.

40. Кривцова І. С. Методологічна роль синергетики у порівняльно-правовому пізнанні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Кривцова Ірина Сергіївна; Одеська національна юридична академія. – О., 2008. – 22 с.

41. Міхайліна Т. В. Синергетика правосвідомості в контексті екологічної культури / Т. В. Міхайліна // Екологія Донбасу: уроки історії та виклики сього-

дення: збірник тез доповідей (Вінниця, 10–11 жовтня 2017 р.). – Вінниця, ТОВ „Нілан–ЛТД”, 2017. – С. 141–143.

42. Михайліна Т. В. Сенергетична роль правосвідомості / Т. В. Михайліна // *Economic and law paradigm of modern society*. – 2016. – № 1. – Р. 305–309.

43. Проць О. Є. Поняття та види деформованої правосвідомості: дискусійні питання / О. Є. Проць // *Право і суспільство*. – 2015. – № 2. – С. 38–43.

44. Черкас М. Є. Функції правосвідомості в механізмі правового регулювання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Черкас Марина Євгенівна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – 19 с.

45. *Общая теория права и государства: учебник* / под ред. В. В. Лазарева. – М.: Юрист, 2003. – 520 с.

46. Абдулаев М. И. Проблемы теории государства и права: учебник / М. И. Абдулаев, С. А. Комаров. – СПб.: Питер, 2003. – 576 с.

47. *Теория государства и права: учебник* / под ред. В. Г. Стрекозова. – М.: Интерстиль, Омега-Л, 2008. – 384 с.

48. Толпыкин В. Е. Правосознание как социально-культурный феномен / В. Е. Толпыкин // *Общество: политика, экономика, право*. – 2011. – № 3. – С. 128–132.

49. Бова А. А. Зміст і структура правосвідомості населення України: автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.03 / Бова Андрій Андрійович; Національна академія наук України, Інститут соціології. – К., 2001. – 22 с.

50. Венгеров А. Б. *Теория государства и права* / А. Б. Венгеров. – М.: Новый Юрист, 1998. – 624 с.

51. Осика І. В. Правова культура у формуванні правової, соціальної держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Осика Ірина Віталіївна; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2004. – 24 с.

52. Черданцев А. Ф. *Теория государства и права: учебник* / А. Ф. Черданцев. – М.: Юрайт, 1999. – 429 с.

53. *Теория государства и права: учебник* / под ред. Н. И. Матузова, А. В. Малько. – М.: Юрист, 2001. – 776 с.

54. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мухін Віталій Володимирович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 21 с.

55. Івлева Н. Ю. Типологія правосознання в контексті концепції форми государства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. Ю. Івлева. – М., 2017. – 34 с.

56. Башук С. Г. Правова активність: поняття, структура та види: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Башук Світлана Геннадіївна; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2014. – 20 с.

57. Муслумов Р. Р. Правовая активность личности: сущность, детерминанты и механизмы формирования / Р. Р. Муслумов [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://shgpi.edu.ru/files/nauka/vestnik/2015/4_28/24.pdf
58. Разметаева Ю. С. Правова активність особи як складова правової культури / Ю. С. Разметаева [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/n/pravova-aktivnist-osobi-yak-skladova-pravovoyi-kulturi>
59. Міхайліна Т. В. Правова активність громадян як засіб забезпечення конституціоналізму / Т. В. Міхайліна // Конституційні засади правотворення та правозастосування: стан та перспективи розвитку: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Вінниця, 22 квітня 2016 р.). – Вінниця: ДонНУ, 2016. – С. 113–115.
60. Міхайліна Т. В. Концептуалізація форм правової активності / Т. В. Міхайліна // Юридичний вісник. – 2017. – № 2. – С. 9–15.
61. Романова А. С. Позитивна правова активність людини у природно-правовому просторі / А. С. Романова // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. – 2016. – С. 321–325 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/32986/1/53-321-325.pdf>
62. Міхайліна Т. В. Підвищення ролі громадських об'єднань в контексті євроінтеграційних процесів / Т. В. Міхайліна // Асоціація з Європейським Союзом: зарубіжний досвід для України: матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. (Київ, 09 червня 2016 р.). – К., 2016. – С. 195–199.
63. Требін М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М. П. Требін // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. – 2009. – Вип. 23. – С. 59–62.
64. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: підручник / О. Ф. Скакун. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. – 603 с.
65. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура: учеб. пособие / Н. Н. Вопленко. – Волгоград: Изд-во ВолГУ, 2000. – 52 с.
66. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність: монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х.: Право, 2008. – 288 с.
67. Крестовська Н. М. Теорія держави і права. Елементарний курс: навч. посібник / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. – Х.: Одиссей, 2007. – 432 с.
68. Карпец И. И. Правосознание и причины преступности / И. И. Карпец, А. Р. Ратинов // Сов. государство и право. – 1968. – № 12. – С. 47–54.
69. Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны „одной медали” / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1994. – № 2. – С. 39–46.
70. Баранов П. П. Профессиональное правосознание работников ОВД. Теоретические проблемы / П. П. Баранов. – М.: ВЮЗШ МВД СССР, 1991. – 128 с.
71. Петров В. Р. Деформация правосознания граждан России (Проблемы теории и практики): дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Петров Владислав Руфович. – Н. Новгород, 2000. – 222 с.

72. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О.В. Петришина. – Х.: Право, 2009. – 584 с.

73. Крижановський А. Ф. Правовий цинізм у юридичній сфері / А. Ф. Крижановський // Правове життя сучасної України: міжнар. наук. конф. професорсько-викладацького та аспірантського складу Одеської національної юридичної академії (21–22 травня 2010 р.): тези допов. – О.: Фенікс, 2010. – С. 64–66.

74. Малиновский А. А. Злоупотребление субъективным правом как юридический феномен: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / А. А. Малиновский. – М., 2008. – 52 с.

75. Скуріхін С. М. Статусна та компетентна правова культура військово-службовців Збройних Сил України: монографія / С. М. Скуріхін. – О.: Фенікс, 2011. – 212 с.

76. Бурдоносова М. А. Теоретичні аспекти правового ідеалізму та правового нігілізму: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. А. Бурдоносова. – К., 2011. – 20 с.

77. Крупеня Р. М. Политико-правовая активность личности и западноевропейские цивилизационные доминанты / Р. М. Крупеня // Общественные науки и современность. – 2010. – № 4. – С. 57–64.

78. Максимова И. М. Правосознание как источник правового поведения личности: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / И. М. Максимова. – Тамбов, 2005. – 181 с.

79. Міхайліна Т. В. Деформації правосвідомості: виклик якісним змінам правової реальності / Т. В. Міхайліна // Порівняльно-аналітичне право. – 2017. – № 2. – С. 19–22.

80. Новиков А. И. Нигилизм и нигилисты / А. И. Новиков. – Л.: Лениздат, 1972. – 296 с.

81. Туманов В. А. О правовом нигилизме / В. А. Туманов // Сов. гос-во и право. – 1989. – № 10. – С. 161–165.

82. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура / Н. Л. Гранат // Юрист. – 1998. – № 11–12. – С. 2–8.

83. Черней В. В. Подолання правового нігілізму – важлива умова розбудови правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Черней Володимир Васильович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 1999. – 20 с.

84. Волошенко О. В. Правовий нігілізм у пострадянському суспільстві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Волошенко Олександр Володимирович. – Х., 2000. – 16 с.

85. Макарова О. В. Правовий нігілізм: теоретико-правовий аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Макарова Олена Василівна; Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 21 с.

86. Демічева В. В. Правова свідомість як елемент правової системи в умовах демократичного розвитку України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. В. Демічева. – К., 2007. – 20 с.

87. Цимбалюк М. М. Формування правосвідомості громадян у процесі розбудови громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Цимбалюк Михайло Михайлович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 17 с.

88. Тригубенко Г. В. Роль міліції в подоланні правового нігілізму в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тригубенко Галина Василівна; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2005. – 20 с.

89. Тосунян Г. А. Влияние законодательства на теневой и криминальный оборот капитала в России / Г. А. Тосунян, Э. А. Иванов // Государство и право. – 2000. – № 1. – С. 41–47.

90. Боднар В. Є. Правосвідомість як детермінанта суспільного буття та функціонування правової держави / В. Є. Боднар // Науковий вісник Київськ. нац. ун-ту внутр. справ. – 2010. – № 2. – С. 24–28.

91. Михайлина Т. В. Базовые характеристики правосознания как интегративного элемента правовой системы / Т. В. Михайлина // Научные труды „Адилет”. – 2017. – № 3. – С. 26–32.

92. Гладкий С. О. Правовий нігілізм як об'єкт правового самопізнання / С. О. Гладкий // Форум права. – 2014. – № 3. – С. 69–73.

93. Міхайліна Т. В. Правова освіта та правове виховання: аспекти співвідношення у процесі формування правосвідомості / Т. В. Міхайліна // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2017. – № 3. – С. 17–20.

94. Максимов С. І. Правове виховання в сучасних дослідженнях: проблеми й перспективи / С. І. Максимов // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 228–233.

95. Шефель С. В. Правове виховання як мета й умова концептуального оновлення структури правової культури / С. В. Шефель // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 250–252.

96. Штангрет М. Й. Філософські проблеми правового виховання молоді (на прикладі закладів освіти МВС України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Штангрет Михайло Йосипович; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л., 2007. – 21 с.

97. Калиновський Ю. Ю. Правове виховання як доміанта розвитку правової культури та правосвідомості українського суспільства / Ю. Ю. Калиновський // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 253–255.

98. Бабенко А. Н. Значение правовых ценностей для процесса правового воспитания / А. Н. Бабенко // Вестник Южно-Уральского государственного университета. – Серия: Право. – 2008. – № 2. – С. 4–11.

99. Попандопуло О. А. Правовая социализация личности в российском социокультурном пространстве / О. А. Попандопуло // Вестник Волгоградского государственного университета. – Серия 7: Философия. – 2013. – № 1(19). – С. 152–157.

100. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, методика, критерии измерения / В. В. Головченко. – К.: Наук. Думка, 1985. – 128 с.

101. Коваленко Н. Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Коваленко Наталія Юрївна; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 21 с.

102. Дьоміна О. С. Формування правової культури студентської молоді в умовах сучасного українського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Дьоміна Оксана Сергіївна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 33 с.

103. Требін М. П. Правова вихованість – основа демократичного, правового розвитку українського суспільства / М. П. Требін // Проблеми законності. – 2009. – № 103. – С. 216–220.

104. Михайлина Т. В. Нравственные начала деятельности юриста. Деонтологическая характеристика основных видов юридических профессий: Научно-практ. рекомендации / Т. В. Михайлина. – Винница: ЦОП „Документ Принт”, 2017. – 36 с.

105. Кабачна О. В. Соціологічний аналіз конфліктів у сфері масової комунікації: автореф. дис. ... канд. соц. наук: 22.00.07 / Кабачна Ольга Володимирівна; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2000. – 13 с.

106. Михайліна Т. Правове виховання як парадигма розвитку громадянського суспільства / Т. Михайліна // Мислити з Олексою Тихим: гідність, виховання, ідентичність: збірник наук. праць. – Вінниця–Дружківка: ТОВ „Нілан-ЛТД”, 2017. – С. 37–41.

107. Галай А. О. Юридична клініка як організація громадянського суспільства: доведення від протилежного / А. О. Галай // Право України. – 2007. – № 11. – С. 114–118.

108. Самарін А. М. До питання визначення теоретико-правового статусу юридичних клінік в Україні / А. М. Самарін // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Юридичні науки”. – Вип. 1. – 2013. – С. 27–29.

109. Михайліна Т. В. Роль правової освіти у формуванні правосвідомості молоді / Т. В. Михайліна // Юридична освіта у сучасному вимірі: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (20 квітня 2017 р.). – Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2017. – С. 25–26.

110. Про затвердження Типового положення про юридичну клініку вищого навчального закладу України: Наказ Міністерства освіти і науки України від

03.08.2006 року, № 592 (Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 8 серпня 2006 р., за № 956/12830) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z0956-06>

111. Про безоплатну правову допомогу: Закон України від 2 червня 2011 року, № 3460-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 51. – Ст. 577.

112. Про затвердження Державної цільової програми формування системи безоплатної правової допомоги на 2013–2017 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 13 лютого 2013 р., № 394 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 42. – Ст. 1508.

113. Головченко Г. А. Роль правового виховання в закріпленні соціальних цінностей права в правосвідомості російських громадян / Г. А. Головченко // 2015. The new stage of development: International scientific congress. – Budapest, 2015. – P. 5–7.

114. Марченко М. Н. Государство и право в условиях глобализации / М. Н. Марченко. – М.: Проспект, 2013. – 400 с.

115. Олійник А. Ю. Теорія держави і права: навч. посібник / А. Ю. Олійник та ін. – К.: Юрінком Інтер, 2001. – 176 с.

116. Тихомиров Д. О. Юридична діяльність в англо-американській правовій сім'ї (теоретико-правові аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тихомиров Денис Олександрович; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 18 с.

117. Міхайліна Т. В. Правосвідомість як відносно незалежний елемент правової системи / Т. В. Міхайліна // Актуальні проблеми держави і права. – 2017. – № 79. – С. 15–19.

118. Міхайліна Т. В. Системні якості правової реальності та місце в ній правосвідомості / Т. В. Міхайліна // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 7. – С. 121–125.

119. Давид Р. Основные правовые системы современности / Р. Давид; пер. с франц. В. А. Туманова. – М.: Прогресс, 1988. – 496 с.

120. Саидов А. Х. Сравнительное правоведение. Основные правовые системы современности / А. Х. Саидов. – М.: Юристъ, 2003. – 448 с.

121. Цвайгерт К. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: в 2-х т. / К. Цвайгерт, Х. Кётц; пер. с нем. – М.: Междунар. отношения, 1998. – Т. 1: Основы. – 512 с.

122. Проблемы теории государства и права: учебник / под ред. М. Н. Марченко. – М.: Норма, 2008. – 784 с.

123. Сливка С. Позитивістські концепти: філософсько-правовий аналіз / С. Сливка. – Львів: ЛьвДУВС, 2006. – 160 с.

124. Задорожний Ю. А. Римське право – доктринальна першооснова права та юридичної науки в країнах романо-германської правової сім'ї та Україні:

автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Задорожний Юрій Анатолійович; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2008. – 23 с.

125. Проблемы общей теории права и государства: учебник / под ред. В. С. Нерсесянца. – М.: Норма, 2004. – 832 с.

126. Лазарев В. В. Проблемы общей теории *ius*: учебник / В. В. Лазарев, С. В. Липень, А. Х. Саидов; под ред. В. В. Лазарева. – М.: Норма, Инфра-М, 2012. – 656 с.

127. Мазаева Е. С. Конкретизация положений конституции в деятельности Верховного Суда США / Е. С. Мазаева // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. – Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – С. 686–693.

128. Галюк С. Є. Порівняльно-правова характеристика джерел сучасного мусульманського права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Галюк Світлана Євгенівна; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л., 2009. – 19 с.

129. Сюкияйнен Л. Р. Мусульманское право. Вопросы теории и практики / Л. Р. Сюкияйнен. – М., 1986. – 256 с.

130. Саміло Г. О. Особливості правових систем сучасних африканських держав / Г. О. Саміло // Порівняльно-аналітичне право. – 2017. – № 1. – С. 21–23.

131. *Harmonizing Law in an Era of Globalization Convergence, Divergence, and Resistance* / edited by Larry Catá Backer. – Carolina Academic Press, 2007. – 36 p.

132. Оніщенко Н. Правова система: проблеми теорії: монографія / Н. Оніщенко. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корещького НАН України, 2002. – 352 с.

133. Василевич Г. Конституционные аспекты субординации источников права / Г. Василевич // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 2. – С. 2–6.

134. Хаустова М. Г. Ідеологічна складова правової системи в умовах її модернізації / М. Г. Хаустова // Право і суспільство. – 2015. – № 2. – С. 58–63.

135. Петрова Л. Джерела права / Л. Петрова // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1. – С. 65–76.

136. Богатырев В. В. Глобализация права: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.01 / В. В. Богатырев. – Владимир: ВЮИ ФСИН России, 2012. – 404 с.

137. Проць О. Збереження самобутності національної правової культури в умовах євроінтеграції та глобалізації / О. Проць // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 12. – С. 229–233.

138. Алексеев С. С. Право на пороге нового тысячелетия / С. С. Алексеев. – М.: Статут, 2000. – 256 с.

139. Настасяк І. Ю. Теоретичні аспекти конвергенції сучасних правових систем світу / І. Ю. Настасяк // *Právna veda a prax v treťom tisícročí: zborník z*

medzinárodnej vedeckej konferencie (Košice, 27–28 február 2015). – Košice, 2015. – P. 21–23.

140. Третьякова О. Д. Конвергенция в праве: юридическая экспансия / О. Д. Третьякова, Е. А. Баженова. – Владимир: ВИТ-принт, 2011. – 232 с.

141. Волошенюк О. В. Процеси конвергенції в сучасних правових системах світу / О. В. Волошенюк // Філософія права. – 2009. – № 3. – С. 123–128.

142. Волошенюк О. В. Гармонізація та уніфікація законодавства як форми зближення правових систем / О. В. Волошенюк // Право і суспільство. – 2015. – № 4. – С. 3–7.

143. Лафітський В. І. Правова держава і фактори її розвитку в порівняльно-правовому вимірі / В. І. Лафітський // Право України. – 2013. – № 3–4. – С. 169–182.

144. Щетинин С. А. Правовая глобализация: понятие и основные формы (теоретико-методологические аспекты): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. А. Щетинин. – Ростов н/Д, 2009. – 192 с.

145. Міма І. В. Вплив глобалізаційних процесів на трансформацію релігійно-правових традицій у правовій системі / І. В. Міма // Право і суспільство. – 2015. – № 2. – С. 19–24.

146. Соединенные Штаты Америки. Конституция и законодательные акты / под ред. О. А. Жидкова. – М.: Прогресс; Универс, 1993. – 769 с.

147. Вовраженцева К. П. Правові системи України та Республіки Беларусь: сучасні процеси правового розвитку: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Вовраженцева Ксенія Петрівна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 18 с.

148. Энтин М. Л. Современные мотивы гармонизации законодательства и правовых систем / М. Л. Энтин. – М.: Российско-Европейский центр экономической политики, 2005. – 16 с.

149. Кузнецова Н. С. Проблема відповідності цивільного законодавства України стандартам європейського права / Н. С. Кузнецова // Університетські наукові записки. – 2005. – № 1–2. – С. 66–69.

150. Пакерман Г. А. Определение понятия „унификация права” в современных условиях экономического развития / Г. А. Пакерман // Studii Juridice Universitare. – 2011. – № 1–2. – С. 159–176.

151. Рахманова Е. Н. Гармонизация и унификация уголовного законодательства в глобализирующемся мире / Е. Н. Рахманова // Российская юстиция. – 2009. – № 4. – С. 23–28.

152. Євглевська О. Л. Адаптація законодавства як умова майбутнього членства України в Європейському Союзі / О. В. Євглевська // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2009. – № 17. – С. 118–129.

153. Лукашук И. И. Глобализация, государство, право, XXI век / И. И. Лукашук. – М.: Спарк, 2000. – 262 с.

154. Mikhaylina T. The reduction of the shadow economy by legal means: comparative research / T. Mikhaylina, D. Palašćáková, I. Zlobin // *Economic and law paradigm of modern society*. – 2017. – № 1. – P. 61–68.

155. Малько А. В. Категория „правовая жизнь”: проблемы становления / А. В. Малько // *Государство и право*. – 2001. – № 5. – С. 5–13.

156. Заїнчковський М. Л. Права людини як новоєвропейський філософський та політико-правовий феномен: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Заїнчковський Микола Леонтійович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2009. – 22 с.

157. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Луць Людмила Андріївна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 26 с.

158. Mikhaylina T. Increase of legal activity level in the context of steady economic development / T. Mikhaylina. – *Economics of sustainable development: methodological approaches and practical solutions*. – Kyiv: Centre of educational literature, 2016. – P. 84–89.

159. Новак А. Я. Як підняти українську економіку / А. Я. Новак. – К., 2013. – 400 с.

160. Рижук Ю. Теоретико-правова характеристика ефективності та конкуренції як економіко-правових категорій / Ю. Рижук // *Підприємництво, господарство і право*. – 2015. – № 5. – С. 23–27.

161. Оніщенко Н. Право й економіка: взаємовплив і паритетні начала розвитку / Н. Оніщенко // *Філософія права і загальна теорія права*. – 2012. – № 2. – С. 249–258.

162. Михайліна Т. Сталий економічний розвиток як одна з передумов підвищення рівня правосвідомості / Т. Михайліна // *Правничий часопис Донецького університету*. – 2015. – № 1/2(32). – С. 24–29.

163. Кот Л. Економічний аналіз права як засіб підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин / Л. Кот // *Підприємництво, господарство і право*. – 2015. – № 4. – С. 36–40.

164. Севрюков Д. Г. Реформування соціальної держави в Данії / Д. Г. Севрюков // *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. 2014. – Вип. 9-2. – Т. 2. – С. 33–35.

165. Севрюков Д. Г. Реформування соціальної держави в Італії / Д. Г. Севрюков // *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія „Юридичні науки”*. – 2014. – № 3. – Т. 1. – С. 62–66.

166. Севрюков Д. Г. Реформування соціальної держави у Фінляндії / Д. Г. Севрюков // *Форум права*. – 2014. – № 2. – С. 373–376.

167. Колупаев В. А. Формирование концепции национальной экономической безопасности в зарубежных странах / В. А. Колупаев // *Белорусская эконо-*

мика: анализ, прогноз, регулирование. Экономический бюллетень НИЭИ Мин-экономики РБ. – Минск, 2002. – № 12. – С. 2–9.

168. Матузов Н. И. Правовое стимулирование в условиях становления рыночных отношений / Н. И. Матузов, А. В. Малько // Государство и право. – 1995. – № 6. – С. 11–19.

169. Juhani K. (Ed.). L.L.M. European Tax Handbook 2004. Amsterdam: International Bureau of Fiscal Documentation, 2004. – 473 p.

170. Про основи соціальної захищеності інвалідів в Україні: Закон України від 21 березня 1991 року, № 875-XII (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради УРСР. – 1991. – № 21. – Ст. 252.

171. Загнитко О. П. Социология нормотворчества как гарантия детенизации экономики / О. П. Загнитко // Детенизация экономики: опыт экономико-правового и экономико-математического исследования: сб. науч. трудов. – Донецк, 2000. – С. 174–188.

172. Шкляр Т. О. Правова та економічна системи суспільства: загальнотеоретичні аспекти взаємовпливу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Шкляр Тетяна Олександрівна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 19 с.

173. Знаменський Г. Л. Державна законодавча політика – важливий фактор детінізації і декриміналізації економіки / Г. Л. Знаменський // Детенизация экономики: опыт экономико-правового и экономико-математического исследования: сб. науч. трудов. – Донецк, 2000. – С. 37–44.

174. Лаврик С. Вплив податкового тиску на формування мотивації до використання агресивної податкової оптимізації / С. Лаврик // Economic and law paradigm of modern society. – 2018. – № 1. – С. 22–30.

175. Melnik Yu. European experience of aggressive tax planning legal regulation / Yu. Melnik // Economic and law paradigm of modern society. – 2018. – № 1. – С. 65–70.

176. Mikhaylina T. Economic conditionality of law and responsibilities associated with this / T. Mikhaylina, D. Palašćáková // New Trends in Process Control and Production Management: Proceedings of the International Conference on Marketing Management, Trade, Financial and Social Aspects of Business (May 18–20, 2017, Košice, Slovak Republic and Tarnobrzeg, Poland). – London: Taylor & Francis Group, 2018. – P. 349–354.

177. Міхайліна Т. Формування суспільної правосвідомості як запорука сталого економічного розвитку / Т. Міхайліна, І. Злобін // Economics of sustainable development: theoretical approaches and practical recommendations: Materials of International scientific and practical conference (September, 13–16, Kosice, Slovak Republic). – Kosice, 2015. – P. 52–53.

178. Семиколенов В. М. Мораль в інформаційному суспільстві: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.04 / Семиколенов Віктор Миколайович;

Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь, 2006. – 16 с.

179. Сопілко І. Засади інформаційної аксіології в контексті формування державної інформаційної політики / І. Сопілко // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 9. – С. 42–47.

180. Бачило И. Л. Информационное право: учебник / И. Л. Бачило, В. Н. Лопатин, М. А. Федотов; под ред. Б. Н. Топорнина. – СПб.: Юридический центр „Пресс“, 2001. – 789 с.

181. Арістова І. В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти: монографія / за ред. О. М. Бандурки. – Х.: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 368 с.

182. Смолян Г. Л. Путь России к информационному обществу: экономические и социально-культурные предпосылки / Г. Л. Смолян, Д. С. Черешкин, О. Н. Вершинская, В. Н. Костюк. – М.: Науч. изд. центр „Инженер“, 1996. – 55 с.

183. Слїнько Т. М. Транспарентність влади як запорука демократичного врядування / Т. М. Слїнько // *Právna veda a prax v treťom tisícročí: zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie (Košice, 27–28 február 2015)*. – Košice, 2015. – P. 28–31.

184. Проневич О. С. Довіра населення як критерій оцінювання ефективності діяльності правоохоронних органів / О. С. Проневич // Форум права. – 2015. – № 4. – С. 225–231.

185. Сопілко І. Типи інформаційної ідентичності / І. Сопілко // Підприємництво, господарство і право. – 2014. – № 1. – С. 49–53.

186. Скулїмовський Р. Л. Формування державної стратегії на інформаційному ринку в умовах глобалізації: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 / Скулїмовський Руслан Леонїдович; Донецький державний університет управління. – Донецьк, 2008. – 23 с.

187. Косиця О. Адміністративно-правові засади інформаційного забезпечення у сфері справляння податків / О. Косиця // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 4. – С. 98–101.

188. Руїс Мендісабаль Л. М. Зв'язки з громадськістю як комунікативний аспект державного управління: автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.01 / Руїс Мендісабаль Ліліана Миколаївна; Українська академія державного управління при Президентіві України. – К., 2001. – 16 с.

189. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Жаровська Ірина Мирославівна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 20 с.

190. Даниленко С. І. Громадянський вимір інформаційно-комунікаційної революції: концептуально-теоретичні та політико-прикладні аспекти: автореф. дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / С. І. Даниленко. – К., 2011. – 27 с.

191. Денісова О. С. Роль преси у правовому інформуванні громадян України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Денісова Олена Сергіївна; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2003. – 17 с.

192. Ковальчук О. І. Суспільне мовлення в інформаційній парадигмі „третьої хвилі”: порівняльно-правовий аспект / О. І. Ковальчук // Форум права. – 2014. – № 1. – С. 248–253.

193. Голоскоков Л. В. Конкретизация как технико-юридический прием право-творческой и правореализационной практики: анализ в свете теории сетевого права / Л. В. Голоскоков // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. – Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – С. 188–203.

194. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні: Схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р., № 386-р // Урядовий кур’єр. – 2013. – № 105.

195. Методика формування індикаторів розвитку інформаційного суспільства: Затверджено Наказом Міністерства освіти і науки України від 06.09.2013 р., № 1271; Зареєстровано в Міністерстві юстиції України 26 вересня 2013 р. за № 1664/24196 // Офіційний вісник України. – 2013. – № 76. – Ст. 2850.

196. Кузьменко В. Трансформація технологій демократичного управління в умовах розвитку інформаційного суспільства / В. Кузьменко // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2017. – Вип. 3. – С. 49–54.

197. Кагановська Т. Є. Електронне урядування як форма державного управління в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку / Т. Є. Кагановська // Форум права. – 2014. – № 2. – С. 176–182.

198. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 р., № 2250-р // Урядовий кур’єр. – 2011. – № 1.

199. Про внесення змін до плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 25.12.2013 р., № 1072-р // Урядовий кур’єр. – 2014. – № 22.

200. Подолання впливу фінансово-економічної кризи та поступальний розвиток: Програма діяльності Кабінету Міністрів України від 20.12.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/n0005120-08>

201. Концептуальні засади розвитку електронного урядування в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nc.gov.ua/menu/publications/doc/posib.doc>

202. Кушакова-Костицька Н. В. Розвиток електронного судочинства в Україні: проблемні питання / Н. В. Кушакова-Костицька // Науково-інформ. вісн. Право. – 2013. – № 7. – С. 139–145.

203. Введення електронного кабінету в українських судах у 2017 році [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zib.com.ua/ru/126335-elektronniy_kabinet_vvedut_v_sudah_uzhe_v_sleduyuschem_godu_.html

204. Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://court.gov.ua/tu16/info_suddi/conzercsia/

205. Прохоренко Є. Я. Феномен кіберкультури в інформаційно-технологічному відтворенні соціуму: автореф. дис. ... канд. соціолог. наук: 22.00.04 / Прохоренко Євгенія Яківна; Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна. – Х., 2008. – 26 с.

206. Перов Д. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні / Д. Перов, В. Кір'ян // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 8. – С. 67–71.

207. Ліпкан В. А. Національна і міжнародна безпека у визначеннях та поняттях / В. А. Ліпкан, О. С. Ліпкан, О. О. Яковенко. – К., 2006. – 256 с.

208. Стратегія кібербезпеки України: Затверджено Указом Президента України від 15 березня 2016 року, № 96/2016 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 23. – Ст. 899.

209. Стратегія національної безпеки України: Затверджено Указом Президента України від 26 травня 2015 року, № 287/2015// Офіційний вісник України. – 2015. – № 43. – Ст. 1353.

210. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 травня 2016 року „Про Стратегічний оборонний бюлетень України”: Указ Президента України від 6 червня 2016 року, № 240/2016 // Офіційний вісник України. – 2016. – № 45. – Ст. 1641.

211. Доктрина інформаційної безпеки України: Затверджено Указом Президента України від 25 лютого 2017 року, № 47/2017 // Офіційний вісник України. – 2017. – № 20. – Ст. 554.

212. Окинавская хартия глобального информационного общества (Окинава, 22 июля 2000 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/998_163/print1483097484271202

213. Декларация принципов Построение информационного общества – глобальная задача в новом тысячелетии (12 декабря 2003 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_c57/print1481887586855516

214. Підсумкові документи Всесвітнього саміту з питань інформаційного суспільства (ВСІС). – К., 2006.

215. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року, № 2657-ХІІ (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650.

216. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 5 липня 1994 року, № 80/94-ВР (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 31. – Ст. 286.

217. Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року, № 964-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 39. – Ст. 351.

218. Правила забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах: Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 29 березня 2006 р., № 373 // Офіційний вісник України. – 2006. – № 13. – Ст. 878.

219. Стратегія забезпечення кібернетичної безпеки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.niss.gov.ua/public/File/2013_nauk_an_rozrobku/kiberstrateg.pdf

220. Про загрози кібербезпеці держави та невідкладні заходи з їх нейтралізації: Рішення Ради безпеки і оборони України від 29 грудня 2016 року: введено в дію Указом Президента України від 13 лютого 2017 року, № 32/2017 // Офіційний вісник України. – 2017. – № 16. – Ст. 464.

221. Міхайліна Т. В. Правосвідомість в умовах інформаційного протиборства / Т. В. Міхайліна, А. В. Белікова // Економіко-правова парадигма розвитку сучасного суспільства: матер. VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (29 листопада – 1 грудня 2017 року, м. Краків, Польща). – Вінниця: ЦОП „Документ Принт”, 2017. – С. 71–73.

222. Мандзюк О. Роль аналітичної діяльності й аналітичних центрів у формуванні та реалізації кібербезпекової політики / О. Мандзюк // Підприємництво, господарство і право. – 2015. – № 5. – С. 27–32.

223. Міхайліна Т. В. Реформування інформаційної системи України через механізм підвищення правосвідомості / Т. В. Міхайліна // Наукові розвідки з актуальних проблем публічного та приватного права: матер. I Всеукр. наук.-практ. конф. (15 листопада, 2017 р., м. Київ). – К.: Київський університет імені Бориса Грінченка, 2017. – С. 73–75.

224. Міхайліна Т. Роль інформаційного суспільства у формуванні правосвідомості / Т. Міхайліна // Economic and law paradigm of modern society. – 2016. – № 2. – С. 166–170.

225. Андреев С. С. Политические системы и политическая организация общества / С. С. Андреев // Социально-политические науки. – 1992. – № 1. – С. 23–34.

226. Дзюбка І. С. Політологія: теорія політичної системи суспільства / І. С. Дзюбка [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.readbookz.com/book/180/6287.html

227. Політика, право, демократія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://om.net.ua/11/11_7/11_79236_politika-pravo-demokratiya.html

228. Исаков Н. В. Правовая политика современной России: проблемы теории и практики / Н. В. Исаков. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 3–6.

229. Руднева О. М. Правова політика України: стан, проблеми концептуалізації та підвищення ефективності / О. М. Руднева, О. Н. Ярмиш // Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої. – К.: НІСД, 2013. – С. 6–26.

230. Гетьманчук М. П. Політологія: навч. посіб. / М. П. Гетьманчук, В. К. Грищук, Я. Б. Турчин. – К.: Знання, 2010. – 415 с.

231. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.

232. Заєць А. П. Законодавча правова політика в Україні: наближення до сутності права та забезпечення його верховенства / А. П. Заєць // Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої. – К.: НІСД, 2013. – С. 53–61.

233. Петришин О. В. Основні напрями формування і розвитку правової політики / О. В. Петришин // Правова політика України: концептуальні засади та механізми формування: зб. матеріалів наук.-практ. конф. (м. Київ, 5 груд. 2012 р.) / за ред. О. М. Рудневої. – К.: НІСД, 2013. – С. 28–31.

234. Гончаренко В. Г. Принцип науковості як методологія юридичного нормотворення / В. Г. Гончаренко // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. 10. – С. 32–44.

235. Самохвалов В. В. Законність і справедливість: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Самохвалов В'ячеслав Вікторович; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2008. – 19 с.

236. Бланкенбург Э. Правовая культура и шансы институциональных социально-правовых инноваций / Э. Бланкенбург; пер. Л. В. Бойцовой, В. В. Бойцовой // Социс. – 1997. – № 7. – С. 103–117.

237. Культенко В. П. Историко-философская реконструкция концепции природного права в контексте анализа переходных обществ: автореф. дис. ... канд. философ. наук: 09.00.05 / Культенко Валентина Павлівна; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 20 с.

238. Власенко Н. А. Разумность и определенность в правовом регулировании: монография / Н. А. Власенко. – М.: Инфра-М, 2014. – 157 с.

239. Лапин Н. И. Социальные ценности и реформы в кризисной России / Н. И. Лапин // Социс. – 1993. – № 9. – С. 17–27.

240. Здравомыслов А. Г. Фундаментальные проблемы социологии конфликта и динамика массового сознания / А. Г. Здравомыслов // Социс. – 1993. – № 8. – С. 12–20.
241. Каламаж Р. В. Психологічні аспекти формування правової культури виборців: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.06 / Каламаж Руслана Володимирівна; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 20 с.
242. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у структурі правосвідомості: теоретико-методологічні основи аналізу / В. Л. Толстенко // Держава і право. – 2008. – Вип. 41. – С. 10–18.
243. Швачка В. Ю. Правова соціалізація особи в сучасних умовах: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Швачка Вікторія Юрївна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 22 с.
244. Павловська І. В. Генеза понять „революційна законність” та „соціалістична законність” / І. В. Павловська // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 49–53.
245. Курицын В. М. Становление социалистической законности / В. М. Курицын. – М.: Наука, 1983. – 193 с.
246. Еременко Ю. П. Советская Конституция и законность / под ред. В. А. Ржевского. – Саратов: Изд-во Саратовского ун-та, 1982. – 164 с.
247. Александров Н. Г. Право и законность в период развернутого строительства коммунизма / Н. Г. Александров. – М.: Госюриздат, 1961. – 271 с.
248. Лейст О. Э. Содержание и критика основных концепций права / О. Э. Лейст // Вестник МГУ. Серия II. Право. – 1991. – № 12. – С. 3–11.
249. Грузия улучшила свои позиции в рейтинге ведения бизнеса 2017 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://sputnik-georgia.ru/economy/20170615/236319570/Gruzija-uluchshila-svo-i-pozicii-v-rejtinge-vedeniya-biznesa-2017.html>
250. Изосимов С. В. Социальная адаптация лиц, освобожденных из мест лишения свободы: проблемы определения и конкретизации понятия / С. В. Изосимов, С. В. Денисов // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. – Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – С. 871–883.
251. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – М., 1967. – 384 с.
252. Митрохин Л. Н. Методологические проблемы изучения личности / Л. Н. Митрохин // Личность при социализме. – М., 1968. – С. 25–31.
253. Соціологія права: навч. посібник / О. М. Джуца, В. М. Вовк, І. Г. Кириченко та ін.; за ред. О. М. Джуци. – К.: Юрінком Інтер, 2004. – 287 с.
254. Яковлев А. М. Криминальная мотивация / А. М. Яковлев. – М., 1986. – 187 с.

255. Еникеев М. И. Юридическая психология. С основами общей и социальной психологии: учебник / М. И. Еникеев [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://yuridicheskaya-psihologiya-osnovami-obschey.html>

256. Радченко Т. А. Правовая социализация личности / Т. А. Радченко // Вестник Адыгейского государственного университета. Серия 1. – 2010. – № 4. – С. 75–84.

257. Михайліна Т. Правосвідомість та правова соціалізація особи / Т. Михайліна // Право і суспільство. – 2015. – № 4. – С. 27–31.

258. Правосознание и содержание права: детерминирующие факторы и самостоятельное значение // Проблемы теории государства и права: учеб. пособие / под ред. М. Н. Марченко. – М.: Прогресс, 1999. – С. 310–320.

259. Керимов Д. А. Культура и техника законотворчества: монография / Д. А. Керимов. – М.: Юридическая литература, 1991. – 160 с.

260. Комаров С. А. Общая теория государства и права: Курс лекций / С. А. Комаров. – М.: Норма, 2004. – 440 с.

261. Марченко М. Н. Теория государства и права: учебник / М. Н. Марченко. – М.: Зерцало, 2004. – 640 с.

262. Тарануха В. П. Сравнительная характеристика института аналогии права по украинскому и белорусскому законодательствам в свете теории и практики правотворческих ошибок / В. П. Тарануха // Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах: материалы Межд. науч.-практ. круглого стола (29–30 мая 2008 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 575–583.

263. Касьянов В. В. Социология права / В. В. Касьянов, В. Н. Нечипуренко. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2001. – 480 с.

264. Михайліна Т. В. Загальнотеоретичний аналіз складових елементів категорії „нормотворчість” / Т. В. Михайліна // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. – 2015. – Вип. 15. – Т. 1. – С. 15–17.

265. Цвік М. В. Загальна теорія держави і права: підручник / М. В. Цвік. – Х.: Право, 2002. – 432 с.

266. Цвік М. В. Про сучасне праворозуміння / М. В. Цвік // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 4. – С. 15–20.

267. Коталейчук С. П. Правотворчість та законотворчість: чинники впливу та особливості законотворчого процесу в Україні / С. П. Коталейчук // Науковий вісник Юридичної академії Міністерства внутрішніх справ. – 2005. – № 4(24). – С. 71–76.

268. Венгеров А. Б. Теория государства и права: учебник / А. Б. Венгеров. – М.: Омега-Л, 2005. – 595 с.

269. Дроб'язко С. Г. Правообразование, правотворчество, правоустановление, их субъекты и принципы / С. Г. Дроб'язко // Право и демократия. – 2003. – Вып. 14. – С. 15–23.
270. Бобылев А. И. Правотворчество и правотворческий процесс / А. И. Бобылев // Право и государство. – 2006. – № 6. – С. 34–40.
271. Варламова Н. В. Правотворчество и правообразование / Н. В. Варламова // Правотворчество и законность. – 1999. – № 3. – С. 34–38.
272. Скакун О. Ф. Теория государства и права: учебник / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2005. – 656 с.
273. Ленгер Я. І. Реформування правової системи як засіб підвищення її ефективності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ленгер Яна Іванівна; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 16 с.
274. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р., № 435-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – Ст. 356.
275. Шишко В. В. Культурологічні проблеми правотворчості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Шишко Валерій Валерійович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 20 с.
276. Копиленко О. Л. Наукові засади розвитку законодавства / О. Л. Копиленко // Правова держава. – 2006. – Вип. 17. – С. 515–520.
277. Шевченко Г. Проблеми нормотворчої діяльності суб'єктів нормотворення / Г. Шевченко // Юридичний журнал. – 2008. – № 3. – С. 23–27.
278. Хропанюк В. Н. Теория государства и права. Хрестоматия: учебн. пособие / В. Н. Хропанюк. – М.: Юристь, 1998. – 944 с.
279. Коростей В. Проблеми правотворчості в Україні / В. Коростей // Право України. – 2004. – № 3. – С. 121–125.
280. Козлихин И. Ю. Позитивизм и естественное право / И. Ю. Козлихин // Государство и право. – 2000. – № 3. – С. 5–11.
281. Баранов В. М. Теневое право: монография / В. М. Баранов. – Н. Новгород: НА МВД России, 2002. – 165 с.
282. Казимирчук В. П. Современная социология права / В. П. Казимирчук, В. Н. Кудрявцев. – М.: Юристь, 1995. – 297 с.
283. Трикоз Е. Н. Теневое право: миф или реальность / Е. Н. Трикоз // Законодательство и экономика. – 2005. – № 1 [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://legalinfo.pw/tenevoo-pravo-mif-ili-realnost>
284. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 07.07.2010 р., № 2453-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 41–43. – Ст. 529.
285. Справедливе покарання за вчинений злочин як один із засобів боротьби зі злочинністю // Наукові роботи з правових дисциплін [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.br.com.ua/Pravo/31438-5.html

286. Михайліна Т. В. Соціально-правовий феномен тіньової правотворчості та причини її появи / Т. В. Михайліна // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки. – 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 41–44.

287. Михайліна Т. В. Тіньова правотворчість в економічній сфері як відображення вад правотворчого процесу / Т. В. Михайліна // Правове забезпечення економічного розвитку та екологічної безпеки суспільства: Матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції (14–15 травня 2015 р., м. Вінниця). – Вінниця: ДонНУ, 2015. – С. 120–122.

288. Mikhaylina T. Social-legal phenomenon of the informal lawmaking and the reasons of it's appearance / T. Mikhaylina // Scientific letters of Academic society of Michal Baludansky. – 2015. – № 3. – P. 103–106.

289. Михайліна Т. В. Тіньова правотворчість як відображення ключових проблем сучасної правотворчості / Т. В. Михайліна // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 1. – С. 28–30.

290. Аверин А. В. Правопонимание и конкретизация законодательства / А. В. Аверин // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. – Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – С. 363–374.

291. Честнов И. Л. Право как диалог: к формированию новой онтологии правовой реальности / И. Л. Честнов. – СПб., 2000. – 104 с.

292. Дуднік Р. М. До проблеми виокремлення системоутворюючих чинників, що впливають на процес формування нових галузей українського права / Р. М. Дуднік // Право і суспільство. – 2015. – № 4. – С. 8–12.

293. Головина А. А. К вопросу о понятии критериев отраслеобразования в системе российского права, их теоретическом и практическом значении / А. А. Головина // Право и государство: теория и практика. – 2011. – № 6 (78). – С. 10–14.

294. Белых В. С. Понятие банковского права и его место в системе права России / В. С. Белых // Государство и право. – 2011. – № 4. – С. 5–13.

295. Дуднік Р. М. Ознаки галузей українського права / Р. М. Дуднік // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 29–32.

296. Строгович М. С. Уголовно-процессуальное право в системе советского права / М. С. Строгович // Советское государство и право. – 1957. – № 4. – С. 102–111.

297. Алексеев С. С. О теоретических особенностях классификации отраслей советского права / С. С. Алексеев // Советское государство и право. – 1957. – № 7. – С. 99–107.

298. Михайліна Т. В. Правосвідомість у площині структуралізації системи права / Т. В. Михайліна // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 10. – С. 192–196.

299. Бабенко А. Н. Аксиологические причины правотворческих ошибок / А. Н. Бабенко // Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах: материалы Межд. науч.-практ. круглого стола (29–30 мая 2008 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 304–326.

300. Заморська Л. І. Відносно визначені норми права: поняття, структура, функції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Заморська Любов Ігорівна; Одеська національна юридична академія. – О., 2009. – 24 с.

301. Хряпінський П. В. Інститут заохочувальних норм у системі кримінального законодавства України / П. В. Хряпінський // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. 8. – С. 99–106.

302. Боротьба зі злочинністю у сфері підприємницької діяльності (кримінально-правові, кримінологічні, кримінально-процесуальні та криміналістичні аспекти): монографія / відп. ред. Ф. А. Лопушинський. – Х.: Право, 2001. – 264 с.

303. Хряпінський П. В. Заохочувальні норми у кримінальному законодавстві України: навч. посібник / П. В. Хряпінський. – К.: Центр учбової літератури, 2008. – 192 с.

304. Тацій В. Я. Правові засоби детінізації економіки / В. Я. Тацій // Вісник НАН України. – 2001. – № 4. – С. 15–19.

305. Аналіз стану здійснення судочинства судами загальної юрисдикції у 2005 р. (за даними судової статистики) // Вісник Верховного суду України. – 2006. – № 6(70). – С. 33–47.

306. Варич О. Г. Економічні функції сучасної держави: природа, зміст, тенденції розвитку в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Варич Ольга Григорівна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 22 с.

307. Стрельченко О. Г. Заохочення як метод управління у сфері охорони здоров'я: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Стрельченко Оксана Григорівна; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2008. – 19 с.

308. Ганеев Р. Р. О сущности градостроительного права и его связях с гражданским правом / Р. Р. Ганеев // Евразийский юридический журнал. – 2010. – № 2 (21). – С. 13–19.

309. Васильев В. В. Функции гражданского права как системообразующий фактор отрасли / В. В. Васильев // Право и государство: теория и практика. – 2011. – № 6. – С. 48–52.

310. Чельшев М. Ю. О комплексных правовых отраслях / М. Ю. Чельшев // Проблемы права. – 2007. – № 2(15). – С. 43–46.

311. Асадов А. М. К вопросу о телеологическом критерии дифференциации системы российского права / А. М. Асадов, Т. В. Драженберг // Проблемы права. – 2012. – № 2. – С. 176–181.

312. Малько А. В. Законные интересы как правовая категория / А. В. Малько, В. В. Субочев. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2004. – 359 с.

313. Чепис О. І. Охоронюваний законом інтерес у цивільному праві: поняття та структура / О. І. Чепис // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 1. – С. 129–134.

314. Венедіктова І. В. Окремі аспекти захисту законних інтересів у праві інтелектуальної власності / І. В. Венедіктова // Право та інноваційне суспільство. – 2013. – № 1. – С. 38–56.

315. Тихомиров Ю. А. Коллизионное право: учеб. и науч.-практ. пособ. / Ю. А. Тихомиров. – М.: ЮРИНФОРЦЕНТР, 2000. – 394 с.

316. Здравомыслов А. Г. Проблема интереса в социологической теории / А. Г. Здравомыслов. – Л.: ЛГУ, 1964. – 74 с.

317. Першина И. В. Интерес в праве: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Першина Ирина Викторовна. – Н. Новгород, 2002. – 183 с.

318. Венедіктова І. В. Роль інтересу в поділі права на приватне і публічне / І. В. Венедіктова // Університетські наукові записки. – 2011. – № 3(39). – С. 61–68.

319. Иванова Н. Н. Интерес в праве как основополагающий элемент национальной правовой системы России / Н. Н. Иванова // Вестник ОГУ. – 2008. – № 83. – С. 128–131.

320. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: монографія / О. В. Скрипнюк. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. – 600 с.

321. Кистяковский Б. А. Рациональное и иррациональное в праве / Б. А. Кистяковский // Хрестоматія з філософії права. – Чернівці: Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, 2012. – Т. 3 : Гносеологія права.

322. Маисурадзе Н. Рациональное, экзистенциальное и интуитивное в свободно-варьированном интегральном и филоменном праве / Н. Маисурадзе [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://gisap.eu/ru/node/1167>

323. Шенгерій Л. М. Рациональна та ірраціональна складові сучасної системи права / Л. М. Шенгерій // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – № 81. – С. 109–112.

324. Лихолат І. П. Рациональне та позарациональне в праві (на матеріалах законотворчості): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / І. П. Лихолат; Нац. акад. внутр. справ України МВС України. – К., 2001. – 19 с.

325. Крымский С. Б. Принципы рациональности и проблема их моделирования / С. Б. Крымский, М. С. Бургин // Методологические аспекты естественно-научных исследований. – К.: Наук. думка, 1985. – С. 3–17.

326. Трофименко В. А. Розум та воля як антропологічні основи права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Трофименко Володимир Анатолійович; Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Х., 2004. – 21 с.

327. Шевелева С. В. О понимании свободы воли в современной уголовно-правовой науке / С. В. Шевелева // Грамота. – 2014. – № 8(46). – Ч. 1. – С. 210–212.

328. Крыжановская О. А. Свобода, воля, власть (философские проблемы социальной и политической воли) / О. А. Крыжановская. – Ростов-на-Дону: СКНЦ ВШ, 1996. – 166 с.

329. Братусь С. Н. Юридические лица в советском гражданском праве (понятие, виды, государственные юридические лица) / С. Н. Братусь // Ученые труды. Выпуск XII. – Москва: Всесоюзный институт юридических наук. Юридическое издательство Министерства юстиции СССР, 1947. – 363 с.

330. Сенина Ю. Л. Категория воли в гражданском праве России (в аспекте гражданско-правовой сделки): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Сенина Юлия Леонидовна; Институт философии и права Сибирского отделения Российской академии наук. – Томск, 2006. – 27 с.

331. Керимов Д. Философские проблемы права / Д. Керимов. – М.: Мысль, 1972. – 472 с.

332. Ойгензихт В. А. Воля и волеизъявление. (Очерки теории, философии и психологии права) / В. А. Ойгензихт. – Душанбе: Дониш, 1983. – 286 с.

333. Коваленко О. О. Воля як філософсько-правова категорія / О. О. Коваленко // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди „ПРАВО”. – 2013. – Вип. 20. – С. 19–23.

334. Скіданов С. Поняття волі та волевиання і їх правове значення для вчинення правочинів / С. Скіданов // Вісник Академії правових наук України. – 2011. – № 4. – С. 240–247.

335. Кабальський Р. О. Нормативність права як предмет філософського аналізу: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Кабальський Роман Олександрович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 19 с.

336. Чефранов В. А. Правовое сознание как разновидность социального отражения / В. А. Чефранов. – К., 1976. – 138 с.

337. Зивс С. Источники права / С. Зивс. – М.: Наука, 1981. – 241 с.

338. Кечекьян С. Теория государства и права / С. Кечекьян. – М., 1962. – 356 с.

339. Александров Н. Понятие источника права / Н. Александров // Ученые труды ВИЮИН. – 1946. – Вып. 8. – С. 47–54.

340. Ваймар Р. Основы „единства” материального основания права в естественно-правовом мышлении и позитивизме / Р. Ваймар // Право XX века: Идеи и ценности. – М., 2001. – С. 237–240.

341. Йоффе О. Советское гражданское право / О. Йоффе. – Л.: ЛГУ, 1958. – 511 с.

342. Тополевський Р. Б. Системні зв'язки юридичних джерел права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Тополевський Руслан Богданович; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2004. – 20 с.

343. Гураленко Н. А. Судовий прецедент у системі джерел права: філософське та теоретичне осмислення: монографія / Н. А. Гураленко. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2012. – 256 с.
344. Гранат Н. Источники права / Н. Гранат // Юрист. – 1998. – № 9. – С. 6–12.
345. Калинин А. Форма (источник) права как категория в теории государства и права / А. Калинин, С. Комаров // Правоведение. – 2000. – № 6. – С. 3–10.
346. Місевич С. Поняття джерел канонічного права / С. Місевич // Ерліхівський збірник. Юридичний факультет Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. – Вип. 3. – Чернівці: Рута, 2002. – С. 117–120.
347. Разумович Н. Источники и формы права / Н. Разумович // Сов. государство и право. – 1988. – № 3. – С. 20–27.
348. Гук П. Судебный прецедент как источник права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / П. Гук. – Саратов, 2002. – 205 с.
349. Пархоменко Н. Договір у системі права України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Н. Пархоменко. – К., 1998. – 200 с.
350. Міхайліна Т. Іманентність правосвідомості щодо системи джерел права / Т. Міхайліна // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 11. – С. 175–178.
351. Дудченко В. В. Традиція правового плюралізму: західна та східна інтерпретація: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Дудченко Валентина Віталіївна; Одеська національна юридична академія. – О., 2007. – 35 с.
352. Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Пархоменко Наталія Миколаївна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2009. – 36 с.
353. Денисова А. К вопросу о системе источников российского права / А. Денисова // Юридический аналитический журнал. – 2005. – № 3–4. – С. 139–148.
354. Василевич Г. Конституционные аспекты субординации источников права / Г. Василевич // Конституционное и муниципальное право. – 2006. – № 2. – С. 2–6.
355. Бодров С. Судебный прецедент в системе источников российского права: вопросы теории и практики: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. Бодров. – Ульяновск, 2004. – 208 с.
356. Місевич С. В. Джерела канонічного права (теоретико-правовий аналіз): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Місевич Сергій Васильович; Одеська національна юридична академія. – О., 2005. – 15 с.
357. Томашевська М. О. Корпоративні акти в системі джерел права України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Томашевська Марина Олександрівна; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2005. – 19 с.
358. Нерсесянц В. С. Проблемы общей теории права и государства: учебник / В.С. Нерсесянц. – М. : Изд. гр. НОРМА-ИНФРА, 1999. – 215 с.

359. Козловський А. Право як пізнання: Вступ до гносеології права / А. Козловський. – Чернівці: Рута, 1999. – 295 с.
360. Москалькова Т. Н. Законотворческие ошибки: понятие, виды и пути противодействия / Т. Н. Москалькова // Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах: материалы Межд. науч.-практ. круглого стола (29–30 мая 2008 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 17–25.
361. Бачило И. Л. О методологии и юридической технике законотворчества / И. Л. Бачило // Государство и право. – 2006. – № 6. – С. 14–22.
362. Малько А. В. Правотворческая политика как средство предупреждения и устранения ошибок в законодательстве / А. В. Малько // Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах: материалы Межд. науч.-практ. круглого стола (29–30 мая 2008 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 26–41.
363. Легін Л. М. Законодавчий процес в Україні та його вдосконалення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Легін Людмила Михайлівна; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 20 с.
364. Задирака Н. Ю. Теоретико-правові питання законотворчості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Задирака Наталія Юрїївна; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2005. – 18 с.
365. Корчевна Л. Українське право і романо-германська традиція / Л. Корчевна // Право України. – 1994. – № 5. – С. 19–22.
366. Рудковский В. Теоретические проблемы источников права / В. Рудковский // Философия права. – 2005. – № 3 (15). – С. 21–27.
367. Максимов С. Правовая реальность: опыт философского осмысления: монография / С. Максимов. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
368. Лазнюк Н. В. Види нормативно-правових актів / Н. В. Лазнюк // Журнал східноєвропейського права. – 2015. – № 13. – С. 95–102.
369. Кельман М. С. Загальна теорія держави і права: навч. посібник / М. С. Кельман, О. Г. Мурашин. – К.: Кондор, 2006. – 477 с.
370. Яковлев А. М. Право и социология. Кризис законности в США / А. М. Яковлев. – М.: Юридическая литература, 1975. – 112 с.
371. Гришук В. К. Питання якості українського законодавства / В. К. Гришук // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 26–29.
372. Плавич С. В. Теоретико-методологічні засади правотворчості: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Плавич Сергій Володимирович; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2009. – 19 с.

373. Дутка Г. І. Закон у системі нормативно-правових актів України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Дутка Галина Іванівна; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 14 с.

374. Одінцева О. О. Правове регулювання лобізму в сучасній Україні (загально-теоретичне дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Одінцева Олена Олексіївна; Одеська національна юридична академія. – О., 2008. – 21 с.

375. Нестерович В. Ф. Конституційно-правові аспекти лобіювання у правотворчому процесі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 / Нестерович Володимир Федорович; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2008. – 23 с.

376. Гаврилов В. К вопросу о видах и соотношении источников международного частного права / В. Гаврилов // Международное публичное и частное право. – 2001. – № 1. – С. 50–55.

377. Черданцев А. Теория государства и права: учебник для вузов / А. Черданцев. – М., 2000. – 376 с.

378. Подольская Н. К вопросу о понятии прецедента как источника права (общетеоретический аспект) / Н. Подольская // Судебная практика как источник права. – М.: Юрист, 2000. – С. 149–152.

379. Гук П. А. Судебный прецедент в России: теория и практика / П. А. Гук // Известия вузов: Правоведение. – 2001. – № 4. – С. 50–60.

380. Овчаренко І. М. Закони у системі джерел (форм) права та їх класифікація: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Овчаренко Ігор Миколайович; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2004. – 18 с.

381. Тихий В. П. Правова природа, повноваження, рішення та висновки Конституційного Суду України / В. П. Тихий // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. 10. – С. 5–18.

382. Хабриева Т. Я. Толкование Конституции РФ. Теория и практика / Т. Я. Хабриева. – М., 1998. – 245 с.

383. Топорнин Б. Н. Система источников права: тенденции развития / Б. Н. Топорнин // Судебная практика как источник права. – М., 2000. – С. 9–45.

384. Витрук Н. М. Правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации: понятие, природа, юридическая сила и значение / Н. М. Витрук // Конституционное правосудие в посткоммунистических странах: программа международного форума (г. Москва, 26 апреля 1999 г.). – М., 1999. – С. 1–9.

385. Морщакова Т. Г. Судебный конституционный контроль в России: уроки, проблемы и перспективы / Т. Г. Морщакова // Государство и право. – 1997. – № 5. – С. 5–8.

386. Лазарев Л. В. Конституционный суд и развитие конституционного права / Л. В. Лазарев // Журнал российского права. – 1997. – № 11. – С. 3–13.

387. Нешатаева Т. Н. К вопросу об источниках права – судебном прецеденте и доктрине / Т. Н. Нешатаева // Судебная практика как источник права. – М., 2000. – С. 91–97.

388. Бондарь С. Н. Конституционализация социально-экономического развития российской государственности (в контексте решений Конституционного Суда РФ) / С. Н. Бондарь. – М.: ООО „Викор-Медия”, 2006. – 223 с.

389. Волвенко П. В. Діяльність Конституційного суду України щодо тлумачення Конституції України: теоретичний аспект: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Волвенко Павло Вікторович; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2006. – 23 с.

390. Малишев Б. В. Судовий прецедент у правовій системі Англії (теоретико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Малишев Борис Володимирович; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 14 с.

391. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року, № 1618-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 40–42. – Ст. 492.

392. Ясинок М. Введення в прецедентне право України / М. Ясинок // Підприємництво, господарство і право. – 2013. – № 7. – С. 3–6.

393. Про міжнародні договори України: Закон України від 29.06.2004 р., № 1906-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

394. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23 лютого 2006 р., № 3477-IV (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

395. Голобородько Д. В. Застосування судами практики Європейського суду з прав людини при розгляді справ про адміністративні правопорушення / Д. В. Голобородько // Журнал східноєвропейського права. – 2015. – № 19. – С. 38–46.

396. Матвеева Л. Г. Юридична природа та місце офіційних інтерпретаційних актів у правовій системі України): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Матвеева Лілія Георгіївна; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2005. – 20 с.

397. Міхайліна Т. Аспекти співвідношення правового прецеденту та судової практики у контексті правосвідомості / Т. Міхайліна // Журнал східноєвропейського права. – 2017. – № 45. – С. 88–96 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2017/11/mikhaylina_45.pdf

398. Богдановская И. Ю. Судебный прецедент – источник права? / И. Ю. Богдановская // Государство и право. – 2002. – № 12. – С. 5–10.

399. Бернхем В. Вступ до права та правові системи США / В. Бернхем. – К., 1999. – 46 с.

400. Шевчук С. В. Загальнотеоретичні проблеми нормативності актів судової влади: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Шевчук Станіслав Во-

лодимирович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2008. – 39 с.

401. Муромцев С. А. Синтез права и социологии / С. А. Муромцев // Вестник Московского университета. – Серия: Социально-политические исследования. – 1993. – № 4. – С. 68–71.

402. Мартынич Е. Прецедентное право: от советской идеологии к международной практике / Е. Мартынич, Э. Колоколова // Российская юстиция. – 1994. – № 12.

403. Долинская В. В. Роль судов и их актов в преодолении и устранении правотворческих ошибок / В. В. Долинская // Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах: материалы Межд. науч.-практ. круглого стола (29–30 мая 2008 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 360–376.

404. Рагуліна К. А. Нормативний договір як особлива форма існування правових норм / К. А. Рагуліна // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2015. – Вип. 29. – С. 179–190.

405. Заболотна Н. Нормативно-правовий договір: деякі проблеми загальної теорії / Н. Заболотна // Право.ua. – 2014. – № 1. – С. 17–22.

406. Голенко В. Е. Нормативний договір як провідний елемент формування нормативно-правової основи правового статусу генеруючих підприємств вітроенергетики / В. Е. Голенко // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2015. – № 17. – Т. 2. – С. 31–34.

407. Бухалов А. В. Договор как источник частного права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. В. Бухалов. – СПб., 2011. – 24 с.

408. Мясин А. Нормативный договор как источник права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. Мясин. – Саратов, 2003. – 219 с.

409. Демин А. В. Общие вопросы теории административного договора / А. В. Демин. – Красноярск, 1998. – 93 с.

410. Горшенева Ю. А. Нормативный договор как источник права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Горшенева Юлия Александровна. – М., 2005. – 170 с.

411. Вовк Т. В. Місце міжнародних договорів в системі права США / Т. В. Вовк // Форум права. – 2014. – № 2. – С. 69–72.

412. Wilkon G. G. The United States and International Law / G. G. Wilkon // Proc. Amer. Soc. lat. Law, 1936. – 384 p.

413. Constitution of the United States art. VI, § 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.constitution.org/constit_.htm

414. Богачова Л. Л. Нормативно-правовий договір як джерело національного та європейського права / Л. Л. Богачова // Право і суспільство. – 2015. – № 6–2. – С. 8–13.

415. Шебанов А. Формы советского права / А. Шебанов. – М., 1968. – 215 с.
416. Корчевна Л. О. Проблема різноджерельного права: дослід порівняльного правознавства: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Корчевна Любов Олександрівна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 36 с.
417. Жовтобрюх М. М. Звичаєве право: сутність, генеза, чинність: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Жовтобрюх Микола Миколайович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 14 с.
418. Бобровник С. В. Компроміс і конфлікт у міжнародній правотворчості України (на прикладі міжнародних звичаїв) / С. В. Бобровник // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х: Право, 2017. – С. 16–19.
419. Уніфіковані правила по інкасо [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/988_002
420. Правила Инкотермс-2017 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: anva.ru/incoterms-2017
421. Уніфіковані правила та звичаї для документарних акредитивів [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/988_003
422. Унифицированные правила Международной торговой палаты для гарантий по первому требованию 1992 года [Электронный ресурс]. – Режим доступа: zakon.rada.gov.ua/laws/show/988_001
423. Джуринський О. Звичаї ділового обороту як джерело господарського права України / О. Джуринський // Підприємництво, господарство і право. – 2015. – № 1. – С. 14–17.
424. Прилуцький Р. Б. Договір та звичай як джерела господарського права України / Р. Б. Прилуцький // Юридична наука. – 2012. – № 6. – С. 59–71.
425. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р., № 1798-ХІІ (із змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 6. – Ст. 56.
426. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / Ю. С. Шемшученко та ін. – К.: Укр. енцикл., 1999. – Т. 2. – 744 с.
427. Полянський Є. Ю. Правова доктрина як базисна концепція права: природа, структура, значення / Є. Ю. Полянський // Наукові праці НУ ОЮА [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/7399/Polsanski%20nauk%20pr17.pdf?sequence=1>
428. Кармаліта М. В. Правова доктрина – джерело (форма) права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / М. В. Кармаліта. – К., 2011. – 21 с.
429. Богдановская И. Прецедентное право / И. Богдановская. – М.: Наука, 1993. – 239 с.

430. Гайворонський В. Джерела права / В. Гайворонський // Вісник Академії правових наук України. – 2001. – № 3. – С. 56–65.
431. Денисов В. Н. Місце і роль доктрини в міжнародному праві / В. Н. Денисов // Правова держава. – 2014. – Вип. 25. – С. 255–290.
432. Семеніхін І. В. Правова доктрина: поняття та особливості / І. В. Семеніхін // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – 2009. – Вип. 18. – С. 127–139.
433. Крылова Н. Е. Уголовное право современных зарубежных стран (Англия, Франция, Германия) / Н. Е. Крылова, А. В. Серебренникова. – М.: Зерцало, 1997. – 192 с.
434. Чулінда Л. І. Вплив наукових досліджень на ефективність правозастосування / Л. І. Чулінда // Вісник Академії адвокатури України. – 2004. – Вип. 1. – С. 44–50.
435. Сидоренко О. М. Правова доктрина як вторинне джерело права / О. М. Сидоренко // Актуальні проблеми держави і права. – 2006. – С. 38–43.
436. Губанов О. О. Правова доктрина як джерело права у межах романо-германської, англосаксонської та релігійно-традиційної правової сім'ї: порівняльна характеристика / О. О. Губанов // Право і суспільство. – 2015. – № 6. – С. 9–14.
437. Марченко М. Н. Основные правовые системы современного мира / М. Н. Марченко. – М.: ИКД „Зерцало-М“, 2001. – 400 с.
438. Сюкияйнен Л. Р. Шариат и мусульманско-правовая культура / Л. Р. Сюкияйнен. – М., 1997. – 48 с.
439. Ткаченко В. Д. Порівняльне правознавство: підручник для студентів юридичних спеціальностей вищих навчальних закладів / В. Д. Ткаченко, С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов; за ред. В. Д. Ткаченка. – Х.: Право, 2003. – 274 с.
440. Васильев А. А. Правовая доктрина как источник права: вопросы теории и истории: монография / А. А. Васильев. – М.: Юрлитинформ, 2009. – 272 с.
441. Сорокин В. В. Судебная практика или правовая доктрина / В. В. Сорокин // Арбитражный и гражданский процесс. – 2002. – № 8. – С. 8–11.
442. Ситар І. М. Правові системи сучасності (західна традиція права): навч. посібник / І. М. Ситар. – Львів: ЛьвДУВС, 2009. – 480 с.
443. Петрушевский И. П. Ислам в Иране в VII–XV веках: курс лекций / И. П. Петрушевский. – Л., 1966. – 400 с.
444. Городній М. М. Типологічні особливості мусульманського права в контексті акультурації / М. М. Городній // Форум права. – 2014. – № 1. – С. 112–122.
445. Галюк С. Є. Роль мусульманського права в інтеграції ісламського суспільства: історичні та цивілізаційні аспекти / С. Є. Галюк // Вісник Академії адвокатури України. – 2007. – Вип. 9. – С. 35–39.
446. Оборотов Ю. Н. Традиции и новации в правовом развитии / Ю. Н. Оборотов. – О.: Юридическая литература, 2001. – 15 с.

447. Міма І. В. Фактори, що впливають на становлення релігійно-правової традиції / І. В. Міма // *Právna veda a prax v treťom tisícročí: zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie* (Кошіце, 27–28 фебруар 2015). – Кошіце, 2015. – Р. 16–18.

448. Лаврик М. А. Ислам: к вопросу о трансформации политико-правовой идеологии / М. А. Лаврик // *Материалы ежегодной научно-практ. конф. Юридического института Иркутского университета* (г. Иркутск, март 2002 г.). – Иркутск, 2002. – С. 10–13.

449. Міма І. В. Релігійні норми та їх місце в системі соціально-правового регулювання суспільних відносин: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Міма Ірина Володимирівна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2008. – 24 с.

450. Религия и глобализация на просторах Евразии / под ред. А. Малашенко, С. Филатова. – 2-е изд. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Моск. Центр Карнеги, 2009. – 341 с.

451. Вовк Д. Правова традиція: підходи до розуміння / Д. Вовк // *Державне будівництво та місцеве самоврядування*. – Вип. 23. – 2012. – С. 3–15.

452. Смирнов О. В. Соотношение норм и принципов в советском праве / О. В. Смирнов // *Советское государство и право*. – 1977. – № 2. – С. 11–18.

453. Лукашева Е. А. Принципы социалистического права / Е. А. Лукашева // *Советское государство и право*. – 1970. – № 6. – С. 25–29.

454. Коваль О. А. Формування принципів права / О. А. Коваль // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2006. – Вип. 6. – С. 22–27.

455. Кононов А. Л. Об общих принципах права во французской и бельгийской судебной практике по административным делам / А. Л. Кононов // *Государство и право*. – 2001. – № 3. – С. 82–86.

456. Коваль О. А. Види принципів права України / О. А. Коваль // *Вісник Академії адвокатури України*. – 2005. – Вип. 2. – С. 16–25.

457. Ладиченко В. І. Принципи права як фундамент нормопроекування / В. І. Ладиченко // *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.)* / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 148–151.

458. Колесніченко В. В. Принципи права європейського союзу: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Колесніченко Вадим Васильович; Одеська національна юридична академія. – О., 2010. – 22 с.

459. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи правата проблеми їх впровадження в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Фулей Тетяна Іванівна; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 16 с.

460. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Погребняк Станіслав Петрович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 37 с.

461. Негодченко О. В. Організаційно-правові засади діяльності органів внутрішніх справ щодо забезпечення прав і свобод людини: монографія / О. В. Негодченко. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 448 с.

462. Олійник А. Ю. Регулювання основних свобод людини і громадянина нормами міжнародного права в Україні / А. Ю. Олійник // Журнал східноєвропейського права. – 2015. – № 12. – С. 37–43.

463. Дробязко С. Г. Понятие правовой культуры и основные направления повышения ее уровня в условиях формирования социального правового государства и правового гражданского общества / С. Г. Дробязко // Проблемы формирования и развития правовой культуры белорусского общества: материалы круглого стола (3–5 февраля 2005 г.). – Минск: МИТСО, 2005. – С. 10–15.

464. Уварова О. О. Роль принципів права у процесі правозастосування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Уварова Олена Олександрівна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2009. – 21 с.

465. Статут Международного Суда [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/ru/995_010/page3

466. Козюбра М. Праворозуміння: поняття, типи та рівні / М. Козюбра // Право України. – 2010. – № 4. – С. 10–21.

467. Заєць А. Світоглядні основи праворозуміння / А. Заєць // Вісник АПРНУ. – 1997. – № 2(9). – С. 3–12.

468. Стовба О. В. Правова ситуація як онтологічна основа правової реальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Стовба Олексій Вячеславович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 17 с.

469. Теория государства и права / под ред. В. М. Корельского, В. Д. Перевалова. – М.: НОРМА-ИНФРА. – М, 1998. – 570 с.

470. Поляков А. В. Общая теория права: Курс лекций / А. В. Поляков. – СПб.: Юридический центр Пресс, 2001. – 642 с.

471. Михайліна Т. Детермінація типології праворозуміння через правосвідомість / Т. Михайліна // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 12. – С. 225–228.

472. Алаїс С. І. Проблема праворозуміння в основних школах права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Алаїс Софія Іванівна; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 17 с.

473. Нерсесянц В. С. Философия права Гегеля / В. С. Нерсесянц. – М.: Юристъ, 1998. – 352 с.

474. Четвернин В. А. Понятие права и государства: Введение в курс теории права и государства / В. А. Четвернин. – М.: Дело, 1997. – 435 с.

475. Алексеев Н. Н. Основы философии права / Н. Н. Алексеев. – СПб.: Лань, 1999. – 256 с.
476. Гурвич Г. Д. Философия и социология права: избранные сочинения / Г. Д. Гурвич. – СПб., 2004. – 848 с.
477. Леушин В. И. Природа человека как основа правопонимания / В. И. Леушин // Теоретические и практические проблемы правопонимания: сб. науч. трудов. – М., 2009. – С. 206–219.
478. Токарська А. С. Правова комунікація в контексті посткласичного праворозуміння: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.12 / Токарська Антоніна Семенівна; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2008. – 38 с.
479. Філик Н. В. Державно-правові засади громадянського суспільства: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Філик Наталія Володимирівна; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 20 с.
480. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности / Л. И. Петражицкий. – СПб., 1909. – Т. 1. – 318 с.
481. Ромашкін С. В. Типи правопізнання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ромашкін Сергій Володимирович; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2008. – 21 с.
482. Нерсисянц В. С. Право и закон / В. С. Нерсисянц. – М.: Наука, 1983. – 366 с.
483. Парута О. В. Окремі питання взаємодії правової ідентичності та правової соціалізації / О. В. Парута // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 54–57.
484. Шаповал В. Н. Антропологічні виміри розвитку філософії права в Україні / В. Н. Шаповал // Проблеми філософії права. – 2003. – Т. 1. – С. 129–130.
485. Ситар І. М. Онтологічні функції права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ситар Ігор Михайлович; Львівський державний університет внутрішніх справ. – Л., 2008. – 14 с.
486. Антропологія права: навч. посібник / В. І. Кушерець, В. М. Кравець, С. О. Мосьондз та ін.; за ред. В. І. Кушереця. – К.: Знання України, 2011. – 223 с.
487. Подковенко В. О. Антропологічний підхід до права як основа юридичної науки / В. О. Подковенко // Право і суспільство. – 2015. – № 2. – С. 32–38.
488. Теорія держави і права: Академічний курс: підручник / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 688 с.
489. Куракін О. М. Співвідношення верховенства права та закону в розрізі соціологічної концепції праворозуміння / О. М. Куракін, М. Ю. Романов // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 33–36.
490. Керимов Д. А. Социология и правоведение / Д. А. Керимов // Государство и право. – 1999. – № 8. – С. 83–91.

491. Проблемы методологии и методики правоведения / под ред. Д. А. Керимова, В. Н. Кудрявцева, И. С. Самощенко, Н. М. Кейзерова. – М.: Мысль, 1974. – 205 с.
492. Чечот Д. М. Выявление эффективности некоторых гражданско-процессуальных норм с помощью социологических методов / Д. М. Чечот // Проблемы социологии права. – Вильнюс. – 1970. – Вып. 1. – С. 82–89.
493. Сергевнин С. Л. О социологии права / С. Л. Сергевнин // Вестник Ленинградского университета. Сер. 6. – Л., 1998. – Вып. 1. – С. 69–77.
494. Кривцова В. М. Юридичний конфлікт як феномен правової дійсності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Кривцова Валентина Максимівна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2005. – 21 с.
495. Ehrlich E. Grundlegung der Soziologie des Rechts / E. Ehrlich. – München und Leipzig: Duncker & Humblot, 1913. – 409 s.
496. Теорія держави і права: підручник / С. Л. Лисенков, А. М. Колодій, О. Д. Тихомиров, В. С. Ковальський; за ред. С. Л. Лисенкова. – К.: Юрінком Інтер, 2005. – 448 с.
497. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский. – СПб.: РХГИ, 1999. – 375 с.
498. Міхайліна Т. Правосвідомість у площині юснатуралізму / Т. Міхайліна // Інтернаука. – 2017. – № 15(37). – Т. 1. – С. 84–87.
499. Пермяков Ю. Е. Основания права / Ю. Е. Пермяков. – Самара: Универс-групп, 2003. – 491 с.
500. Честнов И. Л. Конкретизация права с позиций социальной антропологии права / И. Л. Честнов // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. – Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – С. 220–230.
501. Копоть В. О. Концептуальні основи правового реалізму: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Копоть Володимир Олегович; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2008. – 17 с.
502. Llewellyn K. Some Realism About Realism. Responding to Dean Pound / K. Llewellyn // 44 Harvard Law Review. – 1931. – P. 1222–1264.
503. Синха С. П. Юриспруденция. Философия права. Краткий курс / С. П. Синха; пер. с англ. – М.: Академия, 1996. – 304 с.
504. Pound R. Interpretations of Legal History / R. Pound. – N.Y.: The Macmillan company, 1923. – 171 p.
505. Posner Richard A. Introduction to Oliver Wendell Holmes Jr., The Essential Holmes: Selections from the Letters, Speeches, Judicial Opinions, and Other Writings of Oliver Wendell Holmes, Jr. / Richard A. Posner (ed.), 1992. – 375 p.

506. Атрашкевич Є. В. Правовий прагматизм у англо-американській філософсько-правовій думці / Є. В. Атрашкевич [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/4264/1/Atrashkevych.pdf>

507. Атрашкевич Є. В. Неокласичний прагматизм Сьюзан Хаак у сучасному англо-американському філософсько-правовому дискурсі: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Є. В. Атрашкевич. – О., 2016. – 21 с.

508. Кравченко С. С. Взаємозв'язок теорії правового реалізму і правового прагматизму у філософії США / С. С. Кравченко // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 60. – С. 470–477.

509. Лившиц Р. Современная теория права: Краткий очерк / Р. Лившиц. – М.: ИГиП РАН, 1992. – 94 с.

510. Бачинин В. А. Неправо (негативное право) как категория и социальная реалья / В. А. Бачинин // Государство и право. – 2001. – № 5. – С. 14–20.

511. Кананькина Е. Философские традиции анализа источников (форм) права / Е. Кананькина // Право и политика. – 2004. – № 12. – С. 11–21.

512. Ллойд Д. Идея права / Д. Ллойд; пер. с англ. М. А. Юмашевой, Ю. М. Юмашева; под ред. Ю. М. Юмашева. – М.: Книгодел, 2009. – 376 с.

513. Братасюк М. Г. Філософсько-методологічні засади становлення правової доктрини в сучасній Україні / М. Г. Братасюк // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 2. – Т. 1. – С. 11–15.

514. Мамут Л. С. Сверим ориентиры: наука о государстве и праве нуждается в радикальном обновлении / Л. С. Мамут // Пульс реформ. – М.: Прогресс, 1989. – С. 104–108.

515. Варламова Н. В. Неопозитивистская концепция юридической догматики / Н. В. Варламова // Российское правосудие. – 2007. – № 10. – С. 4–14.

516. Байтин М. И. О современном нормативном понимании права / М. И. Байтин // Журнал российского права. – 1999. – № 5. – С. 98–107.

517. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) / М. И. Байтин. – М.: ООО ИД „Право и государство”, 2005. – 544 с.

518. Немецкая историческая школа права. – Челябинск: Социум, 2010. – 528 с.

519. Доктринальні засади розвитку держави та права: національні та міжнародні тенденції: монографія / за ред. Ю. Л. Бошицького. – К.: Вид-во Ліра-К, 2014. – 440 с.

520. Права человека: учебник / под ред. Е. А. Лукашевой. – М.: Норма; Инфра-М, 2011. – 560 с.

521. Гнатюк М. Д. Правозастосування та його місце в процесі реалізації права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Гнатюк Мар'яна Дмитрівна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 21 с.

522. Мамченко Н. В. Дуалізм природного і позитивного права як синтез цілей правової системи: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Мамченко Неллі Володимирівна; Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. – К., 2009. – 26 с.

523. Мосьондз С. О. Феномен правозаконності як сучасна теоретико-правова модель / С. О. Мосьондз // Журнал східноєвропейського права. – 2015. – № 19. – С. 4–10.

524. Шафиров В. Человекоцентристский поход к праву / В. Шафиров // Право України. – 2010. – № 4. – С. 43–48.

525. Михайлов В. В. Единство в многообразии как принцип современной теории познания / В. В. Михайлов // Вопросы духовной культуры. – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/93460/46-Mikhailov.pdf?sequence=1>

526. Ковтонюк А. М. Основні концепції права в інтегративній юриспруденції / А. М. Ковтонюк // Університетські наукові записки. – 2007. – № 4(24). – С. 32–37.

527. Холл Дж. Интегративная юриспруденция / Дж. Холл // Антология мировой правовой мысли: в 5-ти т. – М.: Мысль, 1999. – Т. III: Европа. Америка: XVII–XX вв. – 829 с.

528. Оборотов Ю. Праворозуміння як аксіоматичне начало (постулат) права / Ю. Оборотов // Право України. – 2010. – № 4. – С. 49–55.

529. Бігун В. С. Людина в праві: аксіологічний підхід: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Бігун В'ячеслав Степанович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2004. – 21 с.

530. Філософія права: проблеми та підходи: навч. посібник / за ред. П. М. Рабіновича. – Львів, 2005. – 290 с.

531. Мельничук О. Аксіологічні основи права / О. Мельничук, К. Горобець // Право України. – 2010. – № 4. – С. 220–224.

532. Патерило І. В. Право як ціннісна категорія: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Патерило Ірина Володимирівна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2006. – 22 с.

533. Рабинович П. М. Социалистическое право как ценность / П. М. Рабинович. – О.: Юрид. лит., 2006. – 167 с.

534. Герасимів Т. З. Інтерпретація цінностей права: праксеологічний аспект / Т. З. Герасимів, М. В. Базарник // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. – 2016 [Електронний ресурс]. – Режим доступа: http://ena.lp.edu.ua/bitstream/ntb/37301/1/24_150-155.pdf

535. Горобець К. В. Правові цінності / К. В. Горобець // Велика українська юридична енциклопедія: у 20-ти т. / за ред. О. В. Петришина та ін. – Х.: Право, 2017. – Т. 3: Загальна теорія права. – 952 с.

536. Варламова Н. В. Аксиологический аспект правопонимания / Н. В. Варламова // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление: материалы круглого стола в ИГП РАН. – М., 1996. – С. 11–19.

537. Шафиров В. М. Конкретизация законодательства и современное отечественное правопонимание: проблемы взаимодействия / В. М. Шафиров // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики: материалы международного симпозиума (г. Геленджик, 27–28 сентября 2007 г.). – Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – 1134 с.

538. Михайліна Т. Ціннісноорієнтований концепт правосвідомості / Т. Михайліна // Підприємництво, господарство і право. – 2018. – № 1. – С. 119–123.

539. Костицький В. В. Право як соціальна цінність / В. В. Костицький // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 16–19.

540. Старинський М. В. Результат дії норми права, що запрограмований нормотворцем: загальна характеристика / М. В. Старинський // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 16–19.

541. Ситар І. М. Онтологічні засади критично-правових досліджень у процесі акультурації / І. М. Ситар // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право”. – 2015. – Вип. 31. – Т. 1. – С. 37–40.

542. Кузнецова Н. Ф. Понятие, предмет, система, значение и структура Особенной части российского уголовного законодательства / Н. Ф. Кузнецова // Курс уголовного права МГУ. – М., 2002. – Т. 3. – 485 с.

543. Дзюба Ю. П. Суспільна небезпечність злочинів та соціальна обумовленість кримінально-правової заборони / Ю. П. Дзюба // Форум права. – 2014. – № 4. – С. 130–134.

544. Яремко О. М. Контамінація раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Яремко Оксана Михайлівна; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 22 с.

545. Войтов В. В. Соціально-філософський зміст правосвідомості функції: автореф. дис. ... канд. філософ. наук: 09.00.03 / Войтов Володимир Вікторович; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2007. – 16 с.

546. Лобода Ю. П. Цінність держави як її соціальна сутність (теоретико-методологічні аспекти дослідження): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Лобода Юрій Петрович; Одеська національна юридична академія. – О., 2001. – 16 с.

547. Исайчев М. А. Правовая аксиология П. И. Новгородцева / М. А. Исайчев // *Философия права*. – 2015. – № 2 (69). – С. 150–155.

548. Осядла М. В. Ціннісний зміст правових актів: теоретико-правовий аспект / М. В. Осядла // *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.)* / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 295–297.

549. Радзівєвський В. О. Кримінальна субкультура молоді як соціокультурне явище / В. О. Радзівєвський // *Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв*. – 2011. – № 3. – С. 176–180.

550. Бочарніков Д. Баланс у житті людства й особистості: від стихійності до керованості / Д. Бочарніков // *Підприємництво, господарство і право*. – 2014. – № 4. – С. 42–44.

551. Мережко А. А. Введение в философию международного права: Гносеология международного права / А. А. Мережко. – К.: Юстиниан, 2002. – 192 с.

552. Античные риторика / под ред. А. А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во Московского университета, 1978. – 352 с.

553. Циппеліус Р. Філософія права / Р. Циппеліус; пер. з нім. Є. М. Причепій та ін. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.

554. Роулз Дж. Теория справедливости / Дж. Роулз; пер. с англ. – Новосибирск: Изд-во НГУ, 1995. – 536 с.

555. Стойка М. С. Сучасні погляди на розуміння концепції справедливості / М. С. Стойка // *Форум права*. – 2014. – № 2. – С. 416–422.

556. Лафарг П. Сочинения / П. Лафарг. – М.; Л.: Гос. социально-экономическое изд-во, 1931. – Т. III. – 468 с.

557. Ладиченко В. В. Гуманістичні основи організації державної влади: автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.01 / Ладиченко Віктор Валерійович; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2008. – 43 с.

558. Квашиш В. Е. Гуманизм советского уголовного права / В. Е. Квашиш. – М.: Юридическая литература, 1969. – 150 с.

559. Попков В. Д. Гуманизм советского права / В. Д. Попков. – М.: Юридическая литература, 1972. – 196 с.

560. Чеботарьов С. С. Концептуальні засади реалізації принципу гуманізму в праві / С. С. Чеботарьов // *Право і суспільство*. – 2015. – № 4. – С. 43–48.

561. Дзьобань О. П. До питання про взаємодію права і свободи / О. П. Дзьобань // *Проблеми законності*. – 2009. – № 104. – С. 15–25.

562. Нерсесянц В. С. Ценность права как триединства свободы, равенства и справедливости / В. С. Нерсесянц // *Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновление: материалы круглого стола в ИГП РАН*. – М., 1996. – С. 4–11.

563. Sinha S. P. Non-Universality of Law // *Archiv für Rechtsund Sozialphilosophie*. Wiesbaden. – 1995. – Bd. 81. – № 2. – P. 185–214.

564. Гетьман-П'ятковська І. А. Право та мораль: теоретико-правові проблеми співвідношення та взаємодії: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Гетьман-П'ятковська Ірина Анатоліївна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2007. – 22 с.

565. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) // *Офіційний вісник України*. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.

566. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 48 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень пункту 1.17 статті 1, статті 8 Закону України „Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами та державними цільовими фондами” (справа про податкову заставу) // *Офіційний вісник України*. – 2005. – № 13. – Ст. 674.

567. Грицак О. В. Деякі питання застосування категорії „моральні засади суспільства” в контексті недійсності правочинів / О. В. Грицак // *Форум права*. – 2014. – № 2. – С. 89–93.

568. Шапп Я. Система германського громадянського права: учебник для ВУЗів / Я. Шапп; пер. с нем. С. В. Королева. – М.: Междунар. отношения, 2006. – 360 с.

569. Василенко М. Є. Щодо правової цінності категорії „моральні засади суспільства” / М. Є. Василенко // *Форум права*. – 2015. – № 3. – С. 21–26.

570. Дрішлюк А. І. Значення норм моралі в регулюванні цивільних відносин / А. І. Дрішлюк // *Науковий вісник Херсонськ. держ. ун-ту. Серія „Юридичні науки”*. – 2012. – С. 32–37.

571. Кагадій М. І. Юридична практика в правовій системі України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Кагадій Микола Іванович; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2005. – 24 с.

572. Герасимів Т. З. Девіантна поведінка особистості, її причини та шляхи попередження / Т. З. Герасимів // *Форум права*. – 2015. – № 4. – С. 49–55.

573. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – М., 2011. – 496 с.

574. Міхайліна Т. Різноспрямованість векторів правосвідомості у юридичній практиці / Т. Міхайліна // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*. – 2017. – Вип. 47. – Т. 1. – С. 24–27.

575. Михайлович Д. М. Офіційне тлумачення закону: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Михайлович Дмитро Мар'янович; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2003. – 17 с.

576. Ющик О. І. Теоретичні основи законодавчого процесу: монографія / О. І. Ющик. – К.: Парламентське вид-во, 2004. – 519 с.

577. Теплюк М. О. Правотворчість як діяльність, пов'язана з правом / М. О. Теплюк [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [www.irbis.nbuv.gov.ua_bmj_2013_12.31.pdf](http://www.irbis.nbuv.gov.ua/bmj_2013_12.31.pdf)

578. Коцан-Олинець Ю. Я. Теоретико-правова характеристика правотворчості / Ю. Я. Коцан-Олинець, В. В. Мина // Порівняльно-аналітичне право. – 2016. – № 2. – С. 24–27.

579. Удовика Л. Правові засоби правотворчості в контексті інтеграції України в ЄС / Л. Удовика, О. Ганзенко // Підприємництво, господарство і право. – 2017. – № 10. – С. 201–205.

580. Недбайло П. Е. Юридическая процессуальная форма: теория и практика / П. Е. Недбайло, В. М. Горшенев. – М.: Юридическая литература, 1976. – 280 с.

581. Косович В. М. Проект Закону України „Про нормативно-правові акти”: важливість прийняття та можливості удосконалення / В. М. Косович // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 16–19.

582. Чаплук О. І. Проблеми правового забезпечення законодавчого процесу в Україні / О.І. Чаплук // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 158–160.

583. Сурай І. Чинники якості законодавчої діяльності в Україні / І. Сурай, Н. Караченцева // Державне управління та місцеве самоврядування. – 2016. – Вип. 1 (28). – С. 54–60.

584. Шпак Ю. А. Стадії нормотворчого процесу в органах місцевого самоврядування: теоретико-правовий аспект / Ю. А. Шпак // Lviv Polytechnic National University Institutional Repository. – 2014 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ena.lp.edu.ua:8080/bitstream/ntb/26497/1/20-103-108.pdf>

585. Романов Я. В. Стадії підзаконного нормотворчого процесу / Я. В. Романов // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція. – 2014. – № 11. – Т. 1. – С. 59–61.

586. Мицкевич А. В. Правотворчество в СССР / А. В. Мицкевич. – М.: Юридическая литература, 1974. – 319 с.

587. Кагановська Т. Є. До питання вимог щодо розроблення та оформлення нормативно-правових документів (проектів) / Т. Є. Кагановська // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 45–48.

588. Шутак І. Д. Юридична техніка: навч. посібник / І. Д. Шутак, І. І. Онищук. – Івано-Франківськ, 2013. – 496 с.
589. Розробка проектів нормативно-правових актів відповідно до методики вирішення проблем / Автор. колектив Т. Фулей, Л. Лукас, Л. Сайц. – К.: ФОП Москаленко О. М., 2012. – 180 с.
590. Рибікова Г. В. Правова експертиза нормативно-правових актів як права категорія та наукова доктрина / Г. В. Рибікова // Юридичний вісник. – 2013. – № 4(29). – С. 28–32.
591. Косович В. М. Правовий моніторинг як засіб вдосконалення нормативно-правових актів в Україні / В. Косович // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2012. – № 3. – С. 31–44.
592. Арзамасов Ю. Г. Концепция мониторинга нормативных правовых актов / Ю. Г. Арзамасов, Я. Е. Наконечный. – М.: Юрлитинформ, 2011. – 208 с.
593. Онищук І. І. Принципи, методи та етапи здійснення моніторингової експертизи нормативно-правових актів / І. І. Онищук // Наше право. – 2014. – № 8. – С. 25–31.
594. Проведення експертизи проектів нормативно-правових актів з використанням методики вирішення проблем / Т. Фулей, Л. Лукас, Л. Сайц. – К.: ФОП Москаленко О. М., 2013. – 168 с.
595. Наливайко Л. Р. Інститут громадської експертизи як одна з форм взаємодії органів державної влади з громадськістю / Л. Р. Наливайко, А. Ф. Орешкова // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 114–117.
596. Лозинська І. В. Правовий закон і стандарти правотворчості правової держави / І. В. Лозинська // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2011. – № 1. – С. 37–46.
597. Эффективность закона: методология и конкретные исследования / под ред. В. М. Сырых, Ю. А. Тихомирова. – М.: Ин-т законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ, 1997. – 212 с.
598. Научные основы советского правотворчества / под ред. Р. О. Халфиной. – М.: Наука, 1981. – 317 с.
599. Методичні рекомендації на тему „Правова експертиза нормативно-правових актів” / Міністерство юстиції України; Головне управління юстиції у м. Києві; Голосівське районне управління юстиції України у м. Києві. – К., 2015. – 16 с.
600. Осика І. М. Методологія проведення громадської антикорупційної експертизи: загальні засади / М. І. Хавронюк, О. С. Хмара, Т. Г. Яцків. – К., 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ti-ukraine.org/wp-content/uploads/2016/11/methodology.pdf>

601. Дзейко Ж. О. Техніко-юридичні правила конструювання назви закону / Ж. О. Дзейко // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 38–42.

602. Куян І. А. Технологія законотворення потребує нових підходів / І. А. Куян // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 42–46.

603. Баранов В. М. Признаки ошибочности концепции законопроекта / В. М. Баранов // Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах: материалы Межд. науч.-практ. круглого стола (29–30 мая 2008 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 91–115.

604. Фулей Т. Програма сприяння Парламенту II: програма розвитку законотворачої політики. Розробка проектів нормативно-правових актів відповідно до методики вирішення проблем / Т. Фулей, Л. Лукас, Л. Сайц. – К.: ФОП Москаленко О. М., 2012. – 180 с.

605. Як голосували за закон про реінтеграцію Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pravda.com.ua/news/2017/10/6/7157488/

606. Ромінський Є. В. Парламентські ініціативи щодо вдосконалення законодавчого процесу (за матеріалами законопроектів Верховної Ради України VIII скликання) / Є. В. Ромінський // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 16–19.

607. Оніщенко Н. М. Інституційна оптимізація прийняття нормативно-правових актів / Н. М. Оніщенко // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. та повідомл. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 12–16.

608. Журавський В. С. З історичного досвіду формування парламентаризму в Європі та Північній Америці / В. С. Журавський // Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ. – 2000. – № 12 (1). – С. 159–166.

609. Кобан О. Г. Законодавча процедура як елемент правообмеження / О. Г. Кобан // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 160–163.

610. Гапоненко Л. В. Участь громадянського суспільства у законодавчому процесі / Л. В. Гапоненко // Проблеми законодавчого регулювання порядку роз-

робки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 277–280.

611. Лотюк О. С. До питання щодо нових суб'єктів нормотворчої ініціативи в умовах розвитку громадянського суспільства в Україні / О. С. Лотюк // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 202–205.

612. Андрусів Л. М. Оприлюднення нормативно-правових актів як стадія правотворчості / Л. М. Андрусів // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2017. – № 3. – С. 3–5.

613. Легін Л. М. Оприлюднення закону: поняття, форми, значення / Л. М. Легін // Прикарпатський юридичний вісник. – 2014. – Вип. 2(5). – С. 36–44.

614. Вопленко Н. Н. Объем толкования и конкретизация правовых норм / Н. Н. Вопленко, Ю. А. Гаврилова // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики: материалы международного симпозиума (г. Геленджик, 27–28 сентября 2007 г.). – Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – 1134 с.

615. Власов Ю. Л. Проблеми тлумачення норм права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Власов Юрій Леонідович; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2000. – 17 с.

616. Лепіш Н. Я. Наукове розуміння тлумачення норм права / Н. Я. Лепіш // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. – 2015. – № 4. – С. 12–24.

617. Чулінда Л. І. Юридико-лінгвістичне тлумачення текстів нормативно-правових актів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Чулінда Людмила Іванівна; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 21 с.

618. Философия и методология познания: учебник / под ред. В. Л. Обухова, Ю. Н. Солонина, В. П. Сальникова, В. В. Васильковой. – СПб.: „Университет“, 2003. – 560 с.

619. Міхайліна Т. Акцентуалізація правосвідомості у площині правової герменевтики / Т. Міхайліна // Право і суспільство. – 2017. – № 6. – С. 35–40.

620. Косцова І. П. Герменевтичний метод тлумачення норм права: історична та юридична дивергенція / І. П. Косцова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://science2016.lp.edu.ua/sites/default/files/Full_text_of_%20papers/vnulpurn_2015_827_27.pdf

621. Костюк О. М. Теоретико-правові засади нормативного тлумачення: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Костюк Ольга Миколаївна; Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ, 2017. – 221 с.

622. Котяй Т. В. Поняття та зміст тлумачення норм кримінального права / Т. В. Котяй // Науковий вісник Херсонського державного університету. – 2015. – Вип. 3. – Т. 3. – С. 17–21.

623. Косцова І. П. Системне тлумачення та європейські стандарти у сфері судочинства / І. П. Косцова // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 217–222.

624. Николина К. В. Методологія тлумачення нормативно-правових актів: перспективи правового регулювання / К. В. Николина // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 205–208.

625. Новітнє вчення про тлумачення правових актів: навч. посіб. з курсу тлумачення правових актів для суддів, що проходять підвищення кваліфікації, і кандидатів на посади суддів, що проходять спеціальну підготовку / В. Г. Ротань, І. Л. Самсін, А. Г. Ярема та ін.; за ред. В. Г. Ротаня. – Х.: Право, 2013. – 752 с.

626. Шевчук С. Інтерв'ю / С. Шевчук // Закон і бізнес. – 2016. – № 48 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.ccu.gov.ua/publikaciya/intervyu-suddi-ksu-stanislava-shevchuka-shchotyzhnevkyku-zakon-i-biznes-no-48-26

627. Настасяк І. Ю. Основні прийоми визначення обсягу правотлумачення / І. Ю. Настасяк // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 212–214.

628. Пиголкин А. С. Толкование нормативных актов в СССР / А. С. Пиголкин. – М.: Госюриздат, 1962. – 166 с.

629. Брайнин Я. М. Уголовный закон и его применение / Я. М. Брайнин. – М.: Юридическая литература, 1967. – 240 с.

630. Туманов В. Автономное толкование понятий в практике Европейского Суда по правам человека / В. Туманов // Конституц. право: Восточноевроп. обозрение. – 2003. – № 3(44). – С. 75–82.

631. Цувіна Т. А. Принцип автономного тлумачення в практиці Європейського Суду з Прав Людини у контексті права на справедливий судовий розгляд / Т. А. Цувіна // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 228–231.

632. Ващенко Ю. С. Филологическое толкование норм права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ю. С. Ващенко. – Тольятти, 2002.

633. Петрова И. Л. Место синтаксического анализа в процессе толкования и конкретизации правовых норм / И. Л. Петрова // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. – С. 350–356.

634. Карташов В. Н. Теория правовой системы: учебн. пособие: в 2-х т. / В. Н. Карташов. – Ярославль: ЯрГУ, 2005. – Т. 1. – 547 с.

635. Чулінда Л. І. Обґрунтування методології теоретико-правового дослідження властивостей юридико-лінгвістичного тлумачення / Л. І. Чулінда // Вісник Академії адвокатури України. – 2005. – Вип. 3. – С. 92–97.

636. McLeod I. Literal and Purposive Techniques of Legislative Interpretation: Some European Communities and English Common Law Perspectives / I. McLeod // Brooklyn Journal of International Law. – 2004. – Vol. 29. – № 3. – P. 1109–1134.

637. Савчук С. В. Юридична соціологія: предмет та місце в системі юридичних наук / С. В. Савчук. – Чернівці: Рута, 2003. – 240 с.

638. Лисенков С. Л. Механізм правового регулювання реалізації суб'єктивних прав і свобод / С. Л. Лисенков // Вісник Академії адвокатури України. – 2006. – Вип. 5. – С. 30–37.

639. Кудрявцев В. Н. Социологический анализ правовых явлений / В. Н. Кудрявцев // О структуре марксистской социологической теории: сб. статей. – М.: Изд-во МГУ, 1970.

640. Одинцова М. И. Экономика права / М. И. Одинцова. – М.: ГУ ВШЭ, 2007. – 281 с.

641. Лапаева В. В. Конкретно-социологические исследования в праве / В. В. Лапаева. – М.: Юридическая литература, 1987. – 143 с.

642. Юридична енциклопедія: в 6-ти т. / за ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 2003. – Т. 5. – 736 с.

643. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: підручник / П. М. Рабінович. – К.: Атіка, 2001. – 176 с.

644. Легка О. В. Реалізація норм права: теоретико-правові аспекти / О. В. Легка // Право і суспільство. – 2012. – № 1. – С. 30–33.

645. Левченко И. П. Реализация норм права: учебник для ВУЗов / И. П. Левченко. – М.: ОМЕГА, 2005. – 263 с.

646. Хропанюк В. Н. Теория государства и права: учебное пособие для ВУЗов / В. Н. Хропанюк. – М.: ОМЕГА, 2005. – 382 с.

647. Борисенко М. О. Поняття та форми реалізації права / М. О. Борисенко // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – № 2. – С. 274–276.

648. Новик Ю. И. Психологические проблемы правового регулирования / Ю. И. Новик. – Минск, 1989. – 135 с.

649. Полонка І. Конструктивно-теоретичний аналіз розуміння поняття та ознак правомірної поведінки / І. Полонка // Підприємництво, господарство і право. – 2016. – № 3. – С. 131–136.
650. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение: норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М.: Наука, 1982. – 288 с.
651. Ивакин В. И. Правонарушение как вид правового поведения / В. И. Ивакин // Аграрное и земельное право. – 2009. – № 10. – С. 6–9.
652. Лещенко А. В. Семантичний аналіз правової поведінки / А. В. Лещенко // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 61(48). – С. 349–357.
653. Оксамытний В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытний. – К.: Наукова думка, 1985. – 175 с.
654. Свириденко Г. В. Правомірна поведінка: теоретико-прикладні засади: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Г. В. Свириденко; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2017. – 215 с.
655. Оніщенко Н. М. Громадянська вихованість: моральна та правова складові / Н. М. Оніщенко // Віче. – 2014. – № 23. – С. 17–21.
656. Романова А. Правомірна поведінка як умова самоствердження людини / А. Романова // Юридичний вісник. – 2014. – № 6. – С. 91–95.
657. Барабаш О. О. Підходи до класифікації видів поведінки людини в теорії права / О. О. Барабаш // Науковий вісник публічного та приватного права. – 2016. – Вип. 6. – Т. 1. – С. 3–6.
658. Тимошенко В. І. Суспільна свідомість і правова поведінка / В. І. Тимошенко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://elar.naiu.kiev.ua/bitstream/123456789/2718.PDF>
659. Зубко Г. Ю. Маргінальна поведінка як вид правомірної поведінки особи: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Г. Ю. Зубко; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2011. – 209 с.
660. Егоров В. С. Теоретические вопросы освобождения от уголовной ответственности / В. С. Егоров. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2002. – 279 с.
661. Полянський Т. Т. Зловживання правом (загальнотеоретичне дослідження): моногр. / Т. Т. Полянський. – К.: Ред. журн. „Право України”; Х.: Право. – 2013. – 375 с.
662. Хміль М. М. Принцип неприпустимості зловживання правом (теоретико-правові аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Хміль Микола Миколайович; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2005. – 20 с.
663. Ригіна О. М. Верховний Суд США: становлення, особливості компетенції та роль у формуванні конституційного ладу держави (1787 – кінець XX ст.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Ригіна Олена Михайлівна; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л., 2009. – 18 с.

664. Ганьба О. Зловживання правом: аналіз наукових поглядів та авторське трактування окремих проблем / О. Ганьба // *Visegrad Journal on Human Rights*. – 2016. – № 1/2. – С. 95–99.

665. Зінсу О. І. Роль навчання в формуванні правової (юридично значущої) поведінки особистості / О. І. Зінсу // *Молодий вчений*. – 2017. – № 7(47). – С. 370–374.

666. Годэме Е. Общая теория обязательств / Е. Годэме; пер с франц. – М.: Юрид. изд-во Министерства юстиции СССР, 1948. – 511 с.

667. Резнікова В. В. Зловживання правом: поняття та ознаки / В. В. Резнікова // *Університетські наукові записки*. – 2013. – № 1(45). – С. 23–35.

668. Тихомиров Д. О. Зловживання правом як відхилення від правомірної поведінки / Д. О. Тихомиров, Н. П. Харченко // *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія „Право”*. – Вип. 38. – Т. 1. – С. 26–29.

669. Рогач О. Я. Зловживання правом: теоретико-правове дослідження / О. Я. Рогач. – Ужгород: Ліра, 2011. – 368 с.

670. Муж В. В. Правосвідомість як мотив правомірної поведінки / В. В. Муж [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2017/may/2264/vnulpurn201582446.pdf>

671. Невзоров І. Л. Принцип законності в правозастосувальній діяльності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Невзоров Ігор Львович; Національний університет внутрішніх справ. – Х., 2003. – 20 с.

672. Бриль К. І. Правозастосовний акт як особливий вид індивідуальних правових актів: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Бриль Костянтин Іванович; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2008. – 23 с.

673. Кобець О. В. Особливості категоріальної структури правосвідомості юриста: автореф. дис. ... канд. психолог. наук: 19.00.06 / Кобець Олександр Володимирович; Харківський національний університет внутрішніх справ. – Х., 2007. – 24 с.

674. Вильнянский С. И. Значение логики в применении правовых норм / С. И. Вильнянский // *Ученые записки Харьков. юрид. ин-та*. – Х., 1948. – С. 96–102.

675. Лившиц Р. З. Судебная практика как источник права / Р. З. Лившиц // *Судебная практика как источник права: сб. статей*. – М.: Изд-во ИГиП РАН, 1997. – С. 3–15.

676. Ярошенко О. М. Теоретичні та практичні проблеми джерел трудового права України / О. М. Ярошенко. – Х.: Вид-во СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2006. – 456 с.

677. Жуйков В. М. К вопросу о судебной практике как источнике права / В. М. Жуйков // *Судебная практика как источник права*. – М., 1997. – С. 16–23.

678. Судебная практика в советской правовой системе / под ред. С. Н. Бра-туса, А. Б. Венгерова. – М., 1975. – 328 с.

679. Гетманцева Н. Д. Роль судебной практики в конкретизации оценочных понятий трудового законодательства / Н. Д. Гетманцева // Конкретизация законодательства как технико-юридический прием нормотворческой, интерпретационной, правоприменительной практики. – Н. Новгород: Нижегородская академия МВД России, 2008. – С. 821–828.

680. Сахаров А. Б. Планирование уголовной политики и перспективы уголовного законодательства / А. Б. Сахаров // Планирование мер борьбы с преступностью: материалы коллоквиума. – М., 1982. – С. 9–11.

681. Рісний М. Б. Правозастосувальний розсуд (загальнотеоретичні аспекти): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Рісний Мирослав Богданович; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л., 2006. – 17 с.

682. Ярославцев В. Г. Нравственное правосудие и судебское правотворчество / В. Г. Ярославцев. – М.: ЗАО „Юстицинформ“, 2007. – 304 с.

683. Лазарев Б. М. Компетенция органов управления / Б. М. Лазарев. – М.: Юридическая литература, 1972. – 280 с.

684. Булгакова І. В. Судовий розсуд у господарському процесі / І. В. Булгакова // Вісник Академії адвокатури України. – 2005. – Вип. 3. – С. 44–49.

685. Spengler J. Machine-Made Justice some Implications / J. Spengler. – N.Y., 1963. – 174 p.

686. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / С. Д. Гусарев; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2007. – 422 с.

687. Міхайліна Т. Дискреційні повноваження та правосвідомість суб'єкта правозастосування: аспекти співвідношення / Т. Міхайліна, О. Жердев // Economic and law paradigm of modern society. – 2018. – № 1. – С. 71–80.

688. Куфтирев П. В. Суддівський розсуд у теорії права: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Куфтирев Павло Вячеславович; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2009. – 22 с.

689. Бохан В. Ф. Формирование убеждений суда / В. Ф. Бохан. – Минск: Изд-во БГУ им. В. И. Ленина, 1973. – 159 с.

690. Колоколов Н. А. Роль судебной практики в исправлении правотворческих ошибок / Н. А. Колоколов // Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах: материалы Межд. науч.-практ. круглого стола (29–30 мая 2008 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 257–285.

691. Кудрявцев В. Н. Общая теория квалификации преступлений / В. Н. Кудрявцев. – М.: Юристъ, 2001. – 304 с.

692. Гончаров В. Б. Проблема усмотрения правоприменяющего субъекта в правоохранительной сфере / В. Б. Гончаров, В. В. Кожевников // Государство и право. – 2001. – № 3. – С. 51–60.

693. Алексеев С. С. Право. Азбука. Теория. Философия: Опыт комплексного исследования / С. С. Алексеев. – М., 1999. – 709 с.
694. Лупинская П. А. Законность и обоснованность решений в уголовном судопроизводстве / П. А. Лупинская. – М., 1972. – 79 с.
695. Строгович М. С. Учение о материальной истине в уголовном процессе / М. С. Строгович. – М.; Л., 1947. – 275 с.
696. Лазарев В. В. Применение советского права / В. В. Лазарев. – Казань, 1972. – 200 с.
697. Пригара Л. І. Юридична техніка актів правозастосування: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Пригара Леся Іванівна; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2008. – 21 с.
698. Белая Л. В. Удосконалення інституту юридичної відповідальності як фактор формування демократичної, соціальної, правової держави: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Белая Лариса Валентинівна; Інститут законодавства Верховної Ради України. – К., 2009. – 23 с.
699. Рабінович П. Ефективність заходів юридичної відповідальності: методика вимірювання / П. Рабінович // Юридична Україна. – 2010. – № 7. – С. 4–8.
700. Шинальський О. І. Покарання в системі засобів протидії злочинності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Шинальський Олександр Іванович; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2003. – 20 с.
701. Кругликов Л. Л. Дифференциация ответственности в уголовном праве / Л. Л. Кругликов, А. В. Васильевский. – СПб.: Издательство „Юридический центр Пресс”, 2002. – 300 с.
702. Велиев С. А. Индивидуализация уголовного наказания: монография / С. А. Велиев, А. В. Савенков. – М.: РОХОС, 2005. – 216 с.
703. Сахарук Т. В. Загальні засади призначення покарання за кримінальним правом України та зарубіжних країн: порівняльний аналіз: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Сахарук Тетяна Валеріївна; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 18 с.
704. Полтавець В. В. Загальні засади призначення покарання та їх кримінально-правове значення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Полтавець Валерія Володимирівна; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – К., 2005. – 20 с.
705. Полянський Є. Ю. Призначення покарання за кримінальним правом США: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Полянський Євген Юрійович; Одеська національна юридична академія. – О., 2007. – 17 с.
706. Яремко О. М. Контамінація раціонального та гуманістичного вимірів у генезі інституту покарання в контексті європейської правової традиції: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Яремко Оксана Михайлівна; Київський національний університет внутрішніх справ. – К., 2009. – 22 с.

707. Черкасов С. В. Кримінологічна концепція альтернативних мір покарання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Черкасов Святослав В'ячеславович; Одеська національна юридична академія. – О., 2005. – 19 с.

708. Хохряков Г. Ф. Формирование правосознания у осужденных / Г. Ф. Хохряков. – М., 1985. – 82 с.

709. Пирожков В. Ф. Влияние социальной изоляции в виде лишения свободы на психологию осужденного / В. Ф. Пирожков // Вопросы борьбы с преступностью. – 1981. – Вып. 3. – С. 40–50.

710. Гишинский Я. И. Кризис системы уголовных наказаний / Я. И. Гишинский // Социс. – 1993. – № 8. – С. 70–74.

711. Хохряков Г. Ф. Наказание лишением свободы / Г. Ф. Хохряков // Социс. – 1989. – № 2. – С. 77–85.

712. Коломієць Ю. Ю. Невідворотність кримінальної відповідальності: правова природа та зміст: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Коломієць Юлія Юрївна; Одеська національна юридична академія. – О., 2005. – 17 с.

713. Махінчук В. М. Адекватність кримінального покарання як філософсько-правова проблема: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.12 / Махінчук Віталій Миколайович; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2002. – 20 с.

714. Богатирьов І. Г. Кримінальні покарання, не пов'язані з позбавленням волі (теорія і практика їх виконання кримінально-виконавчою інспекцією): автореф. дис. ... доктора юрид. наук: 12.00.08 / Богатирьов Іван Григорович; Київський національний ун-т внутрішніх справ. – К., 2006. – 32 с.

715. Минимальные стандартные правила Организации Объединенных Наций в отношении мер, не связанных с тюремным заключением (Токийские правила): Приняты 14.12.1990 г. Резолюцией 45/110 Генеральной Ассамблеи ООН [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_907

716. Європейські правила щодо загальних санкцій та заходів: Рекомендація Комітету міністрів № R(92) 16 від 19.10.1992 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/994_047

717. Халимон С. І. Деякі проблеми застосування та виконання покарань у виді громадських робіт (перспективні питання теорії і практики) / С. І. Халимон // Право і безпека. – 2006. – № 5/1. – С. 102–104.

718. Павленко В. Г. Кримінально-правова та кримінологічна характеристика громадських робіт як виду покарання: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Павленко Вадим Георгійович; Академія адвокатури України. – К., 2006. – 20 с.

719. Богатирьов І. Г. Нові види покарань в Україні як альтернатива позбавленню волі (проблеми і перспективи) / І. Г. Богатирьов // Держава і право: збірник наук. праць. Юридичні і політичні науки. – 2004. – Вип. 23. – С. 447–450.

720. Ткачова О. В. Виконання покарань у виді виправних і громадських робіт: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Ткачова Олена Вікторівна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2006. – 20 с.
721. Ткачова А. Зміст та основні риси громадських робіт / А. Ткачова // Вісник Академії правових наук України. – 2006. – № 3(42). – С. 250–258.
722. Уголовный кодекс Испании / под ред. Н. Ф. Кузнецовой, Ф. М. Решетникова; пер. с исп. В. П. Зыреновой. – М., 1998. – 213 с.
723. Уголовный кодекс Франции / под ред. Л. В. Головки, Н. Е. Крыловой; пер. с франц. Н. Е. Крыловой. – СПб.: Издательство „Юридический центр Пресс”, 2002. – 650 с.
724. Воробьев О. Ю. Наказание в виде общественных и исправительных работ по УК Украины 2001 года / О. Ю. Воробьев // Альтернативні види кримінальних покарань – шляхи для зменшення тюремного населення: збірник наук. праць. – К.: Сфера, 2003. – С. 45–53.
725. Міхайліна Т. Збалансованість системи покарань як один із засобів формування правосвідомості / Т. Міхайліна // Economic and law paradigm of modern society. – 2017. – № 2. – С. 165–173.
726. Пашков А. С. Эффективность правового регулирования и методы ее выявления / А. С. Пашков, Д. М. Чечот // Сов. государство и право. – 1965. – № 8. – С. 3–12.
727. Чувакова Г. Деякі аспекти аномалій у правовій сфері / Г. Чувакова // Юридичний вісник. – 2017. – № 2. – С. 5–8.
728. Михайлина Т. В. Проблемы доктринального определения коллизии правовых норм / Т. В. Михайлина // 2015. The new stage of development: International scientific legal congress (18.02.2015, Budapest, Hungary). – Budapest, 2015. – P. 15–18.
729. Барихин А. Б. Большой юридический энциклопедический словарь / А. Б. Барихин. – М.: Книжный мир, 2002. – 720 с.
730. Матузов Н. И. Коллизии в праве: причины, виды и способы разрешения / Н. И. Матузов // Правоведение. – 2000. – № 5. – С. 21–28.
731. Тилле А. А. Время, пространство, закон / А. А. Тилле. – М.: Юридическая литература, 1965. – 389 с.
732. Черданцев А. Ф. Толкование права и договор / А. Ф. Черданцев. – М., 2003. – 214 с.
733. Лилак Д. Д. Проблеми колізій у законодавстві України (теорія і практика): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Д. Д. Лилак; Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К., 2004. – 175 с.
734. Щодо практики застосування норм права у випадку колізії: Лист Міністерства Юстиції України від 26.12.2008 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/card/v0758323-08>

735. Занина М. А. Коллизии норм права равной юридической силы (понятие, причины, виды): монография / М. А. Занина. – М.: РАП; Волтерс Клувер, 2010. – 144 с.
736. Погребняк С. П. Колізії у законодавстві України та шляхи їх переборення: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Погребняк Станіслав Петрович; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2001. – 20 с.
737. Ершов В. В. Трудовой договор: учеб.-практ. пособие / В. В. Ершов, Е. А. Ершова. – М.: Дело, 2001. – 352 с.
738. Марін О. К. Конкуренція кримінально-правових норм: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / О. К. Марін. – Львів, 2001. – 235 с.
739. Иногамова-Хегай Л. В. Конкуренция норм уголовного права / Л. В. Иногамова-Хегай. – М.: Щит-М., 1999. – 288 с.
740. Лаврентьев А. Р. Коллизии института юридической ответственности в России: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / А. Р. Лаврентьев. – Н. Новгород, 1999. – 200 с.
741. Портнов А. В. Конкуренція і колізія норм права: співвідношення понять / А. В. Портнов, О. В. Москалюк // Часопис Академії адвокатури України. – 2012. – № 15. – С. 68–73.
742. Шакин В. Б. Конкуренция и коллизия уголовно-правовых норм / В. Б. Шакин // Сибирский юридический вестник. – 2001. – № 1. – С. 68–71.
743. Сенякин И. Н. Специальные нормы советского права / И. Н. Сенякин. – Саратов: Издательство Саратовского университета, 1987. – 97 с.
744. Про судову практику в справах про злочини проти життя і здоров'я особи: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 07.02.2003 р., № 2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.scourt.gov.ua/>
745. Незнамова З. А. Коллизии в уголовном праве: монография / З. А. Незнамова. – Екатеринбург: Изд-во „Спiкет”, 1994. – 284 с.
746. Малков В. П. Совокупность преступлений / В. П. Малков. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1974. – 305 с.
747. Сауляк С. Ф. Проблема конкуренции уголовно-правовых норм: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / С. Ф. Сауляк. – М., 1990. – 170 с.
748. Власенко Н. А. Коллизионные нормы в советском праве / Н. А. Власенко. – Иркутск: Изд-во Иркут. ун-та, 1984. – 99 с.
749. Денисенко В. В. Коллизии правовых актов и механизм их разрешения (теоретико-правовой аспект): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / В. В. Денисенко. – СПб., 2004. – 177 с.
750. Яцеленко Б. В. Противоречия уголовно-правового регулирования: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.08 / Б. В. Яцеленко. – М., 1997. – 361 с.
751. Михайлина Т. В. Коллизия и конкуренция правовых норм: аспекты соотношения / Т. В. Михайлина // Вісник Донецького національного університету. Серія В. Економіка і право. – 2014. – № 2. – С. 115–119.

752. Вильнянский С. И. Толкование и применение гражданско-правовых норм / С. И. Вильнянский // Методические материалы ВЮЗИ. – М., 1948. – Вып. 2. – С. 42–61.
753. Лазарев В. В. Пробелы в праве и пути их устранения / В. В. Лазарев. – М.: Юридическая литература, 1974. – 184 с.
754. Явич Л. С. Общая теория права / Л. С. Явич. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1976. – 298 с.
755. Тарнопольська О. М. Дискусійні питання щодо визначення прогалини в праві / О. М. Тарнопольська // Вісник Академії адвокатури України. – 2006. – Вип. 7. – С. 16–20.
756. Сидоренко В. Загальнотеоретичні аспекти прогальності права / В. Сидоренко // Юридичний вісник. – 2017. – № 2. – С. 20–25.
757. Горев А. И. О пробелах в информационном законодательстве / А. И. Горев // Правотворческие ошибки: понятие, виды, практика и техника устранения в постсоветских государствах: материалы Межд. науч.-практ. круглого стола (29–30 мая 2008 г.). – М.: Проспект, 2009. – С. 792–802.
758. Міхайліна Т. В. Дефекти законодавства та правосвідомість суб'єктів права: аспекти співвідношення / Т. В. Міхайліна // Економіко-правова парадигма розвитку сучасного суспільства: матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (29 листопада – 1 грудня 2017 року, м. Краків, Польща). – Вінниця: ЦОП „Документ Принт”, 2017. – С. 71–73.
759. Шмаленя С. В. Особливості застосування аналогії права при вирішенні юридичних справ: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / С. В. Шмаленя; Львівський національний університет ім. Івана Франка. – Л., 2009. – 21 с.
760. Стецик Н. В. Дефекти законодавства як передумови створення прецедентної практики / Н. В. Стецик // Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів: тези доп. сучасн. III Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 2–3 листоп. 2017 р.) / за ред. І. Д. Шутака. – Х.: Право, 2017. – С. 274–277.

Наукове видання

Міхайліна Тетяна Вікторівна

**РОЛЬ ІНТЕГРАТИВНОГО ПОТЕНЦІАЛУ ПРАВОСВІДОМОСТІ
У РЕФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ**

Монографія

Редактор
Технічний редактор

І. М. Колесникова
О. К. Гомон

Підписано до друку 20.04.2018 р.
Формат 60×84/16. Папір офсетний.
Друк – цифровий. Умовн. друк. арк. 18,14
Тираж 300 прим. Зам. № 27

Донецький національний університет імені Василя Стуса
21021, м. Вінниця, вул. 600-річчя, 21.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру
серія ДК № 5945 від 15.01.2018 р.